

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. Ю. ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

РОТАР НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ
УРЯДІВ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ
(1917-1920 рр.)**

07.00.01 - Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор **ХОЛЕВЧУК В.М.**

Чернівці – 1996

ЗМІСТ

Вступ.....	3
I. Політика і практика українських національно-демократичних урядів у галузі початкової освіти:	21
§ 1. Розробка концепції реформи початкової освіти.	23
§ 2. Становлення та розвиток української національної початкової школи.....	45
II. Основні напрями реформування середньої освіти в Україні 1917-го - 1920-го рр.	64
§ 1. Місце і роль гімназій та реальних училищ у проекті єдиної української школи.	65
§ 2. Реформування середніх педагогічних навчальних закладів як одна з умов створення національної системи освіти.....	82
§ 3. Проблеми розвитку середньої професійної освіти в Україні у 1917-1920 рр.....	94
III. Проблеми організації національної вищої освіти в діяльності перших українських урядів:	107
§ 1. Спроби українізації дореволюційної мережі вузів у 1917-1920 рр.....	108
§ 2. Відкриття нових вищих навчальних закладів та створення системи української національної вищої освіти.	127
Висновки.	156
Додатки.....	162
Примітки.	171
Список використаних джерел і літератури.....	209

ВСТУП

Важливою ознакою цивілізованості народу є наявність у нього власної писемності та освіти. Ці форми культурної діяльності людства мають давню традицію в історії українського народу. Разом із тим, він, перебуваючи довгий час у рамках інонаціональних державних утворень, саме сферу освіти і виховання молоді, намагався використовувати для збереження своєї аутентичності, відтворення і розвитку національного менталітету, боротьби за незалежність і самостійну державу. Ця рекреаційна функція національної освіти викликала посилення репресивної політики з боку імперських держав. Особливо несприятливі умови для українського народу та його культури склалися в умовах Російської імперії. З 70-х років XIX ст. тут була практично відсутня українська національна освіта. За переписом 1897 р. 76 % населення України було неписьменним, серед жінок неписьменність сягала 90 %, а у сільській місцевості - 80%¹.

На початку XX століття в системі освіти західноєвропейських країн відбулися помітні зміни, спричинені передусім сплеском загального інтересу до сфери освіти, розробкою великої кількості різноманітних концепцій та заснуванням на їх базі експериментальних шкіл. У цілому це явище отримало назву реформаторського руху в шкільній справі. Частково воно охопило вчительство та діячів освіти Російської імперії, що проявилось в критиці традиційної школи, проведенні педагогічних з'їздів, організації виставок передової педагогічної літератури, запровадженні виробничого навчання. Однак новаторський педагогічний рух наштовхувався на імперську політику царизму в галузі освіти, її суто антидемократичний характер.

В Україні поряд з цими загальними проблемами системи освіти найбільш болісною була фактична відсутність рідномовної, української національної школи. Впродовж багатьох десятиліть відомі українські просвітителі Т.Шевченко, М.Костамаров, П.Куліш, М.Драгоманов, Б.Грінченко, М.Грушевський, С.Русова та інші діячі української культури

переконливо доводили ефективність національної освіти та виховання, боролися за створення національної школи. При цьому значна роль надавалася реалізації принципу природовідповідності, згідно з яким школа повинна розвивати природну мову дитини, використовувати її як найбільш досконалий засіб формування і розвитку молоді, фактор збереження і збагачення національної культури. Напередодні першої світової війни зусиллями української інтелігенції видані підручники для початкових шкіл, авторами яких були Б.Грінченко, С.Русова, Я.Чепіга, М.Грушевський, Т.Лубенець та інші. Тоді ж в Україні діяло 213 національноосвітніх товариств, що працювали на громадських засадах і проводили велику громадсько-педагогічну та культурно-освітню роботу².

Таким чином, проблема соціокультурної суті освіти була цілком осмислена і опрацьована кількома поколіннями української національної інтелігенції. В рамках нових історичних обставин, що склалися в Україні з розгортанням української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., вона з концептуально-теоретичної площини була перенесена у сферу конкретної політичної діяльності українських національних урядів.

Дослідження діяльності українських урядів у галузі освіти має важливе наукове та практичне значення, актуальність якого визначається такими обставинами.

По-перше, питання розвитку національної системи освіти, як запоруки успіху соціально-економічних перетворень у державні, залишається і сьогодні досить важливим у діяльності урядових структур України. В останні роки прийнята низка законів та постанов Верховної Ради України, в яких розроблені нові підходи до проблем освіти і виховання. Основні засади державної політики в галузі освіти відображені в "Законі про освіту" (1991 р.), Державній національній програмі "Освіта" (1993 р.), "Концепції безперервної системи національного виховання" (1994 р.), постановах Верховної Ради України "Про заходи щодо державної підтримки освіти в

Україні" (1994 р.) та "Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні" (1995 р.), Указі Президента України "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні" (1995 р.)³. Таким чином, політика в галузі освіти трактується як один із важливих напрямів національного державотворення.

По-друге, дослідження обраної теми пов'язане з важливим завданням історичної науки: розкриттям конкретних шляхів та форм становлення і розвитку української національної системи освіти, які забезпечили здійснення реформи всіх її ланок у 1917-1920 рр. Відтворення цілісної картини перетворень в галузі освіти дає можливість висвітлити їх як складову частину національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Розробка даного аспекту теми визначається необхідністю подолання ідеологічних упереджень та штампів, що склалися в історичній науці в минулі десятиріччя.

По-третє, вивчення досвіду українських педагогів по розробці етнопедagogічної концепції виховання та створенню єдиної школи є одним з каналів, через який український народ відчуває зв'язок зі своєю історією, може взяти все краще зі своїх освітньо-культурних традицій. Дослідження цього напрямку діяльності українських національно-демократичних урядів дає змогу реалізувати виховний потенціал досвіду перетворень на ниві освіти в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження обрана система освіти, успадкована Українською Народною Республікою від дореволюційних часів, яка зазнала значних перетворень у роки української національно-демократичної революції. У сферу вивчення входять початкові, середні загальноосвітні та професійні школи, різні типи вищих навчальних закладів. Увага акцентувалася на тих ланках освіти, діяльність яких мало досліджувалася, та на нових навчальних закладах, що створювалися у 1917-1920 рр.

Предметом дослідження визначена діяльність Центральної Ради, урядів гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР по реформуванню освіти у напрямку її загальної демократизації, ядром якої була українізація навчального та виховного процесу, ліквідації формально-бюрократичних та соціальних перепон на шляху здобуття освіти вихідцями з незаможних верств суспільства, забезпечення єдності, наступності та неперервності системи освіти.

Хронологічно робота охоплює добу Центральної Ради, гетьманщини та Директорії УНР. Дослідження, відповідно, починається, з подій березня 1917 р., коли створена Центральна Рада, та завершується 9 липня 1920 р., коли Директорія УНР припинила своє існування на території України. Автор підтримує зафіксовану у літературі загальну характеристику цього проміжку часу, як періоду української національно-демократичної революції⁴. Визначаючи доцільність саме вказаних хронологічних рамок, автор виходив з того, що впродовж 1917-1920 рр. перед державними структурами, і зокрема Міністерством народної освіти, склад та керівництво якого мінялися час від часу у зв'язку зі зміною органів влади, стояли однорідні завдання в галузі освіти. Наскрізьне дослідження реформуючих процесів в освітній системі протягом усього періоду української національної революції, на думку автора, має переваги перед апробованим у літературі звуженням хронологічних рамок дослідження освіти й обмеженням його часом діяльності якогось одного уряду.

Дисертація базується на матеріалах тієї частини України, що до 1917 р. перебувала в складі Російської імперії, а з початком революційних подій увійшла до складу Української Народної Республіки. Тому поза межами дослідження залишився західноукраїнський регіон, у якому розвиток української національної освіти мав певні особливості і потребує спеціального дослідження.

Останнім часом опубліковано багато наукових праць з історії розвитку окремих питань освіти у 1917-1920 рр. Однак майже відсутні дослідження, в яких би давалася цілісна картина здійснення процесу реформ в освітній системі України в революційні часи. Недостатньо висвітлені національно-культурні, соціально-політичні, наукові, економічні та інші чинники, що стимулювали розвиток освіти на національній основі, їх вплив на становлення Української держави.

Науково-дослідна розробка проблеми створення української національної системи освіти розпочалася вже в період революційно-демократичних перетворень в Україні. Однією з головних ідей, що окреслювалася в роботах М.Грушевського, П.Холодного, С.Черкасенка, Я.Чепіги та І.Ющишина, були загальні принципи організації національної системи освіти⁵. Поряд з постановкою завдань автори наводять фактичний матеріал про стан початкової та середньої освіти з березня по квітень 1917 р. Дослідження О.Дорошкевича, М.Жученка, З.Кузелі, Г.Виселенця присвячені питанням українізації середніх та початкових шкіл України і подоланню перешкод, що гальмували перехід на українську мову навчання⁶. Питання діяльності проросійськи орієнтованих культурно-просвітніх організацій та батьківських комітетів середніх шкіл, які були особливо вороже настроєні проти будь-яких перетворень у системі освіти, порушуються в роботах С.Петлюри та В.Шепотьєва⁷. Ф.Сушицький та О.Грушевський, спираючись на порівняльно-історичний метод дослідження, висвітлюють діяльність університетів та проблеми української науки на новому етапі розвитку України⁸. Л.Мигуша концентрує увагу на реформі освіти у Волинській губернії, виявляючи труднощі її здійснення, проблемам розвитку освіти в Подільському регіоні присвячена робота Д.Дорошенка⁹.

Окрему групу досліджень складають статті О.Дорошкевича, С.Єфремова та інших про захист та збереження здобутків української національної

школи в період денікінської навали та діяльність у цей період Всеукраїнської учительської спілки по підтримці українських початкових та середніх шкіл¹⁰.

Особливості організації єдиної трудової школи, проект якої розроблявся в досліджуваний період, аналізуються в працях С.Сірополка, Т.Сафонова, В.Петруся, К.Лебединцева¹¹.

Свого роду підсумком розвитку національно-демократичного напрямку української історіографії, який сформувався та переважав в Україні протягом 1917-1920 рр., стала робота комісара народної освіти Київської губернії та директора видавничого відділу Міністерства народної освіти УНР С.Постернака "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр."¹². У ній автор звертає увагу на особливості освітнього руху, які, на його думку, полягають у створенні національної системи освіти та залученні широкого кола громадськості України до здійснення національно-демократичних перетворень, насамперед у початковій та середній освіті. Належна увага приділяється діяльності українських урядів періоду революції та громадських організацій по реформуванню навчальних закладів, наводиться досить цікавий та узагальнений статистичний матеріал про кількість нижчих та вищих початкових і середніх шкіл. Під час його аналізу доводиться, що уніфікація різних типів початкових шкіл та повсюдний ріст їх кількості є наслідком урядової політики та громадського руху за створення "єдиної школи" і здійснення плану всенародного навчання. Серед проблем середньої освіти першочергово звертається увага на створення законодавчої бази діяльності педагогічних колективів гімназій та реальних училищ, негативну роль деяких батьківських комітетів середніх шкіл у процесі українізації цих навчальних закладів. У монографії на достатньому рівні висвітлена діяльність владних структур у справі підготовки вчителів, розширенні мережі інших фахових середніх навчальних закладів та створення національної системи вищої освіти.

Вивчення праць з історії освіти в роки УНР, які були написані в досліджуваний період, досить важливе, оскільки вони дають загальне уявлення про процеси перетворень в галузі освіти, можливість зрозуміти політичні настрої суспільства в цілому та його окремих верств. Інколи публіцистичний характер статей, написаних із залученням сучасних для авторів фактів, не давав їм можливості всебічно висвітлити всі аспекти тієї чи іншої проблеми. Однак фактичний матеріал, частина якого не відображена в архівних документах, дає можливість сучасним науковцям узагальнювати досвід діяльності українських національно-демократичних урядів 1917-1920 рр.

Визначення радянською владою національно спрямованої політики УНР як націоналістичної обумовило відсутність будь-яких історичних досліджень з проблеми становлення та розвитку української системи освіти у 1917-1920 рр. Неупереджений аналіз дій перших українських національно-демократичних урядів ускладнювався відсутністю доступу науковців до архівних документів та спецфондів бібліотек.

Зокрема, про створення української системи освіти не наводиться жодного фату в ґрунтовній багатотомній праці "Історія Української РСР"¹³. У монографіях та журнальних статтях О.Фомина, Г.Іванишиної, І.Золотоверхого, Т.Осташко та інших авторів також ігноруються факти про здобутки українського народу на шляху створення національної системи освіти впродовж 1917-1920 рр.¹⁴ Зміни в системі вищих навчальних закладів України аналізуються у спеціальних колективних монографіях, присвячених ювілейним датам різних вузів¹⁵. Однак ці дані трактуються як такі, що відносяться до незначного проміжку часу, який передував встановленню радянської влади в Україні, яка одразу розв'язала всі багатопланові проблеми вузівської освіти і науки. Навіть у такій змістовній монографії, як "Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. (X - поч. XX ст.)", що вийшла у 1991 р. надто побіжно змальована картина національно-

демократичних перетворень у галузі освіти впродовж 1917-1920 рр. та зовсім мало наведено конкретно-історичного матеріалу для адекватного відображення реального стану освіти¹⁶.

Таким чином, система політичних та національних поглядів на суспільні проблеми, яка панувала в історичній науці радянської України, не давала можливості науковцям розвивати дослідну працю в напрямі розв'язання питань стану та розвитку національної системи освіти в роки української революції, базувати свої погляди на здобутках прогресивних істориків і педагогів 1917-1920 рр.

Із встановленням радянської влади на Наддніпрянській Україні, значна кількість діячів культурно-освітнього руху 1917-1920 рр. осідає в Галичині та намагається осмислити поразку українського національно-визвольного руху і підбити деякі підсумки перетворень, які були характерними й для освіти. Нові відомості про хід подій і учасників національної революції наводять К.Левицький, М.Шаповал і О.Слободич¹⁷. О.Луцький та М.Галушицький висунули певні пропозиції щодо використання досвіду реформи освіти в українських школах Львова¹⁸.

Вивченням перетворень у системі освіти України у 1917-1920 рр. займався відомий дослідник та безпосередній учасник цих процесів С.Сірополко¹⁹. Широко відомі його праці про першого Генерального секретаря і Міністра народної освіти І.Стешенка, низка статей та окрема монографія про розвиток освіти в Україні і повідомлення про другу частину "Проекту єдиної школи", яка зберіглася тільки в одному екземплярі. Цієї ж проблеми торкаються Д.Сокульський та А.Домбровський²⁰. Для цих досліджень характерний деякий суб'єктивізм суджень, що пояснюється політичними уподобаннями авторів, але вони містять у собі повну фактичну картину стану та розвитку початкової і середньої освіти досліджуваного періоду, діяльності національно-демократичних урядів у цій галузі.

Початок процесів перебудови в суспільстві, становлення України як незалежної держави, спричинило інтерес науковців до вивчення періоду української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. взагалі, та особливостей розвитку системи культури й освіти зоврема. В літературі другої половини 80-х - початку 90-х рр. з'являються дослідження про культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції, її роль в становленні національної школи²¹.

З 1992 р. в українській історіографії розпочинається вивчення окремих аспектів проблеми дослідження. О.Л.Копиленко висвітлює концепцію Центральної Ради стосовно всієї культури, наводить деякі законодавчі акти Генерального Секретаріату²². Д.Ф.Розвик конкретизує політику Генерального Секретарства освіти та Міністерства народної освіти УНР щодо початкової, середньої та вищої освіти²³. В роботах В.Кульчицького та колективній монографії львівських істориків система національної освіти аналізується в контексті загальнодержавного відродження²⁴. Українські історики починають вивчення історії товариства "Просвіта", його організаторської діяльності по створенню національних навчальних закладів у 1917-1920 рр.²⁵ З'явився ряд праць, присвячених діячам культури та міністрам освіти УНР, зокрема І.Стешенку, М.Василенку, П.Стебницькому, В.Науменку, Г.Нарбуту, А.Синявському та іншим, основна увага в яких приділяється їх державотворчій роботі в галузі освіти²⁶. Статті В.К.Майбороди та С.В.Майбороди присвячені становленню української національної школи в період революційних років, у них наголошується на необхідності вивчення проблем розвитку професійно-технічної освіти в часи УНР. Змістовною є стаття С.Філоненка, в якій автор намагається проаналізувати концепцію національної школи, що розроблялася у 1917-1920 рр.²⁸.

Останнім часом з'явилися ґрунтовні статті В.І.Онопрієнка, О.В.Колпакової та В.М.Щербаківського про створення та діяльність українських народних і державних університетів²⁹. Варто відзначити появу статей педагогічного характеру, в яких робиться на зміні форм та методів виховання, етнопедагогічній спрямованості навчання³⁰.

Останнім часом з'явилися дисертаційні дослідження з окремих аспектів теми, основні результати яких відображені в авторефератах³¹.

Таким чином, в умовах відтворення Української держави на сучасному етапі, українські історики отримали можливість ґрунтовного вивчення, аналізу та створення повної об'єктивної картини становлення та розвитку національної системи освіти впродовж революційних років. Однак на сьогоднішній день вивчення досліджуваної проблеми розпочалося тільки в окремих напрямках, тому перед науковцями стоять завдання як їх поглиблення, так і створення комплексних досліджень, які би охоплювали всі ланки освітньої системи.

Помітний внесок у розробку проблеми національної освіти періоду УНР зробили монографії та статті дослідників з української діаспори. У 20-х - 40-х рр. українські громадські та політичні діячі УНР створюють узагальнюючі праці про події в Україні 1917-1920 років. Проблеми створення національної школи, її демократизації торкаються В.Винниченко, П.Христюк, О.Доценко, Н.Василенко-Полонська, П.Феденко³². Предметом вивчення З.Кузелі є саме культурне життя України в досліджуваний період, де автор акцентує увагу на діяльності української інтелігенції, створенні нею підвалин реформи освіти³³. П.Олійник відтворив процеси перебудови початкової школи на Холмщині та Поділлі, які й досі залишаються невивченими у повному обсязі³⁴. На увагу заслуговують праці В.Приходька та С.Наріжного про створення і діяльність українських університетів у 1918-1920 рр.³⁵, С.Русової про роботу українських педагогів на шляху створення

єдиної трудової школи³⁶, М.Шаповала, який торкається соціологічних аспектів українського відродження³⁷. В деякій мірі ці роботи страждають суб'єктивізмом, однак, допомагають відтворити соціокультурну спрямованість окремих верств суспільства, виявити втягненість громадськості в реформуючі процеси всіх ланок освіти.

З 50-х років у зарубіжній історіографії з'являються монографічні дослідження, в яких переважає концептуальне осмислення національно-демократичної української революції 1917-1920 рр.³⁸. Виходять узагальнюючі праці М.Семчишина та Б.Лончини з проблем розвитку української культури, в яких належне місце займає питання розвитку національної освіти у 1917-1920 рр.³⁹. Одним з головних здобутків української зарубіжної історіографії є дослідження саме історії освіти в Україні. Особливо варто відзначити монографію І.Крилова "Система освіти в Україні (1917-1930 рр.)"⁴⁰. Автор дослідив створення підвалин української школи в дореволюційний час, розробку та втілення в життя ідеї єдиної трудової виховуючої системи освіти, наводить досить поширений статистичний матеріал і порівнює освітні концепції післяреволюційної України та Росії, причиною відмінності яких є робота українських педагогів саме у 1917-1920 рр. У цей же час з'являються дослідження істориків з окремих питань, вивчення яких допомагає уточнити деякі аспекти проблеми⁴¹.

Всебічний аналіз історіографічної розробки проблеми створення та функціонування української національної системи освіти в рамках УНР засвідчує, що впродовж минулих десятиріч були тільки окреслені напрями її вивчення. Узагальнюючих досліджень, в яких би розглядалися та аналізувалися питання діяльності українських демократичних урядів періоду революції, їх взаємодія з громадськими організаціями на шляху перетворень у галузі освіти, ще не створено.

Тому, метою даного дослідження є розкриття принципів та напрямів діяльності перших українських національно-демократичних урядів по створенню національної системи освіти, форм і методів, які застосовувалися при цьому місцевими органами управління освітою України у 1917-1920 рр. Відповідно до зазначеної мети автор ставить такі завдання:

- проаналізувати конструктивну діяльність перших українських урядів у галузі організації нової системи освіти за обставин революційного зламу імперсько-колоніального державного апарату;

- відтворити та систематизувати основні ідеї концепції єдиної школи, що розроблялася і втілювалася в життя впродовж 1917-1920 рр., обґрунтувати необхідність першочергового реформування й українізації початкової освіти. Базуючись на архівних джерелах, дослідити динаміку розвитку української початкової школи, виявити особливості українізації шкільної справи в окремих губерніях України;

- охарактеризувати стан і розвиток середньої загальноосвітньої та спеціальної школи. Визначити чинники і напрями розвитку цих навчальних закладів у період демократичних перетворень, особливу увагу при цьому звернути на політику реформування середньої педагогічної освіти;

- дослідити ступінь українізації дореволюційної мережі вищих навчальних закладів, історію становлення і розвитку вищої національної освіти;

- узагальнити історичний досвід реформування освіти впродовж 1917-1920 рр. та сформулювати рекомендації щодо його використання в сфері політичної, науково-дослідної та педагогічної діяльності на сучасному етапі національного державотворення.

Методологічною основою дисертації є фундаментальні теоретичні уявлення про освіту як особливу соціальну систему виробництва і поширення наукових знань, включених у сферу світової та національної культури, загально визнані принципи функціонування школи та інших освітніх установ, зафіксовані у відповідних міжнародних документах, законах України, а

також наукові ідеї і теоретичні положення стосовно організації національної освіти, викладені у працях вітчизняних і зарубіжних істориків, психологів, педагогів та соціологів.

При розробці теми автор спирався на такий важливий аспект української національної ідеї, як потреба усамостійнення української національної школи та необхідність досягнення культуровідповідності системи освіти культурним цінностям українського народу. В цілому автор дотримувався головних принципів історичної науки - об'єктивності та історизму.

Предмет дослідження вивчався з позицій проблемно-хронологічного методу, що зумовлює поділ теми на ряд проблем, кожна з яких розглядається в хронологічному контексті історичних фактів. У роботі використовувалися, також, різні методи історичного та соціокультурного дослідження: статистичний, аналітично-типологічний, порівняльно-історичний, метод реконструкції та ін.

Складний і багатоплановий характер питань, які розглядалися в процесі дослідження, вимагав залучення й критичного використання широкого кола різноманітних джерел. Перш за все - це неопубліковані документи і матеріали, які зберігаються в державних архівах України. Автором залучені фонди "Генерального Секретарства Української Центральної Ради" (ф. 1063), "Української Центральної Ради" (ф. 1115), "Міністерства освіти Української держави" (ф. 2201), "Міністерства освіти Української Народної Республіки" (ф. 2582), які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Києві. В дослідженні використані документи з фондів Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву міста Києва та Одеського обласного архіву. Основна увага приділялася державним актам та урядовим постановам, спрямованим на формування законодавчої бази української національної освіти у 1917-1920 рр.; матеріалам робочих чисельних комісій при Міністерстві народної освіти по

розробці проектів реформи початкової, середньої та вищої освіти, виробленню ними програм навчання та розробці нових підручників; звітам губернських комісарів народної освіти, які дозволяють проаналізувати ситуацію на місцях, виявити загальні й особливі риси процесів перетворень у кожному регіоні України; статистичним матеріалам та результатам анкетувань початкових і середніх шкіл, які проводилися в 1917-1920 рр. Крім того, автором виявлені нові, порівняно з наявними в літературі, дані щодо кількості нижчих та вищих початкових і середніх навчальних закладів, у дисертації вперше наводиться динаміка їх зростання впродовж 1917-1920 рр. Особлива увага приділялася вивченню документів і матеріалів постійної міністерської комісії на чолі з П.Холодним, яка займалася розробкою "Проектів єдиної школи на Україні". Важливі дані містять довідки, доповідні записки та інші інформативні матеріали, які відображають повсякденну роботу педагогічних колективів шкіл, учених Рад університетів та інститутів.

Дисертантом вивчені також матеріали рукописного фонду відділу Центральної наукової бібліотеки ім.В.Вернадського, які стосуються відкриття і діяльності Київського українського народного університету, підготовчої роботи Ради університету для перетворення його на державний вуз.

Важливе значення при дослідженні теми мала група документів, опублікованих у 1917-1920 рр. Серед них виділяються матеріали роботи Другого Всеукраїнського учительського з'їзду, який працював у квітні 1917 р. та конкретизував напрями реформуючих процесів в освіті⁴². "Проект єдиної школи на Україні. Основна школа" є результатом дворічної роботи міністерської комісії та містить у собі основні принципи нової української школи, програми навчання, список рекомендованих підручників⁴³. Зрозуміти процеси перетворень та вивчити позиції різних соціальних груп щодо демократизації середньої освіти допомагає "Проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах"⁴⁴. Чисельні "Шкільні хроніки", які друкувалися переважно в журналі "Вільна українська школа" -

органі всеукраїнської учительської спілки - переважно присвячені проблемам українізації шкільного життя та узагальненню повідомлень з місць про відкриття нових навчальних закладів⁴⁵.

Серед опублікованих джерел доцільно окремо виділити статuti університетів, інститутів, огляди викладання предметів у створюваній єдиній школі та вузах України у 1917-1920 рр.⁴⁶.

Цінним джерелом вивчення багатьох питань, що розглядаються в дисертації, є збірки документів губернських органів управління⁴⁷. В них зосереджені матеріали про фінансову підтримку освітніх закладів, постанови та ухвали повітових з'їздів учителів про надання стипендій для навчання в Київському і Кам'янець-Подільському українських державних університетах.

Джерельну базу дисертації помітно збагатили матеріали преси того часу, яку можна поділити на декілька груп. До першої групи періодичних видань належать урядові газети "Вісті з Української Центральної Ради", "Вістник Генерального Секретарства Української Народної Республіки", "Вістник Ради Народних Міністрів Української народної Республіки", які виходили з березня 1917 р. по квітень 1918 р.; "Державний вістник" - орган урядів гетьмана П.Скоропадського; "Вістник Української Народної Республіки" та "Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки" - урядові періодичні видання Директорії УНР. Другу групу складають україномовні газети, засновані громадськими організаціями та товариствами. Видання їх ширилося впродовж революційних років по всій Україні. До таких відносяться губернські видання "Вільна громада" (Харків), "Відродження" (Київ), "Вільний голос" (Полтава), "Волинська народня газета" (Житомир), "Життя Поділля" (Кам'янець-Подільський), "Народне життя" (Катеринослав), "Українське слово" (Одеса) та періодичні видання професійних спілок і товариств - "Вістник професійно-педагогічного з'їзду", "Університетські вісті", "Вістник товариства "Просвіта" у Катеринославі" та ін. Вивчення матеріалів, що містяться в цій пресі, засвідчує схвальне

сприйняття українською громадською урядовою політикою в справі українізації школи. Третя група періодичних видань - це газети, які відстоювали на своїх сторінках позиції проросійського вчительства. Серед них - "Русский голос", "Киевская мысль", "Одесские новости" та ін.

Зауважимо, що чисельні збірки документів і матеріалів, які вийшли в УРСР, хоча хронологічно й охоплювали роки української революції, не містили в собі жодного документа з цієї проблеми. В коментарях до них зазначалося, що процеси революційних перетворень у Росії та Україні керувалися з одного центру, що автоматично відкидає навіть існування Центральної Ради, урядів П.Скоропадського та Директорії УНР⁴⁸.

До аналізу залучено також широке коло мемуарної літератури, переважна частина якої написана в еміграції. Спогади О.Лотоцького, І.Мазепи, О.Мицюка, М.Омеляновича-Павленка, В.Петрива, В.Андрієвського, М.Мандрика, О.Назарука збагачують загальну картину соціально-політичної обстановки в Україні у 1917-1920 рр.⁴⁹ М.Грушевський, В.Гарба, С.Доленга, Д.Дорошенко, І.Майстенко, М.Шкільник, О.Войнаренко, Н.Полонська, С.Русова акцентують увагу на процесах перетворень в освіті, наводять цікавий фактичний матеріал, який не зберігся в архівних установах⁵⁰. Особливу цінність мають спогади І.Огієнка та М.Василенка, які займали посади міністрів освіти в УНР⁵¹. У мемуарах П.Скоропадського помітну вагу займає обґрунтування урядової політики в галузі середньої освіти⁵².

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вперше в історичній науці робиться спроба на основі раніше невикористовуваних джерел, залучення матеріалів центральної та місцевої періодики комплексно проаналізувати проблеми розвитку кожної окремої ланки системи освіти, на базі чого відтворити цілісну картину процесів її реформування, наслідком яких стало створення української національної освітньої системи. Вперше

звертається увага на такий аспект проблеми, як місце освіти в політиці українських національно-демократичних урядів, створення ними - законодавчої бази національної школи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що в науковий обіг вводиться значний масив джерел, маловідомих матеріалів і фактів, багато з яких використовується вперше, а також доповнюються та переосмислюються попередні здобутки в цій галузі знань. Основні положення і висновки, фактичний матеріал можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії освіти в Україні, лекційних курсів, навчальних і методичних посібників, при розробці вузівських спецкурсів.

Основні результати роботи були викладені на наукових конференціях викладачів та співробітників Чернівецького державного університету (1995 р.), обласних краєзнавчих науково-практичних конференціях (Хмельницький, 1993 р., 1994 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції (Херсон, 1993 р.), міжнародних науково-практичних конференціях (Київ - Чернівці, 1994 р., 1995 р.), міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Хмельницький, 1994 р.), а також викладені у трьох публікаціях.

Характер та коло висвітлених питань обумовили структуру дисертації, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, приміток, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ УРЯДІВ У ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Ідея загальної початкової освіти почала здійснюватись на практиці, навіть у розвинутих країнах Європи відносно недавно, а саме у другій половині XIX ст. У цей час чимало країн Європи ухвалили прогресивне шкільне законодавство. У Швейцарії за конституцією 1874 р. почали створюватися державні безплатні початкові школи, проголошена обов'язковість шкільної освіти. У Бельгії законом 1877 р. засновано державну світську початкову школу. Аналогічний закон ухвалено у 1878 р. у Голландії. У 1877 р. в Італії заснована світська школа, а з 1879 р. запроваджена обов'язкова початкова освіта.

У Росії важливий крок уперед у цій справі зроблений в руслі демократичних реформ 60-х рр. До 1917 р. правову базу організації початкової освіти складали положення від 1869 й 1875 рр. про однокласові і двокласові сільські школи та 1874 р. - про нижчі початкові школи. Парафіяльні школи регулювались положенням ще від 1828 р. Вища початкова школа працювала за статутом 1912 р. Двоступенева організація початкової освіти була послідовно побудована на засадах становості, які не давали можливості дітям широких верств населення вчитися у середній школі та здобувати вищу освіту. Суттєвою перешкодою на шляху розвитку системи освіти в Російській імперії була підпорядкованість початкових шкіл різним міністерствам та відомствам, діяльність яких здебільшого не координувалась.

Не зважаючи на широкий демократичний рух в Росії напередодні першої світової війни, що виявляв себе у шкільній сфері через діяльність різних педагогічних товариств, пресу, організацію виставок по народній школі, початкова освіта перебувала у важкому стані. У системі народної

освіти вона продовжувала існувати як особлива школа для дітей незабезпечених верств населення і не була органічно пов'язана з середньою школою.

В Україні найбільш болісною проблемою освіти була її чужомовність. Російська імперія не визнавала існування самостійного українського народу і його мови, тому навіть ті поступки у шкільній справі, що робилися так званим інородцям, на "українські" школи не розповсюджувалися. Така позиція російського уряду робила початкову школу в Україні "дивним місцем", у якому тільки і говорять незрозумілою мовою. Мислення і світосприйняття учнів початкової школи, будучи побудоване на ґрунті українського народного життя та рідній мові, піддавалося деструктивному тиску з боку російської мови, як мови шкільної освіти. Це створювало штучну прірву між школою та народом.

Основи гуманітарних знань за своїм змістом були позбавлені українського національного характеру. У читанках та інших навчальних посібниках для початкової школи йшлося виключно про російський народ, його господарське життя, природно-кліматичні умови, історію та культуру. У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, яка уповільнювала засвоєння учбового матеріалу, ставала перешкодою на шляху до освіти. Поряд з іншими чинниками, ця обтяжлива обставина зіграла свою роль у тому, що на початку 1917 р. з 35 млн. українців Російської імперії більш як 75 % не вміли читати¹.

Впродовж багатьох десятиліть українська громадськість вимагала від уряду допуску української мови у початкову школу. Такі вимоги містилися у резолюціях Чернігівського земства від 1870, 1881, 1900, 1902 рр., Полтавського - 1900, 1904, 1915 рр, Одеського - 1905 р., Херсонського - 1881 р., Катеринославського - 1885 р., Київського - 1906 р., Харківського і Бессарабського - 1912 р.² Цю проблему намагались розв'язати 37 депутатів ІV Державної думи від України, що внесли у 1913 р. заяву про доцільність запровадження української викладової мови у початкових школах України³.

Питання про мову викладання усвідомлювалося національною інтелігенцією як вихідний момент української справи взагалі. Воно було у центрі широкої дискусії, що розгорнулася на сторінках періодики напередоді революційних подій. Кризова ситуація, що склалася у початковій освіті, розглядалася як народно-демократична, соціальна та спеціально-педагогічна і методична проблема. У працях таких відомих діячів культурно-освітнього руху як М.Гршевського, Б.Грінченка, М.Порша, С.Русової, А.Лотоцького, Я.Чепіги, А.Вержбицького, були ґрунтовно розроблені засади її вирішення⁴.

§ 1. Розробка концепції реформи початкової освіти.

З розгортанням національно-демократичної революції в Україні почався широкий рух за реалізацію ідеї української школи. У складних політичних і соціально-економічних умовах Центральна Рада тримала у полі зору питання освіти і культури. Основні напрями політичної діяльності у даній галузі були визначені у відозві Центральної Ради до українського народу від 21 березня 1917 р. та у резолюціях Українського національного конгресу, що відбувся у квітні того ж року. Серед першочергових були визначені такі завдання, як відродження української мови, організація національних освітніх закладів, реформування початкової школи⁵.

Центральна Рада до утворення владних структур по управлінню освітою діяла через громадські організації, зокрема Товариство шкільної освіти, яке очолював І.Стешенко, що згодом став Генеральним Секретарем освіти та першим міністром народної освіти України⁶. Усвідомлюючи необхідність широкого оприлюднення основних напрямів здійснення реформи школи, Товариство виступило ініціатором скликання Першого Всеукраїнського учительського з'їзду.

З'їзд, в якому брало участь біля 500 делегатів, працював у Києві 5-6 квітня 1917 р.⁷. Декламуючи ідейні основи створення української системи освіти в державі, вчительський форум першочергову увагу приділив питанню

реформування початкової школи в Україні. Її головною рисою мав стати широкий демократизм, що на той час означав, по-перше, ліквідацію багатоступеневості школи і запровадження принципу єдиної початкової школи, доступної для всіх верств населення; по-друге, - українізацію початкової освіти, тобто забезпечення прав на освіту рідною мовою основного контингенту дітей. У рамках концепції єдиної початкової школи мали розглядатися і питання про освіту представників національних меншин. Для реалізації цих принципів, за ухвалою Першого учительського з'їзду, була створена Всеукраїнська шкільна рада. Її функції, як координатора перебудови системи освіти, були затверджені п'ятою сесією Центральної Ради 8.

За рішенням делегатів з'їзду нижча початкова освіта мала українізуватися впродовж 1917-1918 навчального року. Однокласові початкові школи та перші класи двокласових сільських шкіл мали перейти на українську мову навчання з початком нового навчального року, а у другому класі двокласових шкіл та у вищих початкових школах обов'язковими до вивчення визначалися предмети українознавства (українська мова та література, історія та географія України)⁹.

Під впливом політизації інтелігенції та суспільства в цілому, делегати Другого Всеукраїнського учительського з'їзду, що відбувся у Києві 10-12 серпня 1917 р., конкретизували соціальні аспекти реформи освіти. Серед них виділялися такі вузлові завдання, як створення національної школи, подальша розробка концепції єдиної школи та ін. Окремо обговорювалося питання соціалізації системи освіти, про що з ґрунтовною доповіддю виступив відомий педагог-математик Я.Чепіга, який розв'язання цієї складної проблеми вбачав у запровадженні принципу обов'язкової та безплатної початкової освіти¹⁰. Делегати з'їзду С.Русова та М.Дем'янівський розглянули проблему національної школи у її етнопедагогічному аспекті, підкреслили дидактичне значення національної мови викладання та психологічні сенси

народознавчих дисциплін для початкової школи. Рідна мова у початковій школі мала з'єднати її, як офіційну установу, з сім'єю, утворивши "кращий ґрунт" для виховання та навчання дітей¹¹. Організаційно-структурні аспекти створення єдиної школи були проаналізовані на Другому з'їзді директором першої Київської української гімназії, що почала діяти у Києві, П.Холодним. Він охарактеризував її як освітню систему, що мала забезпечити безперервне навчання школярів до отримання ними атестату про середню освіту. Принципового значення при цьому набували форми початкової школи, яка мала стати першим щаблем у системі єдиної школи. На здобуття початкової освіти пропонувалось відвести перші чотири роки навчання¹². Ці головні ідеї доповідачів Другого Всеукраїнського учительського з'їзду були схвально сприйняті делегатами і покладені в основу резолюцій з'їзду¹³. Другий з'їзд підтвердив рішення Першого учительського з'їзду щодо строків здійснення українізації початкової школи впродовж 1917-18 навчального року. Маючи дещо декларативний характер і відображаючи в більшій мірі емоційне та політичне піднесення частки національно свідомої української інтелігенції, ніж реальний стан та настрої в успадкованій школі, ці рішення політично вагомі і відображають дух часу. Загалом ухвали Другого учительського з'їзду мали конструктивний характер і були направлені до Центральної Ради.

Отже, учительські форуми виробили основні напрями та шляхи здійснення перетворень у галузі початкової освіти, які на практиці мали дати поштовх реформуванню всієї системи освіти. Спираючись саме на їх ухвали перші українські національно-демократичні уряди конкретизували та здійснювали свою освітню політику впродовж 1917-1920 рр.

Політика українізації системи освіти отримала широку підтримку української громадськості, особливо з боку делегатів українських з'їздів, що відбувалися на хвилі національного піднесення у червні-грудні 1917 р. у всіх губернських центрах України¹⁴. Так, делегати другого Українського з'їзду

Київської губернії, який працював 19-20 серпня 1917 р., заслухали доповідь Генерального Секретаря у справах освіти І.Стешенка про першочергову українізацію початкової освіти. В постанові з'їзду підкреслювалась необхідність прискорити відкриття українських вищих початкових та українізацію нижчих початкових шкіл. З метою укомплектування вчителями-українцями початкових шкіл, було запропоновано демобілізувати українських педагогів з війська¹⁵. Ідучи назутріч у цьому питанні, Генеральний Секретар у військових справах С.Петлюра видав наказ від 13 грудня 1917 р., згідно з яким вчителі, що отримали цільове призначення на педагогічну роботу, звільнялися з війська¹⁶.

Однак процес українізації системи освіти взагалі, та початкової школи зокрема, ускладнювався багатьма обставинами. Перш за все, у той структурно переломний час існували різні підходи та оцінки щодо політики українізації, носіями яких були певні соціальні верстви та групи населення. Дослідники та сучасники української революції 1917-1920 рр. виділяють чотири групи громадян, що мали власне, чітко сформоване ставлення до політики українізації. Перша група - це більшість населення України, яка активно і принципово послідовно підтримувала ідею української освіти та культури. До другої групи відносяться помірковані громадяни, які вважали, що українізацію необхідно проводити обережно, займали вичікувальну позицію. Російське громадянство й більшість учительства склали третю групу, яка визнавала потребу в українській школі, але на практиці не сприяла її становленню, відстоювала збереження російської культури та освіти для українців. Четверта група - це урядовці та частина зросійщеної міської інтелігенції, що були вороже настроєні проти української школи. Вони радше були схильні прийняти українознавство в російській мові, ніж українізацію¹⁷.

Отже, новостворювана українська школа відчувала гостру потребу у національно свідомих вчителях-українцях. З 37,5 тис. народних вчителів, що

працювали в Україні, тільки 1-2 тис., на думку зачинателя української соціології М.Шаповала, були свідомими українцями, решта - байдужими, або такими, що вороже ставилися до долі української культури¹⁸. Українство не могло мати в запасі готових до роботи в нових умовах українських учителів, оскільки до революції була відсутня українська національна освіта. Слід зазначити, що у ході здійснення реформи освіти число її прихильників зростало і в першу чергу серед вчительства початкової школи. Про це свідчить, зокрема, діяльність заснованої влітку 1917 р. Всеукраїнської учительської спілки, що мала на місцях свої організації і на початок 1918 р. нараховувала майже 10 тис. членів.

Крім того, у новостворених в роки національно-демократичної революції українських школах не було достатньої кількості відповідних підручників. Вчителі змушені були користуватися певний час старими російськомовними виданнями, що безумовно стримувало поступ реформи

Розробляючи державну політику стосовно початкової освіти, Генеральний Секретаріат України брав до уваги пропозиції, що лунали на різних з'їздах, та намагався подолати перешкоди, які стояли на шляху реформування школи і створення національної системи освіти. З метою налагодження тісного зв'язку державних органів управління освітою з громадськістю, уряд започаткував практику звернень "До земств і міст", "До української людності", "До директорів шкіл". У цих документах він закликав започаткувати спершу навчання українською мовою у всіх нижчих початкових школах, які здебільшого діяли у сільській місцевості, засновувати тут українські вищі початкові школи та сприяти їх повноцінній роботі¹⁹. Педагогам пропонувалось проводити позашкільні заходи виховного характеру, присвячені життю та творчості діячів української культури. Щоб полегшити діяльність шкіл у цьому напрямі до звернень додавалися показники драматичних, вокальних і музичних творів та методичні розробки

на допомогу організаторам екскурсій, інших видів позашкільної виховної роботи²⁰.

Більш сприятливі умови для формування і здійснення самостійної політики у галузі освіти склалися в Україні після оголошення Центральною Радою у листопаді 1917 р. третього Універсалу. Утворення Української Народної Республіки розширило законодавче поле діяльності у такій важливій сфері державотворення як шкільництво. Так, у грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури в усіх типах початкових шкіл України²¹. Також був прийнятий закон про передачу Секретарству освіти всіх типів шкіл та освітніх установ, які існували на території Української Народної Республіки²².

У додаток до розпорядження міністра народної освіти Тимчасового уряду Росії від 19 серпня 1917 р., за яким тільки деякі категорії церковних шкіл вилучались з-під контролю церкви. Центральна Рада своїм законом від 5 грудня 1917 р. всі типи церковних шкіл, що давали початкову освіту, підпорядковувала Генеральному Секретарству освіти²³.

Такий підхід, по-перше, давав змогу контролювати навчальний процес у всіх початкових школах, організаційно і програмно спрямовувати його на забезпечення учням рівних можливостей у здобутті згодом середньої освіти. По-друге, враховувались також складні соціально-економічні умови, за яких тільки з прийняттям мережі парафіяльних шкіл на державне утримання вони могли продовжити свою роботу. Отже, церковно-парафіяльні школи включалися до створеної системи єдиної початкової школи.

Важливим заходом Центральної Ради по вдосконаленню апарату управління освітою було скасування з 14 січня 1918 р. посад директорів та інспекторів народних шкіл²⁴. Їх функції перебирали на себе губернські та повітові комісари з народної освіти. Запровадження цих нових посад в

Україні було зумовлене необхідністю оновити кадровий склад цієї важливої ланки управління освітою. Більшість осіб, що займали до революції посади інспекторів та директорів народних шкіл, були пройняті духом русифікації і переважно чинили опір перебудові школи. Призначення кандидатур на посади губернських та повітових комісарів здійснювалося через затвердження їх Міністерством народної освіти УНР. Одночасно уточнювались їх службові обов'язки, фінансові можливості та найближчі організаційні і виховні завдання²⁵. Всеукраїнська Шкільна рада та Міністерство народної освіти наголошували, що найважливішим напрямком роботи комісарів має стати справа українізації початкової школи²⁶. На підтримку цих заходів уряду виступили педагогічні сили, які усвідомлювали, що окрім державної політики необхідна велика роз'яснювальна робота серед населення. Так, відомий на той час педагог С.Черкасенко підкреслював необхідність "довести наочно, що московська школа разом із царизмом пішла в безвість", що "українська освіта потрібна тому, що тільки вона дає потрібних спеціалістів у всіх сферах державного, економічного і політичного життя"²⁷. Отже, Центральна Рада організаційно започаткувала процес українізації початкової освіти та спрямувала дії громадськості на його прискорення.

Нові концептуальні підходи до організації початкової освіти вимагали фінансової підтримки з боку держави. Формуючи державний бюджет на 1918 рік, Центральна Рада виділила на утримання нижчих початкових народних шкіл та здійснення інших заходів по наданню допомоги початковій освіті 97.174.056 крб. та на утримання вищих початкових шкіл - 23.354.626 крб.²⁸. У подальшому державні фінансові органи неодноразово виділяли додаткові кошти на потреби початкової освіти, оскільки нестабільна політична ситуація в Україні загострювала економічні проблеми. Так, у квітні 1918 р. органам місцевого самоврядування на утримання всіх початкових шкіл виділено 31,5 млн.крб., з яких 30 млн.крб. передавалися нижчій початковій освіті та 1,5

млн. - вищим початковим школам²⁹. Ця фінансова допомога мала компенсувати втрати від інфляції за перші чотири місяці 1918 р. Незважаючи на скрутне фінансове становище в державі, Міністерство народної освіти, створене на чолі з І.Стешенком після проголошення 9 січня 1918 р. IV Універсалу, спромоглося виділити 5 млн.крб. на заснування оборотного фонду для видання шкільних підручників, гостра нестача яких відчувалася у всій системі освіти³⁰.

Отже, уряд Центральної Ради зробив перші кроки у виробленні концепції реформи початкової освіти, заклавши у її зміст такі загально-демократичні ідеї, як принцип єдиної початкової освіти, створення національної україномовної початкової школи.

Уряд гетьмана П.Скоропадського, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., також особливу увагу приділив початковій освіті, вважаючи її основою національної освітньої системи. У травні 1918 р. міністром народної освіти призначено М.П. Васиенка, який до того виконував обов'язки міністра закордонних справ³¹. Новий міністр освіти намагався розв'язувати основні проблеми початкової освіти, успадковані від попереднього уряду, узагальнювати хід реформуючих процесів з метою впорядкування всієї освітньої системи в Україні. При цьому слід зазначити, що кадровий склад міністерства освіти у цілому залишився при гетьманаті той самий і досвід, набутий у попередній період у галузі освіти використовувався у нових обставинах функціонування української держави. Створення гетьманським урядом дієвої адміністрації позитивно позначилося на впорядкуванні законодавчої бази початкової школи.

Так, була прийнята програма "Головні основи всенародного навчання на Вкраїні", в якій наголошувалося, що в Українській державі всім дітям шкільного віку забезпечується можливість отримання безплатної освіти у загальноосвітній школі. Базою програми всенародного навчання в Україні став закон про обов'язкову початкову освіту, прийнятий I Державною Думою

Росії у 1907 р., за яким через 10-12 років передбачалося вийти на 100 % охоплення освітою дітей 8-11 років³². Однак війна та недостатнє фінансування органів місцевого самоврядування загальмували цю справу. Гетьманським законом насамперед зверталась увага на забезпечення навчання у початковій школі, яка оголошувалася першим ступенем загальноосвітньої школи. Навчання в ній мало тривати чотири роки. Відкриття початкових шкіл здійснювалося органами місцевого самоврядування у залежності від кількості дітей шкільного віку (7-10 років для першого ступеня). Їм доручалося складання шкільної сітки предметів та фінансового плану. Визначалась також оптимальна кількість учнів у класі, яка становила тридцять осіб. Передбачалося, що держава буде фінансувати один шкільний комплект у розмірі 1950 крб. на рік. За приватними безплатними школами лишалося право зарахування їх у державну шкільну мережу шляхом звернення до відповідних органів місцевого самоврядування³³. Таким чином, метою "Головних основ..." була підготовка переходу державної системи освіти, зокрема початкової школи, до модельованої "єдиної школи", яка почала розроблятися ініціативною групою на чолі з П.Холодним одразу після II Всеукраїнського учительського з'їзду³⁴. Впродовж травня-серпня 1918 р. була повністю розроблена загальна частина "Проекту єдиної школи на Україні". В ній наголошувалося на основних принципах роботи нової школи. За необхідне визнавалося впровадження безперервності та наступності навчального процесу в період усього шкільного віку дитини. Соціальне значення проекту полягало в тому, що, починаючи від початкової, школа охоплюватиме всі верстви суспільства, "діти ріжних шарів однаково проходитимуть її, незалежно від соціального і всякого іншого становища їх батьків"³⁵.

Нові проблеми порушувалися у сфері методів навчання. Оскільки головним завданням проектованої школи було визначене виховання дитини шляхом посилення впливу на її духовний світ, то навчання у такій вихо-

вальної школі мало набути етичного та естетичного характеру. Ще одним принципом навчання, починаючи з початкової школи, мав стати принцип трудового виховання. Засвоєння всіх основних знань мало проводитися саме через діяльне навантаження дитини³⁶.

Розробка проекту єдиної школи мала величезне значення для створення нової національної школи в державі. Це був важливий поступ до новітньої системи освіти. Реальним кроком на шляху втілення у життя проекту єдиної школи стало прийняття закону про зведення до одного типу всіх різновидів нижчих початкових шкіл. Законом від 6 серпня 1918 р. до одного типу зводилися двокласові та однокласові сільські школи Міністерства народної освіти, які діяли на підставі інструкції від 14 червня 1875 р., парафіяльні школи, існуючі за правилами від 8 грудня 1828 р. та 1845 р., й сільські двокласові школи Міністерства освіти, що працювали за програмою міністерства від 31 травня 1869 р. З прийняттям цього закону всі нижчі початкові школи почали працювати за Єдиним Статутом³⁷.

До того ж, уряд гетьмата П.Скоропадського законом від 8 жовтня 1918 р. змінив параграф 49 Статуту вищих початкових шкіл від 29 червня 1912 р.³⁸ Царський закон обмежував можливості випускників вищих початкових шкіл, що мали бажання продовжувати освіту, оскільки вони мусили складати іспити з усіх предметів гімназійного курсу. Це робилося для того, щоб діти незаможних верств населення не могли отримати середню освіту, бо, як відомо, Російський уряд до останніх днів свого існування відкидав принцип обов'язкової середньої освіти. Крім того, програми відповідних класів гімназії та вищої початкової школи різнилися між собою здебільшого тим, що в гімназіях, на відміну від вищих початкових шкіл, вивчали класичні та нові (англійську, німецьку, французьку) іноземні мови. Міністерство освіти Української держави визнало за необхідне, що учні, які успішно пройшли програму будь-якого класу вищої початкової школи та бажали вступити до відповідного класу гімназії, мали на це право, але з обов'язком при вступі

скласти іспити з латинської та однієї з обов'язкових у даній школі нових мов, якщо ці учні не вивчали зазначеної мови у вищій початковій школі і не мають відповідного балу в атестаті³⁹. Для вступу до реальних училищ та комерційних шкіл випускники вищих початкових шкіл складали іспити з деяких профільюючих дисциплін.

У додаток до закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу Секретарству освіти всіх шкіл, які існують на території України, був прийнятий закон "Про скасування органів управління бувшими церковно-парафіяльними школами"⁴⁰. Якщо першим законом ці школи передавалися до державних органів управління освітою із збереженням майнових прав церкви та її контролем за ними, то закон уряду гетьмана П.Скоропадського повністю ліквідував церковні органи управління колишніми парафіяльними школами та передав до Міністерства народної освіти майно цих шкіл без будь-яких відшкодувань. У пояснювальній записці до закону зазначалося, що цей крок зумовлений намаганнями міністерства здійснювати планомірне навчання, для чого всі початкові школи України вводяться до шкільної сітки. Після прийняття закону з державної скарбниці фінансувалися тільки ті початкові школи, які увійшли до неї⁴¹.

30 вересня 1918 р. Рада Міністрів Української держави ухвалила закон "Про завідування нижчими та вищими початковими школами на лініях залізниць". Ці школи, які знаходилися на утриманні Міністерства шляхів, передавалися до Міністерства народної освіти, однак, за міністром шляхів залишалося право створювати органи контролю за матеріальним станом початкових шкіл та запроваджувати в учбовий процес предмети трудового навчання⁴².

Так крок за кроком конкретизувалась ідея створення єдиної системи навчання, яка червоною лінією проходить крізь політику перших українських національно-демократичних урядів у галузі освіти. Централізація управління освітою в руках міністерства дозволяла подолати вузькість відомчого

підходу до початкової освіти, здійснювати її загальнонаціональні завдання, надати освіті передових на той час рис.

Міністерство народної освіти часів П.Скоропадського продовжувало роботу по вдосконаленню викладання предметів українознавства у початковій школі. Так, розпорядженням від 2 червня 1918 р. ним виділено на влаштування курсів українознавства для вчителів початкових шкіл 2184790 крб.⁴³ Цей захід надавав можливість за літні канікули збагатити знання вчителів з української мови та літератури, історії та географії України і вдосконалити програми з цих предметів.

Негативно впливала на розгортання роботи початкових шкіл та обставина, що вони знаходилися на утриманні органів місцевого самоврядування. Держава ще не могла взяти на себе повне фінансування всієї мережі вищих початкових шкіл, тому була запроваджена практика їх дотування та одноразових допомог. Закон, затверджений гетьманом 6 серпня 1918 р., надавав у розпорядження Міністерству народної освіти 20726712 крб. на потреби існуючих та створення нових вищих початкових шкіл. Чверть асигнованої суми призначалася на відкриття з 1 серпня 1918 р. 400 нових вищих початкових шкіл⁴⁴.

Окрім цієї грошової допомоги, уряд Української держави збільшив розміри грошових виплат на утримання штатних резервних учителів нижчих початкових шкіл, матеріально винагороджувалася додаткова робота вчителів у двокласових школах та встановлювалася підвищена оплата за стаж⁴⁵. Такими заходами уряд намагався зберегти кваліфікованих фахівців у системі початкової освіти.

У Раду міністрів був внесений законопроект про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 99650 крб., які передбачалося використати для друку навчального матеріалу, посібників, на виставки літератури, яка пропонувалася для використання в навчальному процесі та на

організаційні заходи по скликанню і проведенню з'їзду педагогічних сил України по всенародному навчанню⁴⁶.

Не зважаючи на фінансові заходи по підтримці початкової освіти, органи місцевого самоврядування надсилали до Міністерства народної освіти прохання про прийняття шкіл на повне державне утримання, перш за все вищих початкових. Так, із 303 таких звернень 248 було задоволено. В більшості своїй це були школи, які відкривалися органами місцевого самоврядування у 1917/18 навчальному році⁴⁷.

У травні-серпні 1918 р. до Департаменту початкової освіти, який очолював А.Лещенко, надходило багато листів (переважно із сільської місцевості) з пропозиціями про відкриття вищих початкових шкіл. Це пов'язувалося з тим, що за часів Російської імперії освітніх закладів такого типу на селі фактично не існувало, працювали вони переважно у повітових центрах, куди піти вчитися після закінчення нижчої початкової школи мала змогу не кожна дитина. Цим обмежувалося право більшості населення України на освіту. Після проголошення Українською державою курсу на загальну початкову освіту кожне селище прагнуло мати вищу початкову школу, як важливий щабель на шляху до отримання середньої або вищої освіти. Розглянувши прохання органів місцевого самоврядування про відкриття 446 нових вищих початкових шкіл, Департамент дав дозвіл на відкриття 345, що повинні були працювати в якості національних навчальних закладів⁴⁸.

Усі перетворення, які намагалося втілити в життя Міністерство народної освіти часів гетьмана П.Скоропадського, припадали на добу воєнної руїни. Багато шкільних будинків було знищено, деякі перебували у такому стані, що в них неможливо було проводити заняття. Значну частину шкіл зайняло німецьке військо, яке, незважаючи на розпорядження гетьмана, не звільняло їх. На багаточисельні прохання Департаменту початкової освіти уряд виділив 4 млн.крб. для ремонту шкільних будинків⁴⁹. Гроші

передбачалося використати насамперед на відбудову початкових шкіл, оскільки розташовані переважно по селах, вони не могли знайти собі інших приміщень, які б відповідали вимогам навчального процесу.

Деякі зміни за часів гетьманського правління відбулися в системі управління освітою. Спеціальна комісія під головуванням В.Науменка, у квітні-жовтні 1918 р. працювала над виробленням проекту закону по управлінню освітою. Цим законом скасовувались посади губернських та повітових комісарів з народної освіти, інститут яких був впроваджений Центральною Радою. Замість них пропонувалась система губернського та повітового шкільного управління. Губернська шкільна управа складалася з управляючого шкільними справами в губернії, його помічника та канцелярії. Їй підпорядковувалися всі типи початкових і середніх шкіл, які працювали на території губернії⁵⁰.

Для безпосереднього завідування нижчими та вищими початковими школами в містах і повітах, а також для контролю за викладанням загальноосвітніх предметів у середніх професійних закладах у кожному повіті утворювалися повітові шкільні управи. Вони склалися з голови, двох представників від повітового вчительства, одного - від вчителів міст, де проживало не менше 50 тис. чоловік та двох - де населення складало більше 50 тис. чоловік⁵¹.

Повітові шкільні управи мали дбати про те, щоб у початкових школах освіта поширювалася та закріпилася на національному ґрунті, розглядати та подавати на затвердження до губернських органів управління освітою шкільну сітку повіту, розглядати пропозиції населення та окремих осіб щодо заснування нових державних і приватних початкових шкіл, проводити раптові та періодичні ревізії шкіл, збирати статистичний матеріал та складати щорічні звіти. Губернська шкільна управа мала займатися цими ж проблемами освіти, але в межах губернії, до цього їй додавалися права по введенню в школах додаткових та необов'язкових предметів навчання, по

призначенню на вакантні посади осіб, які не мають вказаного в законі освітнього цензу та по розв'язанню всіх адміністративних питань⁵².

Таким чином, Міністерство народної освіти часів гетьмана П.Ско-ропадського намагалося створити централізовану систему управління освітою з постановкою чітких завдань для всіх рівнів - від повітової шкільної ради до міністерства освіти. Але розроблена система управління освітою не була повністю втілена в життя. Закон про управління освітою в Україні був затверджений 14 листопада 1918 р. і мав вступити в дію з 1 січня 1919 р.⁵³ Але Директорія УНР, яка прийшла до влади 14 грудня 1918 р., виробила та намагалася ввести в дію власну систему управління освітою⁵⁴.

Так, уже 28 січня 1919 р. Трудовий конгрес у Києві при підтримці керівних органів Директорії УНР утворив культурно-освітню комісію для вироблення законопроекту по управлінню освітою в державі. До складу комісії, яку очолив Є.Вирович, увійшло десять делегатів конгресу⁵⁵. Проект був розроблений за досить короткий термін, оскільки базою для його основних положень став "План управління Народною Освітою на Україні", створений Міністерством народної освіти часів Центральної Ради⁵⁶. Головні положення, які виробила комісія, затверджені 24 лютого 1919 р. як "Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці"⁵⁷. Основна увага в законі приділялася тому, що управління освітою децентралізується та передається колегіальними органами губернським, повітовим і міським шкільним радам та управам. Вони мали складатися з представників від влади, населення та вчительських організацій. Керівним органом, на який покладалася координаційна робота місцевими структурами, ставала Головна шкільна рада. Вона створювалася в складі 21 члена при Міністерстві народної освіти. Нижча та вища початкова освіта підпорядковувалися повітовим шкільним радам, міські шкільні ради утворювалися у великих містах - Києві, Одесі, Харкові, Херсоні та Катеринославі⁵⁸. Закон

поширювався на всю територію УНР, за винятком Холмщини та Поліської округи, враховуючи особливий стан цих земель України. Отже, якщо уряд гетьмана П.Скоропадського посилював принцип централізації в управлінні освітою, то Директорія УНР віддавала перевагу принципу наближення керівництва до повітового рівня. Зокрема це проявило себе у створенні шкільних рад замість шкільних управ на всіх вертикальних рівнях керування освітою. Різні підходи до принципів управління всією системою освіти пояснюються різницею політичних засад гетьманату та Директорії УНР. Створені новою владою центральні та місцеві органи управління освітою не встигли розгорнути свою діяльність. Загострення військово-політичного стану в державі, змусило Директорію УНР переміститися у Вінницю, Рівне, а згодом у Кам'янець-Подільський. Тим часом, керівництво справами освіти в Київській, Полтавській, Катеринославській та Харківській губерніях взяла на себе громадська організація - Товариство Шкільної освіти.

Фактично Рада Товариства, до складу якої увійшли відомі діячі української культури та освіти А.Лещенко - голова Товариства з вересня 1918 р., Ф.Сушицький, Я.Чепіга, О.Дорошкевич, М.Зеров, С.Єфремов, П.Стебницький та К.Шило, виконувала функції Міністерства народної освіти. Так, Товариство рішуче виступило проти закону, виданого денікінським генералом Май-Маєвським 3 серпня 1919 р., який повністю забороняв викладання українською мовою в усіх освітніх установах України, повертав устрій і програму школи до царських часів. За законом дозволялося відкривати приватні початкові українські школи, але це право так і залишилося нереалізованим, оскільки жодного дозволу на відкриття шкіл не було видано, а в той же час було конфісковано та знищено 117 назв українських книжок⁵⁹. Проти реставрації царських шкільних порядків був спрямований "Меморандум по вопросу об украинской школе", в якому Рада Товариства Шкільної освіти наголошувала, що за два роки самостійного розвитку українське суспільство "свыклось с мыслью, что право народа

получать просвещение на его материнском языке, сделалось всем известною истиною, что времена отстаивания этого права отошли в прошлое...", тому необхідно відмінити закони про заборону українського слова у школі⁶⁰. Однак відповідь на це звернення так і не надійшла до Товариства.

Враховуючи політичні обставини в Україні напередодні нового 1919-1920 навчального року, Рада Товариства Шкільної освіти посилила свою роботу по збереженню системи національної освіти та наданню їй фінансової допомоги. Товариство прийняло ухвалу про першочергове фінансування українських середніх шкіл, вищих початкових шкіл міст та Українського Державного університету у Києві. Однак уже в жовтні 1919 р. постало питання про допомогу всім типам початкових шкіл, оскільки органи місцевого самоврядування припинили асигнування освітніх закладів з місцевого бюджету. Перше виділення коштів відбулося 8 листопада 1919 р. та призначалося для 25 тис. українських початкових шкіл⁶¹. Жодний тип з усіх шкіл, існуючих на той час в Україні, юридично не належав Товариству, однак, воно було єдиним органом, який займався фінансуванням освітніх закладів Київської, Полтавської, Катеринославської та Чернігівської губерній. Товариство Шкільної освіти дбало й про те, щоб не була забута ідея "трудової української школи", для чого створило спеціальну педагогічну комісію. Члени Товариства багато сил та енергії віддавали боротьбі за легалізацію української освіти та проведення культурно-освітньої агітації серед населення.

Таким чином, Товариство шкільної освіти було тим культурним центром, куди шкільні заклади зверталися за порадами і знаходили підтримку у своїй роботі. Одночасно, Міністерство народної освіти Директорії УНР, яке працювало у Кам'янці-Подільському, проводило широку практичну роботу, прагнуло здійснити на практиці, проголошений революцією, принцип соціалізації початкової освіти. З цією метою був виданий "Закон про

безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України"⁶².

Законом запроваджувалось безплатне й обов'язкове навчання для всіх дітей шкільного віку у нижчій та вищій початковій школі України. Досягнути цієї мети передбачалося протягом п'яти років, тобто у 1923 р., для чого на 1919 р. асигнувалося 120 млн. гривен, а з 1920 по 1923 рр. передбачалося виділяти з державного бюджету по 240 млн.гривен⁶³. Повне виконання програми обов'язкової початкової освіти передбачало відкриття 21 тис. нових шкільних комплектів нижчих початкових шкіл та відповідної кількості вищих початкових шкіл, виходячи з розрахунку, що одна вища початкова школа буде припадати на 25 нижчих початкових шкіл⁶⁴.

Міністерство народної освіти доби Директорії УНР, очолюване в той час І.Огієнком, намагалося фінансово підтримати всі типи початкових шкіл, які не припиняли своєї роботи у воєнний час. На це виділялися значні кошти⁶⁵.

Впродовж 1919 р., в Кам'янці-Подільському при Міністерстві народної освіти Директорії УНР продовжувала свою роботу Шкільна комісія, яка працювала над виробленням "Проекту єдиної школи на Україні" ще з серпня 1917 р. Правда Д.Сокульський, автор статті "Проект єдиної школи в Україні (основна школа)" вважає, що ця комісія була створена тільки в січні 1919 р.⁶⁶ Однак факти свідчать, що впродовж 1917-1918 рр. відбулося близько 60 засідань Шкільної комісії. Участь у них брали такі визначні освітяни, як В.Александровський, Ф.Альдингер, О.Астряб, Л.Балінська, І.Білецький, О.Богданович, А.Боремович, Е.Галаневич, Е.Гарнич-Гарницький, Н.Григоріїв, С.Гродецький, А.Делеська, Л.Добровольський, О.Дорошкевич, В.Дурдуковський, Г.Дядченко, М.Зорін, О.Іконникова, С.Калиновський, О.Кисіль, Л.Коваленко, Г.Калиновський, А.Коваржик, М.Козик, О.Кожухів, М.Кравчук, М.Крамаренко, Ф.Красицький, Я.Кульжинський, В.Левицький,

проф. Ф.Лобода, Т.Лубінець, Н.Мірза-Авакіянц, М.Новик, О.Олешанський, В.Орлів, М.Прохорова, В.Романовський, С.Русова, А.Синявський, М.Сіماشкевич, К.Стеценко, П.Танашевич, П.Пушкан, П.Харченко, Г.Холодний, П.Холодний, М.Чернявська, Л.Чикаленко, Н.Шароєвський, В.Шарко, О.Шепченко, К.Щербина, Н.Шульгина, О.Яницький⁶⁷.

Зважаючи на загострення військово-політичних обставин на початку 1919 р., комісія у такому складі вимушена була припинити роботу. Матеріали, напрацьовані педагогами, були вивезені до Кам'янця-Подільського, де у липні 1919 р. Міністерство народної освіти створило нову комісію по виробленню проекту у складі 29 осіб, з яких 15 були представниками від Кам'янецької губернської спілки вчителів та міністерства, а 14 - з Галичини. Галичину представляли А.Алікsevич, Я.Біленький, В.Бірчак, І.Боберський, О.Бойцун, Л.Борис, І.Брикович, А.Домбровський, В.Зубрицький, А.Крушельницький, К.Малис, В.Почовський, Д.Пігун, І.Прийма, від Міністерства народної освіти та спілки вчителів Кам'янця-Подільського у комісію увійшли В.Бернацький, А.Воронець, Н.Григорійв, В.Золотчанський, С.Іваницький, І.Кішковський, Е.Козинець, С.Козицький, Е.Кондрицький, М.Лорченко, І.Майстренко, А.Мирович, А.Олнянський, К.Титаренко, П.Холодний. Окрім цих постійних членів в десяти засіданнях спільної комісії брали участь ще біля тридцяти педагогів. Враховуючи багатогранність проекту та складність завдань, були створені підкомісії, які на своїх нарадах розробляли конкретні розділи цього важливого документа⁶⁸.

Наслідком об'єднання педагогічних сил українського загалу став "Проект Єдиної школи на Україні. Основна школа", виданий Кам'янець-Подільським видавництвом "Дністер" у 1919 р. Аналізуючи "Проект...", можна зробити деякі висновки щодо організаційних та ідеологічних засад української школи. По-перше, своїм головним завданням проєктована школа вбачала виховання дітей, засобом якого були ті загальноосвітні предмети, які вивчалися учнями в період набуття ними середньої освіти.

По-друге, передбачалося, що нова школа буде діяльно-активною та наближеною до життя, тобто школа повинна була взяти з життя елементи праці й використати їх в процесі виховання учнів.

По-третє, українська державна школа мала бути єдиною для всіх соціальних верств суспільства, оскільки психічний розвиток, у загальних рисах, приблизно однаковий у всіх дітей одного віку. Було враховано, що не всі діти зможуть пройти повний курс навчання в єдиній школі, яке триватиме 12 років. Це залежатиме від їхніх здібностей та матеріального становища батьків і держави. В проекті зазначається, що держава "змірятиме до такої розбудови шкільної сіті, щоб усі діти могли покінчити 8-літнє основне навчання", однак перший ступінь основної школи (4 р. навчання) безумовно має бути обов'язковими для всіх дітей України⁶⁹.

Варто також зазначити, що організаційно новий тип української школи поділявся на три 4-річні ступені. Два перших - складали основну школу, третій ступінь мав назву колегії й мав бути трьох типів: гуманітарний, реальний та економічний. Передбачалося, що тільки після скінчення колегії будь-якого типу, молодь мала право вступати до вищої школи⁷⁰.

Окрім основних засад нової школи були розроблені програми та навчальні плани з основних предметів. У таблиці № 1 наведений розподіл годин і програм для першого ступеня навчання, що дорівнює початковій школі⁷¹. (Див. додатки). Як ми бачимо, основна увага під час навчання приділялася українській мові, історії та географії України. З програми повністю вилучався курс російської мови. Члени комісії розробили детальні програми з усіх предметів, які передбачалося вивчати у початковій школі⁷². Даючи оцінку величезній праці українських педагогів Д.Сокульський зазначає, що "не треба довго студіювати проектованої програми навчання, щоб ствердити те, яким пієтизмом до всього, що рідне, руководилися проектовці при складанні програми. Навчання рідної мови та рідної історії,

дбайливо поставлене - мало бути тим фундаментом, що на ньому мали виховуватися грядучі покоління на добрих горожан української держави"⁷³.

Таким чином, працюючи над "Проектом єдиної школи на Україні", члени комісії брали до уваги та спиралися на найкращі зразки західно-європейського шкільництва. Проект єдиної школи, як цілісна система виховання й навчання, є відгомонам тих нових педагогічних ідей, що з'являлися в країнах Європи на початку ХХ ст. Найбільш повно й послідовно ідея єдиної школи була втілена в життя в Австрії у 20-х роках ХХ ст.

Намагаючись втілити на практиці принцип єдиної школи у 1917-1920 рр. перші українські національно-демократичні уряди керувалися спільною ідеєю: через свідомих, освічених громадян - до міцної нації та держави.

16 листопада 1919 р. із Кам'янця-Подільського виїхали Директорія та уряд Української Народної Республіки, призначивши І.Огієнка Головноуповноваженим міністром уряду УНР. Його діяльність була спрямована на збереження завоювань українського народу в галузі культури та освіти. В листопаді 1919 р. він створив Раду головноуповноваженого Уряду УНР, як дорадчого органу, та референтуру замість міністерств. Референтуру народної освіти очолив П.Холодний, основним завданням якої стало збереження шкільництва Поділля від розвалу та збереження українських традицій в освітньому русі⁷⁴.

Всі заходи по реформуванню й підтримці початкової освіти були спрямовані переважно на створення української національної початкової освіти як першого ступеня державної системи освіти. Перші українські уряди не залишали поза увагою й інші національні школи - російські, єврейські, польські, що продовжували працювати в Україні у революційні роки. На прохання Народного Міністерства Єврейських справ, Центральна Рада виділила 50 тис. крб. на видання підручників для початкових єврейських шкіл, в яких на той час навчалось близько 75 тис. дітей⁷⁵. Згідно з законом від 1 липня 1918 р. обов'язковим у цих школах було викладання української

мови і літератури, історії та географії України⁷⁶. Міністерство народної освіти Директорії УНР асигнувало 1 млн.крб. на видавництво підручників для єврейських шкіл, займалося організацією педагогічних курсів для вчителів національних шкіл⁷⁷.

Отже, всіма першими українськими національно-демократичними урядами велась інтенсивна робота по розробці і уточненню концепції реформи початкової освіти в Україні. В умовах гострої політичної боротьби єдиного документа не могло бути вироблено. Урядами ухвалена низка документів, що відображають різні нюанси їх шкільної політики. Разом з тим можна говорити про принципову однорідність ідей у цій галузі. Кожен уряд по-своєму структурував проблему початкової освіти, але в основі всіх підходів до її вирішення лежало розуміння національно-демократичних важелів і завдань початкової освіти.

§ 2. Становлення та розвиток української національної початкової школи

Перші місяці перетворень у початковій освіті припадають на березень-червень 1917 р. та пов'язані з наказами Тимчасового уряду Росії щодо освіти. Так, за пропозицією міністра народної освіти А.Мануйлова та під тиском демократичних верств суспільства, був виданий наказ про те, щоб "в початкових школах усіх губерній та областей, де живуть українці, вчення провадилося українською мовою, забезпечуючи права меншостей, меншої частини люду; російська мова в народній школі викладається на другий рік навчання, обов'язково для всіх учнів, як мова державна..."⁷⁸ Незважаючи на введення в шкільне життя української мови як предмета навчання, вона була другорядною поруч з російською, що залишалася державною. Політика Центральної Ради в цьому напрямі концентрувалася переважно на українізації існуючої мережі початкової освіти.

В той же час, з ліквідацією заборони на українське слово та українську національну школу по всій Україні впродовж 1917-1920 рр. спостерігався значний ріст кількості початкових шкіл. Для впорядкування цього процесу та виконання програми всенародного навчання, розробленої вже гетьманським Міністерством народної освіти, в квітні 1918 р. при Міністерстві народної освіти була створена комісія на чолі з О.Музиченком, яка мала сприяти якнайшвидшому розв'язанню питань, пов'язаних перш за все з відкриттям нових нижчих та вищих початкових шкіл. Вже на початку травня 1918 р. комісія розіслала по всіх початкових освітніх закладах України анкетні картки з питаннями щодо історії школи (рік заснування, з чийої ініціативи, на чий кошти), грошових доходів або боргів, помешкань, в яких проходить навчання, шкільного інвентаря, вікового та національного складу учнів⁷⁹. На основі цих анкетних карток повітові управи склали звіти про стан освіти на місцях. Вони містили інформацію про кількість діючих та план відкриття нових шкіл, потребу у додаткових учителях. Окремо стояло питання про строки здійснення програми всенародного навчання в кожному конкретному повіті⁸⁰. Спираючись на ці дані, можна дослідити динаміку розвитку нижчої початкової освіти в Україні впродовж 1917-1920 рр., яка представлена в узагальнюючій таблиці № 2 ⁸¹. (Див. додатки). Перш ніж перейти до аналізу основних тенденцій розбудови початкової освіти в революційні роки, треба зазначити, що не всі повітові управи подали до Міністерства освіти свої звіти. Так, зовсім не представили карток Таврія та Полісся. Зі 108 повітів Української держави повні статистичні звіти станом на травень 1918 р. представили 75, на основі яких можна зробити деякі висновки. Отже, незважаючи на бурхливі революційні події, в Україні спостерігається значний ріст кількості нижчих початкових шкіл. У 1917-1918 рр. в Україні відкрито 10790 нижчих початкових шкіл. Це свідчить про бажання дітей навчатися в школі та намагання батьків дати їм хоча б елементарну освіту на національному ґрунті. Тільки на Волині відсоток

дітей, охоплених нижчою початковою освітою становив менше 50, в решті губерній він був у середньому на рівні 65 %, а на Катеринославщині - 97 %. Ці дані стосуються саме 1917-1920 рр., коли відбувався значний ріст шкільних закладів та почала здійснюватися українська програма всенародного навчання, що передбачала отримання кожною дитиною України у 1922 р. початкової освіти.

Вражає велика кількість вакантних посад учителів у мережі початкової освіти, яких потребувала нижча початкова освіта. Підготовка вчителів вважалася державною справою, і хоча повільно, але все-таки вирішувалася українськими національно-демократичними урядами. Проблема забезпечення шкіл приміщеннями стояла досить гостро і не могла бути розв'язана в даний час, оскільки значна їх частина була реквізована військовим міністерством.

Виходячи з того, що, як правило, у кожній нижчій початковій школі працював один учитель, можна підрахувати їх загальну кількість. З даних таблиці випливає, що у 1917 р. у нижчих початкових школах України працювало близько 40 тис. учителів, а після відкриття у 1918 р. додаткових освітніх установ такого типу, їх кількість імовірно збільшилася до 45 тис.

Домагаючись більш адекватного співвідношення нижчих та вищих початкових шкіл, Міністерство народної освіти віддавало перевагу заснуванню вищих початкових шкіл переважно у сільській місцевості та повітових центрах України. Здійснення цієї роботи на місцях відображає таблиця № 3⁸². (Див. додатки). Статистичні дані, що наведені в дужках з метою порівняння, взяті з праці С.Постернака "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр." Вони дещо відрізняються від тих, які зустрічаються в архівних джерелах. Це пояснюється тим, що кількість навчальних закладів (в даному випадку вищих початкових шкіл) постійно підлягала уточненню.

Аналізуючи діяльність гетьманського Міністерства народної освіти по розширенню мережі вищих початкових шкіл, слід відзначити величезну

роботу урядових структур, проведена при підтримці широких верств населення. В той час, коли до революції в Україні діяла 361 освітня установа зазначеного типу, тільки у 1917-1918 рр. українська держава домоглася відкриття 837 вищих початкових шкіл.

В системі початкової освіти України, яка склалася на початок української революції, певну роль відігравали так звані класи ручної праці, професійні класи та ремісничі відділи, які працювали при нижчих та вищих початкових школах. Такі додаткові форми навчання запроваджувалися переважно за приватною ініціативою в тих місцевостях, де відчутною була потреба у підготовлених робітниках та не було можливості продовжити навчання після закінчення початкової школи. У 1918 р. на Україні працювало 18 професійних класів, з яких 5 - при нижчих початкових та 13 - при вищих початкових школах. Кількість ремісничих відділів складала - 111, з яких 98 працювали при нижчих початкових школах (9 - на Волині, 40 - на Київщині, 1 - на Полтавщині, 5 - на Чернігівщині, 4 - на Харківщині, 9 - на Катеринославщині, 30 - на Херсонщині) і 13 при вищих початкових школах, переважно на Київщині, Катеринославщині та Херсонщині. В той же час при нижчих початкових школах учні набували знань у 69 класах ручної праці, з яких 16 існувало на Київщині, 6 - на Чернигівщині, 2 - на Харківщині, 22 - на Катеринославщині, 23 - на Херсонщині та в 13 - при вищих початкових школах Херсонщини та Харківщини⁸³. Досить поширеною формою додаткової освіти при нижчих початкових школах були сільські освітньо-ремісничі майстерні, які навчали переважно слюсарній, столярній та ковальській справі. Більшість з них була зосереджена на Чернигівщині, Катеринославщині, Київщині та Харківщині⁸⁴. Додаткові форми навчання прикладного характеру частіше організовувалися при нижчих початкових школах, оскільки вища початкова освіта давала більше можливостей працевлаштування. Хоча ремісничі відділи та класи ручної праці були поширеною формою додаткової освіти, у системі початкової школи

дореволюційного часу вони не набули подальшого розвитку в період 1917-1919 рр., які не дістали підтримки від держави сільські провітньо-ремісничі майстерні, кількість яких у 1918 р. скоротилась до 65⁸⁵. Це пояснюється тим, що в перспективі за проектом єдиної школи професійну орієнтацію учнівської молоді передбачалося здійснювати протягом останніх чотирьох років навчання в загальноосвітній середній школі.

Розробляючи систему української національної школи, основою якої мали стати засади демократизму та національно спрямованого виховання, Міністерство народної освіти українських урядів 1917-1919 рр. велику увагу приділяло аналізу ситуації в початковій освіті, яка складалася безпосередньо на місцях. Процес оновлення початкової освіти не скрізь проходив однаково. В кожній губернії він різнився за темпами, змітом, наполегливістю соціально активних верств населення, політичною орієнтацією органів місцевого самоврядування, участю в ньому таких громадських організацій як "Просвіта" та українських вчительських спілок. Значним стримуючим фактором у розвитку освіти була війна та нестабільність політичної ситуації.

Не одразу схвально була сприйнята ідея українізації початкової освіти на півдні України. Окреслюючи ситуацію, відомий громадський діяч та державотворець досліджуваного періоду В.Винниченко пише так: "Югороси з цинічним лицемірством забили гвалт: українці хочуть вигнати руських дітей з школи, українці хочуть примусово українізувати руських. Розпочався цілий ряд засідань шкільних рад, батьківських комітетів, на яких, дружно з'єднавшись, чорносотенець і демократ, однодушно стали виносити протест за протестом, посилаючи їх до Уряду. Вони протестували проти "насильственной украинизации"⁸⁶. Такі настрої переважали у вищих початкових школах міст, оскільки нижчі школи, зосереджені по селах, самі переходили на українську мову навчання. Про це свідчить і той факт, що на "Південному обласному учительському з'їзді", який працював з 30 травня по 5 червня 1917 р. в Одесі, серед 200 делегатів від українського вчительства

переважали вчителі нижчих початкових шкіл, які більш свідомо ставилися до справи українізації освіти⁸⁷. На з'їзді українського вчительства півдня України сформувався ініціативне ядро на чолі з П.Чеховським, яке розгорнуло роботу по підтримці та пропагуванню української національної ідеї на півдні України. З'їзд обрав також комісара для українського вчительства - О.Захаржевського та делегував своїх представників до шкільної округи, ними стали В.Шелухін та П.Чеховський⁸⁸.

Пізніше, в червні 1918 р., коли стало зрозуміло, що темпи українізації початкової освіти в Одеській шкільній окрузі досить повільні, Одеська вчительська спілка звернулася до Міністерства народної освіти з проханням призначити нового попечителя округи. На думку представників спілки, ним мала стати людина, яка добре знає українську мову та потреби української школи⁸⁹. З ліквідацією шкільних округ відпала необхідність призначення нового попечителя. Міністерство народної освіти запропонувало Херсонщині кандидатуру губерньського комісара освіти, яким став О.Лашенко. Згодом його замінив С.Рощахівський, який намагався послідовно проводити українську політику в системі початкової освіти. Складна політична ситуація на півдні України, наявність значної частини зрусифікованого населення примусили Міністерство народної освіти ввести окрему посаду комісара освіти у м.Миколаєві. Ним став член виконавчого комітету Українських об'єднаних організацій м.Миколаєва Ю.Макавський. За його повідомленнями, процес українізації ускладнювався нестачею національно свідомих педагогічних кадрів. Саме тому в Миколаєві впродовж 1917-18 навчального року працювало тільки чотири україномовні початкові школи⁹⁰.

Подібна організаційна ситуація склалася й на Чернігівщині. Так, оцінюючи стан вищої початкової школи у 1917-1918 навчальному році, комісар у справах освіти І.Стаднюк повідомляв Міністерство, що з 85 шкіл губернії навчання українською мовою запроваджено тільки у чотирьох школах Конотопського повіту та одній школі Сосницького повіту, предмети

українознавства, як самостійні дисципліни, викладалися у двадцяти двох школах. В умовах, коли прихильність населення до української освіти була більш сильною, ніж на Півдні України, такі показники були явно низькими, але вони об'єктивно відображали труднощі матеріально-технічного та кадрового забезпечення політики українізації освіти. Однією з головних перешкод на шляху українізації вищої початкової освіти, була нестача українських підручників, які мали у своєму розпорядженні тільки 18,7 % шкіл. Українськими книжками мали змогу користуватися учні тільки 22,9 % всіх шкільних бібліотек, а купити їх можна було лише у 12 % населених пунктів Чернігівщини. Не вистачало й учителів, які б достатньо володіли українською мовою. Тільки 23,7 % могли без додаткової підготовки викладати свої предмети українською мовою, а вона, як зазначалося вище, починаючи з 1918-1919 навчального року мала стати основною у початкових школах вищого типу. Вчительські спілки краю висловлювали сподівання, що після навчання на літніх курсах та за умови забезпечення новими підручниками, переважна більшість учителів з початком нового навчального року викладатиме державною українською мовою⁹¹. В цілому громадська думка Чернігівщини щодо українізації вищих початкових шкіл спрямовувалася до ідеї прискорення цього процесу. Велику роботу в цьому напрямі проводили 97 осередків товариства "Просвіта", які працювали на той час у Чернігівській губернії⁹².

Кращі умови для розвитку початкової освіти мала Полтавщина, де всі нижчі початкові школи губернії були повністю українізовані вже в травні 1918 р. Українізацію вищих початкових шкіл, передусім державних та утримуваних органами місцевого самоврядування, тут завершено у вересні-жовтні того ж року⁹³. Не відчували початкові школи Полтавської губернії й гострої потреби в учителях, яка була характерною для інших регіонів України. Так, на одну вільну посаду вчителя у нижчій початковій школі та на двадцять шість - у вищих початкових школах Кременчуцького повіту було

подано відповідно двісті п'ятдесят та вісімнадцять заяв від учителів, які бажали працювати у реформованій національній школі⁹⁴. Для покращення стану початкової освіти в Україні полтавські педагоги вважали за необхідне запровадити для вчителів обов'язкові іспити з української мови, історії та географії України, які складалися би при щорічних педагогічних курсах, та забезпечити початкову освіту підручниками, яких на Полтавщині не вистачало майже 800 тис. примірників для нижчих та 170 тис. - для вищих початкових шкіл⁹⁵.

На Поділлі належний стан початкової освіти забезпечувався передусім сумлінною працею видатного педагога краю Е.Щириці, який у 1919 р. убитий більшовиками за його віддану роботу на ниві шкільного будівництва в українській державі. Українізація нижчих початкових шкіл краю проводилася швидкими темпами і дала вагомі результати. Одноголосно вчителі шкіл зазначали, що діти вчилися читати й писати майже в два-три рази швидше й краще, ніж це робили в старій русифікаторській школі. Децю гальмувалася справа українізації вищих початкових шкіл. Тільки в кінці 1917-1918 навчального року в них були запроваджені предмети українознавства, а про перехід усього навчально го процесу на українську викладову мову в деяких школах почали говорити тільки в кінці 1918 р.⁹⁶ До перешкод, які зустрічалися на шляху створення національної початкової школи, окрім тих, що були характерними для всієї України, Е.Щириця відносив і таку, як негативний вплив більшовицької хвилі. Хоча декрети більшовиків стосовно освіти були скасовані гетьманським урядом, в деяких місцевостях доводилося вести запеклу боротьбу за збереження здобутків української школи⁹⁷. Гостро стояло питання забезпеченості шкіл відповідними приміщеннями. Не всі школи, що відкривалися у 1917-1920 рр., мали змогу одразу знайти собі відповідні будівлі, до того ж влітку 1918 р. досить велика кількість початкових шкіл Поділля була зайнята підрозділами австро-угорських військ, які не мали на це права. Комісаріат у справах освіти

Подільської губернії звернувся з проханням до Міністерства народної освіти про надання допомоги в цьому питанні. Однак реально воно не було з'ясоване аж до падіння уряду гетьмана П.Скоропадського⁹⁸.

Досить своєрідною була обстановка у початковій школі Волині. Наприкінці листопада 1917 р. комісаром у справах освіти на Волині став М.Сумневич⁹⁹. Ознайомившись зі станом справ, він констатував: "Нема людей, котрі б активно взяли за рідну справу: більшістю приймається "выжидательная политика". "Просвіта" млява, до того ж деякі її члени, на котрих, здавалося б, можна було покластися, проймаються участю в Народному Університеті і збираються читати там лекції по-російськи"¹⁰⁰. М.Сумневич не пробудив в українській громаді Волині бажань на більш активні дії, не зміг активізувати національно спрямовані елементи громадськості для елементарної роботи в галузі початкової освіти, не став її координатором. Тому в березні 1918 р. Волинським комісаром народної освіти було призначено М.Черкавенка, якому допомогу в справі українізації початкової освіти краю надавав його заступник І.Смирнов.

Труднощі початкової освіти на Волині зводилися не тільки до того, що не вистачало 1548 шкільних комплектів для охоплення всіх дітей шкільного віку нижчою початковою освітою. В школах було 465 вакантних посад учителів, майже 500 шкіл працювало у пристосованих приміщеннях, бракувало підручників¹⁰¹. Важко давався і перехід до викладання українською мовою в початковій школі, що було пов'язано з особливостями розвитку української інтелігенції масових професій у цьому регіоні. Навіть серед членів Волинської Спілки вчителів-українців, яка налічувала всього 67 членів, були такі, що не могли вживати рідну мову в процесі шкільного викладання. Отже, в тих початкових школах, де були вчителі, які вільно володіли українською мовою, там навчання йшло згідно з законами, виданими урядом. Для решти вчителів у м.Житомирі працювали вчительські

курси, які готували вчителів до роботи в школі у нових умовах¹⁰². До того ж, між М.Черкавенком та головою Губернської шкільної ради, який водночас був головою земської управи, О.Кандибою виникла суперечка стосовно українізації вищих початкових шкіл. Голова Губернської шкільної ради вважав, що україніація початкової освіти є передчасною. Вчительство Волині, яке матеріально повністю залежало від органів місцевого самоврядування, не наважувалося висловити власну думку з цієї проблеми. М.Черкавенко, навпаки, гадав, що процес створення української початкової школи йде повільно та потребує негайного прискорення. Конфлікт був розв'язаний Міністерством народної освіти, яке в серпні 1918 р. підтвердило адміністративні повноваження комісара народної освіти М.Черкавенка, та підтримало його позицію¹⁰³.

М.Черкавенко та І.Смірнов розробили план розвитку початкової освіти на Волині та втілювали його в життя у 1918-1919 навчальному році. Так, на деякий час було припинено відкриття нових початкових шкіл у сільській місцевості, що було зроблено з метою концентрації педагогічних сил на українізації вже існуючих шкіл. Згодом, коли всі вони перетворилися на українські національні, процес збільшення кількості освітніх установ було продовжено. В містах вирішено було українізувати принаймі 75 % вищих початкових шкіл. Ще одним кроком вперед стала ухвала щодо складу Губернської шкільної Ради, половину якої мали формувати вчителі-українці¹⁰⁴.

Процес створення національної початкової освіти на Харківщині розпочався губернським з'їздом педагогів вищої, середньої та початкової школи, який працював 15 квітня 1917 р. З доповіддю про стан та завдання початкової освіти в краї виступив С.Лашенко¹⁰⁵. Українізація початкової школи Харківщини не набула значних темпів та розмірів, порівняно з Поділлям та Полтавщиною, що пояснюється існуванням у Харкові радянського центру, який був утворений в особі Центрального Виконавчого

Комітету Рад України 17 грудня 1917 р.¹⁰⁶ Досить активну антиукраїнську агітацію проводило і Харківське "Товариство грамотності", яке займало русофільську позицію. Сферою діяльності товариства була винятково початкова освіта, яка базувалася на зрусифікованих позиціях¹⁰⁷. Окрім того, в повітових центрах на посади українських комісарів з народної освіти висувалися ті ж люди, які керували освітою під час більшовицького періоду¹⁰⁸. Українське життя на Харківщині підтримувалось переважно місцевим осередком товариства "Просвіта", який очолював проф. Д.Багалій. Зорганізований в квітні 1917 р., він засновував власні національні початкові школи, видавав українські книжки та газети, проводив національні свята¹⁰⁹.

Більш стабільна ситуація в системі початкової освіти була характерна для Київщини. Це пояснюється зосередженістю керівних органів управління освітою у Києві та наявністю великої кількості національних громадських організацій і товариств, які мали великий досвід боротьби за національну початкову школу. Активізував процеси перетворень у губернії С.Постернак, який творчо працював на посаді місцевого комісара освіти та в багатьох комісіях Міністерства народної освіти¹¹⁰.

На Катеринославщині процеси українізації початкової освіти торкнулися переважно шкіл, які працювали на Слобідській залізниці. У 1917 р. ці освітні установи були підпорядковані Міністерству народної освіти, однак значна частка фінансування лягала на керівництво залізницею. На території Катеринославської губернії працювало 4 вищі та 17 нижчих початкових шкіл. Всі вони перейшли на українську мову викладання восени 1918 року¹¹¹.

Майже зовсім не зазнали змін початкові школи Таврійської губернії. З'їзд Українських організацій Криму, який працював 28-29 серпня 1918 р. у Сімферополі, затвердив окрему резолюцію про започаткування української початкової освіти в Таврії. Для проведення принципу національної освіти в життя була обрана рада української громади в складі П.Близнюка,

П.Червенка, Й.Шевченка та Н.Яроше- шевської. Однак українство Криму зіткнулося з досить значними труднощами. Про це свідчить те, що Рада громадських українських організацій Криму зверталася до гетьманського уряду, який брав під свою юрисдикцію Таврійську губернію, через його представництво у Тифлісі¹¹². Зрозуміло, що в таких несприятливих політичних обставинах справа українізації початкової освіти не набула державного характеру.

У дуже важкому стані у 1917-1920 рр. перебувала початкова школа Холмщини та Полісся. З початком першої світової війни цей край опинився в орбіті військових дій трьох армій - російської, німецької та австро-угорської. У 1915 р. Російський уряд виселив з цих земель майже 300 тис. українців, після чого польська частина населення одразу здобула чисельну перевагу. За Брестським миром, Холмщина та Полісся визнавалися невід'ємною частиною Української держави. Від цього моменту й розпочався процес відродження й водночас реформування української початкової школи¹¹³. До 1918 р. "Українська громада краю" на чолі з М.Шаповалом та Шкільна рада, якою керував Д.Олянич, сприяла створенню та початку діяльності 92 українських початкових шкіл, в яких рідною мовою навчалося понад 6 тис. українських дітей. У 1917 р. початкову освіту тут здобували тільки 823 учні української національності¹¹⁴. Наприкінці травня 1918 р. на Холмщині під керівництвом І.Дмитрука був сформований Комісаріат народної освіти Української держави, який повідомив про повну та негайну українізацію всіх початкових шкіл краю та відкриття у Бересті курсів українознавства для учителів початкових шкіл нижчого типу, які працюватимуть впродовж двох літніх місяців, починаючи з 15 червня 1918 р.¹¹⁵ Однак учителів гостро не вистачало. У червні 1918 р. вільними були біля ста вчительських посад у нижчих початкових школах. За дозволом Міністерства народної освіти, кошти, що передбачалося витратити на заробітну плату вчителям, посади

яких були вільними, комісаріат використав для видання українських шкільних підручників¹¹⁶.

Як бачимо, формування української початкової школи в Україні проходило по-різному в кожній окремій губернії держави та залежало від багатьох факторів, головними серед яких були ставлення населення до національної школи та ступінь втягненості у військові дії, що були пов'язані з революцією та війною. Однак загальною для всіх регіонів України стала проблема докорінної зміни його змісту. Перш за все це стосувалося методів викладання предметів українознавства (української мови та літератури, історії та географії України), їх обсягів у нижчій та вищій початковій школі. З організацією Генерального секретарства освіти це питання розглядалося ним з позиції вдосконалення рівня вчителів шляхом перепідготовки їх на різноманітних учительських курсах, які працювали влітку 1917 р. Однак проблема змісту освіти у початковій школі була значно глибшою та багатьма педагогами пов'язувалася з докорінною зміною програм усіх предметів навчання.

Для її розв'язання необхідно було займатися як підготовкою та перепідготовкою вчительських кадрів, так і виданням нових шкільних підручників, за змістом наближених до національно-культурного життя українського народу. За пропозицією Товариства шкільної освіти, при Міністерстві народної освіти УНР була створена спеціальна комісія, що займалася аналізом підручників для початкової школи, розглядом рецензій на них та створенням нових навчальних планів. До складу комісії увійшли такі видатні педагоги, як М.Сімашкевич, С.Русова, А.Лещенко, П.Бесараб, В.Дурдуковський, О.Музиченко, Т.Лубенець, С.Паляничка, Г.Стрижевській, П.Волинець-Волинчук, М.Гаркушенко, Л.Гаєвий, М.Дем'яновський, Г.Ковальський, С.Черкасенко, В.Дога, М.Дегтяров, А.Воронець та ін.¹¹⁷ Згодом у комісії працювали П.Холодний, С.Бондаренко, А.Мирович, І.Лісняк, П.Волинчук, Д.Імченко, С.Клочко-Жовнір¹¹⁸.

Враховуючи важливість вивчення історії України та краєзнавства вже у початковій школі, була створена ще одна комісія, яка займалася розробкою проблем викладання історії в шкільних установах усіх типів. У комісії, очолюваній П.Холодним, працювали Л.Добровольський, В.Романовський, Н.Мирза-Авак'янц, І.Балінський, О.Левицький, І.Житецький, В.Щербина, Е.Ківицький та І.Радзімовський¹¹⁹. В квітні 1918 р. курс історії був поділений на три основні блоки. Перший - під назвою "Історичне пояснює читання" і "Краєзнавство" пропонувався до вивчення у початкових школах та був розрахований на чотири роки навчання¹²⁰. Подальша робота історичної комісії була пов'язана з розробкою підручників і фактично проходила у рамках засідань основної комісії.

Під час роботи над програмами навчання для початкової школи члени комісії виходили з того, що вони повинні відповідати першим чотирьом класамстворюваної в той час єдиної школи в Україні. Враховувався й такий аспект проблеми, як різниця між вищою та нижчою початковою школами. Розв'язуючи його на засіданні 1 серпня 1918 р., комісія прийшла до висновку, що "треба тільки деякі непринагідні предмети замінити предметами здорового українознавства..., щоб цим самим науку і виховання нижчої початкової школи підігнати до вищої початкової школи, а вищі початкові школи до перших концентрів Єдиної Української Школи, або до п'ятого класу сучасної української гімназії"¹²¹.

Велике значення приділялося виробленню розподілу годин та програми з української мови. Головною метою вивчення рідної мови у нижчій початковій школі було визначено те, щоб учні навчилися читати й писати, чітко висловлювати свої думки, почуття та враження. Наголошувалося на тому, що необхідно домагатися якомога більшого зближення літературної та народної мови¹²². Більш об'ємними під час опанування рідної мови були завдання учнів вищих початкових шкіл. Вони мали навчитися свідомому

ставленню до устрою та форм української мови, розвивати її через ознайомлення із зразками українського художнього слова¹²³.

Деякі зміни сталися і у програмах з географії, де одне з головних місць посіла географія України. Решта навчальних програм не зазнала значних змін, однак педагогам було рекомендовано під час пояснення учням будь-якого предмета спиратися переважно на приклади з народного, оточуючого дитину, життя.

20 вересня 1918 р. міністром народної освіти М.Василенком були затверджені програми та розподіл годин для нижчих початкових шкіл, за яким проводилося навчання у 1918-1919 навчальному році. Програми навчання та розподіл годин для нижчої початкової школи наведені в таблиці № 4¹²⁴. (Див. додатки). У додатку до програм навчання пояснювалося, що в тих школах, які мають сприятливі умови, курс рідної мови та письма вбирає в себе малювання, моделювання, драматургію й танок як допоміжні засоби під час вивчення української мови¹²⁵. Поруч наводився список підручників з читання та арифметики, які були обов'язковими для користування у нижчій початковій школі. Серед них були читанки Б.Грінченка "Рідне слово", Хуторного "Читанка" у двох частинах, І.Стешенка "Рідні колоски", Білоусенка "Весна", С.Черкасенка "Читанка" у двох частинах; словники Голоскевича "Правописний словничок", "Граматична термінологія", "Географічна термінологія"; підручники з математики В.Шарка "Арифметика", Я.Чепіги "Задачник" у двох частинах та ін.¹²⁶

Програма вищої початкової школи була органічним продовженням програм нижчої початкової школи. В майбутньому ці дві форми старої школи мали стати першими сіма роками єдиної школи. Тому програма вищої початкової школи складалася так, "щоб дати якнайбільше відомостей, потрібних в житті, але так, щоб і не обтяжити занадто учнів і щоб дати при цьому матеріали якнайбільше загального розвитку"¹²⁷. Такий підхід під час

вироблення розподілу годин та програм для вищої початкової школи пояснювався тим, що для більшості дітей освіта на цьому етапі закінчувалася. Вони набували того рівня освіченості, який у сучасній освітній системі визначається як неповна середня освіта. Програми навчання та розподіл годин у вищій початковій школі наведені у таблиці № 5¹²⁸ (Див. додатки). Уроки з німецької та французької мов і ручної праці запроваджувалися у тих школах, де на їх проведення давали згоду батьківські комітети. Отже, Міністерство народної освіти періоду гетьманату намагалося узгодити між собою програми нижчих та вищих початкових шкіл, з кожним кроком наближаючи їх до омріяної української національної освіти.

Враховуючи існування на території України початкових шкіл інших національностей і те, що навчання в них ведеться неукраїнською мовою, вищезгадувана комісія, спираючись на закон про обов'язкове вивчення предметів українознавства в усіх школах, розробила програму та розподіл годин спеціально для таких освітніх закладів. Учні нижчих початкових шкіл вивчали українську мову, починаючи з другого класу по чотири години щотижня та історію України - з третього класу по дві години щотижнево. У вищих початкових школах відводилося на вивчення української мови в усіх чотирьох класах по три години, історії України у перших трьох класах - по дві години, а у четвертому - три години¹²⁹.

Таким чином, працюючи під час літніх канікул 1918 р., спеціальна комісія розробила навчальні плани для вищих та нижчих початкових шкіл, наблизивши їх до параметрів єдиної школи. 3 вересня 1918 р. міністр народної освіти М.Василенко затвердив нові програми для вищих початкових шкіл, а 20 вересня - для нижчих початкових шкіл¹³⁰. У найкоротший термін вони були надіслані до всіх шкіл України, де отримали підтримку педагогів. Дискусія виникла тільки щодо викладання у початкових школах Закону Божого та російської мови. Наприклад, серед учителів Полтавщини ще у січні 1918 р. була розповсюджена анкета відносно ставлення до питання про

релігійне виховання учнів у рамках школи¹³¹. Відомий діяч освітнього руху в Україні С.Сірополко висловився за відокремлення школи від церкви, вважаючи, що народна школа, яка "відкрита для всіх, не може залежати від якого-небудь одного релігійного погляду, не може бути релігійною або нерелігійною, себто вона повинна бути світською - нейтральною школою". Ознайомлення з релігійними догматами, - на його думку, - повинно проводитися за межами школи та незалежно від неї¹³². Однак значна частина вчителів висловились за обов'язкове вивчення релігії в початковій школі. Що ж до російської мови, то більшість учителів вважала, що вона не повинна вивчатися в українській національній школі. Така позиція педагогічних сил України враховувалася під час вироблення проекту єдиної школи, в якому зазначалося, що російська мова має вивчатися тільки в російських національних початкових школах¹³³.

Враховуючи зміни, що сталися в навчальному процесі, в квітні 1918 р. Міністерство народної освіти затвердило нові зразки атестатів для вищої початкової школи, в яких мали фіксуватися оцінки з нових предметів - української мови, історії та географії України. Цей атестат надавав хлопцям права учнів, що скінчили курс чотирьох класів чоловічих гімназій Міністерства народної освіти. Дівчата прирівнювалися до випускниць жіночих гімназій, підпорядкованих Міністерству народної освіти¹³⁴.

Таким чином, незважаючи на нестабільну політичну ситуацію, поперемінне взяття влади різними політичними силами, геополітичні аспекти українського терену, русофільські інерційні тенденції в суспільстві, ідея української національної початкової школи була практично втілена в життя.

Державна політика Центральної Ради, уряду гетьмана П.Ско-ропадського та Директорії УНР була спрямована на вироблення теоретичних та організаційних засад української початкової школи. "Проект єдиної школи на Україні" визначив місце початкової освіти в системі безперервного навчання як основного шабля, де закладається свідоме ставлення до

української національно-державної ідеї. "Головні основи всенародного навчання на Україні", вироблені Міністерством народної освіти у 1918 р., передбачали повне охоплення національною початковою освітою дітей шкільного віку вже у 1923 р. Вдосконалення структури управління освітою та його практичної діяльності дозволило перетворити губернські комісаріати освіти і губернські шкільні ради в знаряддя здійснення національного курсу в освіті. Постанови Міністерства народної освіти, конкретизовані губернськими органами управління освітою, виходячи з місцевих умов, дозволили проводити практичну діяльність по розширенню сітки нижчих та вищих початкових шкіл, розробці підручників, навчальних посібників і методичної літератури для початкової освіти.

Всі теоретичні та практичні розробки, які проводилися Міністерством народної освіти, чисельними комісіями з питань початкової школи, громадськими організаціями та українськими вчительськими спілками, спрямовувались на створення і становлення в Україні нової системи освіти, яка базується на принципах етнопедагогіки та демократизму.

РОЗДІЛ II.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ

СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 1917-го - 1920-го рр.

Середня школа часів революції в Україні була тим осередком, де більш виразно виявилися протиріччя між старими формами та змістом навчання й національно-демократичними намаганнями українських урядів щодо освіти у 1917-1920 рр.

У царській Росії середню освіту можна було отримати у класичних гімназіях, які поділялися на чоловічі й жіночі, реальних училищах, у вчительських семінаріях та інститутах, комерційних і торговельних школах, які давали до того ж фахову підготовку і з інших дисциплін. Набувати знань у середніх навчальних закладах, особливо у гімназіях та реальних училищах, мали змогу тільки привілейовані верстви суспільства. Про це свідчать і дані щодо їх кількості напередодні революційних років. Так, з 20,2 тис. шкіл, що діяли в Україні у 1915 р., лише 356 були семирічними і 480 середніми, решта шкіл були початковими¹. До того ж, тільки 20 середніх освітніх установ знаходилися у сільській місцевості, але саме там проживала переважна кількість населення України². Тому на шляху створення української національної середньої освіти перед урядовими структурами Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії УНР стояли величезні труднощі. Вони полягали у відсутності достатньої кількості вчителів, підручників, приміщень, а також традицій української середньої освіти, з яких набувався би досвід та створювалися програми й певні новітні середні учбові заклади.

Процес розвитку та реформування середньої освіти йшов з певними особливостями у гімназіях, учительських семінаріях та інститутах, комерційних і торговельних школах. Тому доречно кожен тип середнього освітнього закладу піддавати аналізу окремо, враховуючи особливості навчального процесу, потреби держави у даному виді учбових установ, кількісні та якісні зміни у процесі реформи середньої освіти.

§ 1. Місце й роль гімназій та реальних училищ у проекті єдиної української школи.

З початком розбудови шкільної справи важливим завданням стало впорядкування системи закладів середньої освіти та запровадження в них навчального процесу на українському національно-культурному підґрунті. До проголошення Центральною Радою Третього універсалу перетворення в шкільній справі йшли під контролем російського Тимчасового Уряду. Саме він запропонував М.Василенку, майбутньому міністру освіти, а на той час куратору Київської шкільної округи, скласти проект організації освіти в Україні "в рідній мові". В проекті, підготовленому для Тимчасового Уряду, зовсім не було згадки про українізацію середньої освіти, тому під тиском демократичних сил, був розроблений ще один проект, в якому належна увага приділялася створенню національної середньої школи. О.Лотоцький, який працював над другим проектом, згодом згадував, що М.Василенко не наважився подати цей радикальний документ до Тимчасового Уряду³.

Одразу після прийняття Тимчасовим Урядом закону про запровадження української мови, як викладової, тільки у сфері початкової школи, до Петрограду виїхала делегація у складі В.Винниченка, Д.Коробенка, І.Письменного, Д.Ровинського, Н.Ковальського, О.Пилькевича, А.Чернявського, С.Ефремова, І.Сніжного та Г.Одинцева, з домаганнями поширення прав українського народу на національну середню освіту⁴. Тим часом гімназії та реальні училища залишалися важливим осередком в Україні, через який Тимчасовий Уряд сподівався проводити свою русифікаторську політику в культурній сфері, тому делегатам від України було відмовлено у реалізації їх вимог щодо українізації середньої освіти.

Враховуючи обставини, які склалися у системі середньої школи, діячі освіти України задумали піти шляхом створення нових українських гімназій.

Інший шлях, на думку Д.Дорошенка, "зважаючи на те, що майже всі міста в Україні зросійщені, і надати їм українського обличчя можна було лише з часом, в міру зросту національної культури, підтримуваної всіма засобами держави. Зачиняти російські школи або примушувати їх українізуватись, - значило викликати страшенну боротьбу двох культур і ускладнити безмежно і без того складне внутрішнє становище"⁵. Таку ж позицію щодо шляхів створення української середньої школи зайняли і делегати Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. В своїх виступах та резолюціях вони наголошували, що створення національної системи середньої освіти треба розпочинати з відкриття українських гімназій. Вивчення предметів українознавства повинно бути обов'язковим у всіх середніх школах України, а через два роки всі вони повинні перейти на українську викладову мову⁶. II Всеукраїнський учительський з'їзд підкреслив роль і місце національної середньої освіти в системі єдиної школи України⁷.

Українська громадськість позитивно сприйняла пропозиції щодо відкриття власних українських середніх шкіл та розгорнуло творчу діяльність по їх організації. Перша українська гімназія ім. Т.Шевченка розпочала роботу у Києві 18 березня 1917 р. за ініціативою Товариства Шкільної освіти. Вона діяла у режимі державної гімназії. Педагогічний колектив гімназії очолив видатний діяч освітнього руху в Україні часів революції П.Холодний, згодом нею став керувати В.Дурдуковський. Одразу до гімназії записалося 80 учнів у молодший і старший підготовчі та перший класи. В жовтні того ж року в гімназії навчалось вже 174 учні в шести гімназійних класах, а з початком 1918-1919 навчального році їх нараховувалося вже більше 200⁸.

Про соціальне походження гімназистів свідчать дані таблиці 6⁹. (Див. додатки). Наявність серед учнів гімназії представників всіх соціальних верств суспільства, доводить, що українська громадськість підтримала на практиці справу національної середньої освіти та поклалась на її перспективність.

Хоча біженці з Галичини соціально не визначені у статистичному джерелі, логічним є припущення, що це переважно представники інтелігенції. Стосовно інших даних, наведених у таблиці, то вони свідчать, що ідеєю української гімназійної освіти були ангажовані інтелігенція та селянство.

Друга Київська українська гімназія ім. Кирило-Мефодієвського братства була відкрита 13 вересня 1917 р., директором якої став Ф.Сушицький. Одразу в гімназії розпочали роботу підготовчий та вісім гімназійних класів, у яких навчалося 250 учнів. Плата за навчання складала 80 крб за навчальний рік¹⁰. Всього на початок 1917-1918 учбового року в Україні було відкрито 53 середні школи¹¹. Територіально вони розміщалися таким чином. На Полтавщині - 16 гімназій та 1 реальна школа, на Київщині - 18 гімназій, на Поділлі - 5 гімназій та 1 реальна школа, на Чернігівщині - 1 гімназія, на Катеринославщині - 2, на Херсонщині - 5, на Волині - 2. По одній гімназії було відкрито в Хар-кові та Катеринославі¹². Отже, уся територія України була охоплена громадським рухом за відкриття українських національних середніх шкіл. Усвідомлюючи, що спинити створення українських гімназій неможливо, Тимчасовий Уряд 8 серпня 1917 р. затвердив законопроект, розроблений Центральною Радою, про відкриття двох українських державних гімназій та асигнування 20 тис. крб. на видання підручників для них¹³.

З початком нового 1917-1918 навчального року активізувало свою діяльність у галузі середнього шкільництва Генеральне Секретарство в справах освіти на чолі з І.Стешенком У вересні 1917 р. він, ознайомившись із роботою місцевих органів управління освітою, наголосив на тому, що всі вони можуть продовжувати працювати у старому складі, але повинні активізувати свою діяльність. Виступаючи 8 жовтня 1917 р. на зборах директорів гімназій та батьківських комітетів шкіл м.Києва, І.Стешенко підкреслив необхідність українізації існуючих середніх шкіл, для здійснення

пропонувалось вести роз'яснювальну роботу¹⁴. За доцільне була визнана необхідність організувати у рамках Генерального Секретарства освіти відділу вищої та середньої освіти. Його очолив О.Дорошкевич. Ним були розроблені основні напрями діяльності в справі реформування середньої освіти. Відділ зосередив свою увагу на завданнях педагогічного характеру. Вони полягали в розробці програм з окремих предметів та встановленні обсягу годин, і переліку дисциплін, що викладатимуться в українських гімназіях; у проведенні українізації середніх освітніх закладів; у з'ясуванні питань матеріального забезпечення вчителів гімназій та реальних шкіл, у організації видання нових підручників¹⁵. Вирішення цих проблем в значній мірі залежало від ходу корінної перебудови всієї системи освіти в Україні, основу якої складала два основних проекти: проект єдиної школи та проект нової системи управління освітою. Крім цього, середня освіта потребувала негайної зміни шкільних адміністрацій, які гальмували справу українізації середніх шкіл та з'ясування питання про автономію педагогічних рад. Зробити це пропонувалося загальною постановою, а не видавати розпорядження в кожному окремому випадку, що не вирішувало би проблеми в цілому.

Таким чином, окресливши основні напрями реформування системи середньої освіти, відділ вищої та середньої освіти при Генеральному Секретарстві освіти спрямував дії органів управління освітою на виконання найбільш актуальних завдань періоду 1917-1920 рр.

Одним з перших у справі перебудови середніх шкіл був прийнятий "Закон про нові функції педагогічних рад по середніх школах України"¹⁶. Більше за всіх такого закону чекали вчителі, оскільки в царські часи вони повністю залежали від директорів гімназій, інспекторів та окружного начальства. Педагогічні ради середніх шкіл були фактично формальним явищем, оскільки основна їх діяльність зводилась до формального схвалення рішень керівних органів освіти. Проект "Закону про нові функції педагогічних рад" пройшов цілу низку обговорень і був затверджений

Шкільною Радою й Радою Міністрів. У той час Міністром народної освіти був В.Прокопович, який змінив І.Сташенка в грудні 1917 р.¹⁷. За новим законом, на чолі всіх державних шкіл ставали педагогічні ради, що склалися з учителів, представника місцевої національної ради освіти та представників батьківського комітету школи, кількість яких не повинна була перевищувати 1/3 всіх членів педагогічної ради. Педагогічна рада обирала шкільну адміністрацію, про що сповіщалось у пресі, та формувала зі своїх членів господарську комісію¹⁸. Губернська рада освіти за власною ініціативою могла внести мотивовану пропозицію щодо звільнення будь-якого члена ради від вико-нання ним обов'язків та запропонувати свою кандидатуру¹⁹. Таким чином, педагогічні ради ставали тими органами у середніх школах, які повністю контролювали навчальний та виховний процес. Контроль з боку губернського комісаріату освіти давав змогу забезпечити введення предметів українознавства, що сприяло би швидкому перетворенню діючих російськомовних середніх шкіл на українські.

Однак міністр народної освіти гетьманського періоду М.Василенко не надавав належної уваги впровадженню в життя цього закону²⁰. Директорія УНР винесла цю проблему на нараду директорів українських середніх шкіл, яка відбулася 10-14 січня 1919 р. у Києві. Вона прийняла схвальну постанову про повернення до "Закону про нові функції педагогічних рад", однак в життя його провести не встигли через загострення воєнно-політичної обстановки в Україні та загальну мобілізацію²¹.

Тісний зв'язок з питанням про автономію педагогічних рад мала проблема ставлення батьківських комітетів середніх шкіл до запровадження українознавчих дисциплін та українізації взагалі. Спираючись на переважно вороже ставлення батьківських комітетів гімназій та реальних училищ до ідеї українізації середньої освіти, проросійське громадянство підняло питання про примусову українізацію, яка ніби-то проводиться по всіх середніх

школах без згоди більшої частини учнів. На противагу цій тенденції протягом квітня-травня 1917 р. відбувалися збори українських учителів, які проходили із залученням членів батьківських комітетів середніх шкіл. Їх головне завдання полягало у переконанні частини батьків в тому, що діти мають вчитися у рідній школі і знання повинні отримувати саме українською мовою²². Таку ж позицію зайняло багато органів місцевого самоврядування, повітові й губернські з'їзди учнів гімназій та реальних училищ²³.

Відчувши серйозну спрямованість українства на агітаційну роботу серед населення, російське вчительство скликало в травні 1917 р. "Областной учительский съезд Юга России", на якому висловилося проти заведення у середніх школах українозавчих предметів. Переважну більшість делегатів з'їзду склали представники Херсонщини та Харківщини, по 2-3 представники прибули від Полтавської та Катеринославської губерній. Однак з'їзд проігнорували вчителі Київщини, Чернігівщини, Волині, Поділля та інших місцевостей. Тому одразу українське вчительство висловило протест проти назви та антиукраїнських резолюцій з'їзду²⁴.

У складній політичній ситуації йшли процеси українізації освітніх закладів Харківщини. Зважаючи на існування тут більшовицького цент--ру та проголошення Радянської влади, тільки 17 квітня 1918 р. до Харкова були відряджені директор Департаменту загальних справ Міністерства освіти УНР П.Зайцев та призначений голова майбутнього Харківського комісаріату освіти К.Шило для організації місцевих органів управління освітою. Вже наступного дня представники міністерства скликали нараду за участю делегатів від батьківських комітетів середніх шкіл Харкова. На ній ще раз проявилася антиукраїнська позиція значної кількості вчителів губернії. Поширенню процесів українізації на середні навчальні заклади мав сприяти новообраний комісаріат Харківської шкільної округи, до складу якого увійшли від українства М.Синявський - педагог української гімназії, молодий вчений-філолог Харківського університету, М.Плевако - директор місцевої

української гімназії, О.Соколовський - член міської думи, педагог за фахом, В.Фесенко - педагог-математик української гімназії; від єврейської громади Л.Фельдман - педагог єврейської гімназії; від польських освітян К.Оконський - вчитель торговельної школи. Представники від проросійської вчительської спілки мали увійти до комісаріату дещо пізніше. Першочерговим завданням Харківського комісаріату було розповсюдження постанов та законів Міністерства освіти УНР на підпорядкованій території²⁵.

Новий вибух антиукраїнської агітації батьківських комітетів середніх шкіл стався в часи гетьманщини. 6-8 червня 1918 р. були скликані "Всеукраинский делегатский съезд родительских организаций" та "П Делегатский Киевский областной профессиональный учительский съезд с участием представителей родительских организаций". З'їзди прийняли резолюції, в яких вимагали повної свободи у розвитку неукраїнських національних шкіл та самоуправління в навчальних закладах, створили "Общину русской школы" та російський професійний вчительський союз в Україні²⁶.

Таким чином, українська та російська громадскість, ведучи боротьбу за вплив у середніх школах України, намагалася залучити до неї широке коло населення, що більш виразно виявилось у втягненні у конфлікти батьківських комітетів гімназій та реальних шкіл. Збори батьківських комітетів, зокрема українських шкіл, відбувалися і в подальшому, однак основна увага цих організацій була прикута вже до навчального процесу та форм навчання. Так, "Об'єднаний комітет батьківських організацій середніх шкіл м.Києва" на своїх зборах 3 січня 1919 р. займався проблемою фундації пансіонів для незаможних учнів українських гімназій. Ним була створена комісія у складі Л.Шульгиної, П.Крижановської, Д.Буртапа, Г.Шерстюка, І.Тарасенка, І.Ларченка, яка займалася практичними питаннями, пов'язаними з втіленням цієї ідеї у життя²⁷.

Організаційна робота Міністерства освіти та бажання української молоді отримувати середню освіту рідною мовою зумовили динаміку росту українських національних середніх шкіл впродовж 1917-1920 рр., яка наведена в таблиці 7²⁸. (Див.додатки).6 вересня 1918 р. уряд гетьмана П.Скоропадського прийняв закон про відкриття ще 50 державних середніх шкіл за програмою гімназій²⁹. Закон був спрямований на забезпечення можливості навчатися в гімназіях та реальних школах випускників вищих початкових шкіл. Варто зазначити, що кількість українських вищих початкових шкіл значно збільшилася вже на початок 1918-1919 навчального року, в той час як темпи росту середніх шкіл відставали від потреб суспільства³⁰. До того ж, закон мав забезпечити більш рівномірне розміщення середніх шкіл по території України. В пояснюючій записці до закону наголошувалося, що справа відкриття українських середніх шкіл не повинна залежати тільки від місцевої ініціативи, внаслідок чого такі губернії, як Харківщина, Херсонщина, Таврія, Холмщина та Волинь лишалися на той час без розгалуженої мережі українських гімназій та реальних шкіл³¹.

Середні учбові заклади, які відкривалися за законом від 6 вересня 1918 р., були різних типів. З 50 середніх шкіл одна -восьмикласова, 15 - трикласових в складі молодших класів; 2 - чотирикласові (I - IV класи); 2 - п'ятикласові (I - V класи); 10 однокласових (V клас), 10 однокласових реальних шкіл (V клас), 10 двокласових гімназій (V - VI класи). Тобто 20 середніх шкіл відкривалися з молодших класів, а 30 - починаючи зі старших, які були своєрідною надбудовою над вищою початковою школою³². Такі типи гімназій і реальних шкіл були більш бажаними з позицій проекту єдиної школи та адекватними реальним суспільно-політичним обставинам життя в Україні.

За 1917-1920 рр. в Україні відкрито чимало гімназій на базі молодших класів. Їх кількісне розміщення по губерніях подано в таблиці 8³³. (Див.

додатки). Ініціатором відкриття цих українських середніх шкіл у більшості випадків була держава. На її кошти відкрито 67 шкіл, 29 гімназій відкрили органи міського самоврядування, 8 - земства, 4 - волості, 70 - громади, 6 - інші органи місцевого самоврядування, 2 - церква, 5 - залізниці, 20 - різні товариства³⁴. Отже, пропонуючи до відкриття різноступеневі гімназії й підтримуючи будь-яку ініціативу створення національних гімназій та реальних шкіл, Міністерство народної освіти створювало передумови для формування цілісної системи середньої освіти.

За архівними матеріалами, загальну кількість гімназій та реальних шкіл, як українських, так і призначених для інших національностей, що були відкриті у 1917-1920 рр., є можливість навести тільки по шкільних округах. До Київської шкільної округи входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії, до Харківської шкільної округи - Харківська губернія та українські повіти Курської, Воронезької та Донської губерній, до Одеської шкільної округи - Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії. Підрахунки автора наведені в таблиці № 9³⁵. (Див. додатки). Виникнення нових форм гімназій та реальних шкіл, збільшення загальної кількості середніх навчальних закладів, намагання українізації та обов'язкового введення українознавчих дисциплін в навчальний процес вимагали від Міністерства народної освіти розробки програм з нових предметів навчання. Важливим кроком у впорядкуванні системи середньої освіти стало проголошення гімназії середньою загальноосвітньою школою, в якій ліквідовано становість, і де могла навчатись будь-яка дитина, що мала відповідну підготовку. За-лишався у силі поділ гімназій за усталеним зразком на класичні, в яких більш ґрунтовно вивчались гуманітарні дисципліни та реальні, де учні в більшому обсязі вивчали іноземні мови, природознавство, математику, фізику³⁶.

Намагаючись вивчити думку педагогів щодо програм навчання в середній школі, Міністерство народної освіти запровадило в практику чисельні

наради з залученням широких кіл громадськості. Наприклад, 15-17 травня 1918 р. відбулася нарада представників губернських, повітових і міських обранців від учительства. Головна увага на ній приділялася розгляду навчальних планів, запропонованих комісією по всенародному навчанню, створеної в березні 1918 р.³⁷ Особливо важливого значення проблема змісту навчання набрала напередодні нового 1918-1919 навчального року. 11-14 липня 1918 р. був скликаний з'їзд комісарів освіти та представників шкільних округ з проблем освіти в Україні. Головував на ньому міністр освіти УНР І.Стешенко. З аналізом діяльності середньої школи виступив директор департаменту О.Дорошкевич. За його пропозицією, як резолюції з'їзду, були прийняті постанови про обов'язкові іспити в середніх школах та про утворення при діючих гімназіях - гімназій для дорослих. Вирішено було також, що дозвіл на відкриття приватних середніх шкіл повинен давати тільки місцевий комісар освіти³⁸. На з'їзді губернський комісар освіти від Полтавщини В.Андрієвський запропонував підготувати меморандум міністрові освіти М.Василенку про те, щоб "негайно поставити інститут комісарів на належну височінь, надати губернським комісарам повноваження аналогічні правам шкільних округ, поширити компетенцію губернських комісарів на всі типи шкіл"³⁹. Невизначеність функцій комісарів освіти щодо середньої школи призвела до того, що вони не могли достатньо впливати на процеси українізації в гімназіях та реальних училищах. Так, з одинадцяти повітів Харківщини навчання українською мовою було запроваджено тільки в одному. При цьому, Харківський губернський комісар К.Шило пояснював це відсутністю фактичних прав на керівництво справами середніх навчальних закладів⁴⁰.

У відповідь на меморандум М.Василенко пообіцяв з'ясувати стан управління середніми школами до 15 липня 1918 р.⁴¹ Згодом губернські

комісари освіти отримали право контролю над виконанням законів щодо змісту та обсягу навчального процесу.

Спроби координації дій педагогів у справі створення національної середньої освіти відбувалися і в подальшому. Так, на 10 січня 1919 р. Міністерство народної освіти Директорії УНР запланувало проведення з'їзду директорів українських гімназій⁴². Однак складні політичні обставини в Україні дозволили провести нараду директорів тільки Київських середніх шкіл. Вона працювала 10-14 січня 1919 р. у Києві. З програмною промовою на нараді виступив міністр освіти доби Директорії УНР І.Огієнко. Він наголосив на необхідності поглиблення процесів реформування системи середньої освіти, розпочатих в Україні у 1917 р.⁴³ Отже, справа заснування нових українських середніх навчальних закладів, особливо гімназій, просувалася хвилеподібно і залежала від політичної ситуації, коливань настроїв громадськості у містах, де в основному розміщувались навчальні заклади цього типу, та від організаційної роботи Міністерства освіти.

Питання обов'язкового введення предметів українознавства в середніх школах дискутувалося педагогами України досить довго, аж доки отримало конкретне вирішення. Його постановка відбулася на Всеукраїнських учительських з'їздах у 1917 р. У квітні 1918 р. українські педагоги розробили пропозиції, які надіслали до Міністерства. В них зазначалося, що посада вчителів української мови та літератури повинна стати штатною, право на неї можуть мати тільки ті вчителі, які складуть спеціальні іспити на літніх курсах українознавства. Педагогічні ради середніх шкіл повинні заздалегідь подбати про забезпечення посад учителів української мови та літератури педагогами з відповідними знаннями⁴⁴. Ці пропозиції лягли в основу "Закону про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах", затвердженого гетьманом 1 серпня 1918 р. За цим законом, з початком 1918-1919 навчального року предмети українознавства ставали обов'язковими для

вивчення у всіх типах середніх шкіл, незалежно від того, державні вони чи відкриті за приватною або громадською ініціативою. На вивчення української мови та літератури відводилося не менше трьох годин щотижня в перших п'яти класах та дві години - у двох останніх. Історія та географія України підлягали вивченню в двох останніх класах по дві години на тиждень. Право на викладання українознавчих дисциплін мали особи з відповідним освітнім цензом і вчителі, що викладали у школах загальну історію та географію у випадку закінчення ними літніх учительських курсів⁴⁵ Українознавчі предмети вперше вводилися в загальний план навчання неукраїнських середніх шкіл, тому відведені години можна вважати достатніми.

Міністерством освіти в червні-серпні 1918 р. розроблені програми та плани вивчення предметів українознавства для гімназій та реальних шкіл, які були обов'язковими до виконання⁴⁶.

Для забезпечення середніх шкіл учителями відповідного рівня Міністерство народної освіти залучило до викладання в гімназіях біженців-українців з Галичини, Буковини та Закарпаття⁴⁷. Директор департаменту середніх шкіл А.Синявський звернувся із закликом до Товариства "Просвіта", професійних українських учительських спілок, до всього українського вчительства подбати про виконання закону на місцях, надати допомогу справі українізації⁴⁸. З початком 1918-1919 навчального року для контролю за виконанням закону у неукраїномовних середніх школах Міністерство розіслало спеціальну анкету з питаннями про стан викладання української мови та літератури, історії та географії України. В разі відсутності вчителя з будь-якого предмета україно-знавчого циклу, Міністерство намагалося допомогти у кожному конкретному випадку⁴⁹.

Прискоренню українізації гімназій та реальних шкіл сприяли проекти національного виховання, оприлюднені 16 листопада 1917 р. Генеральним

секретарством у справах освіти, а 18 жовтня 1918 р. Міністерством народної освіти та мистецтв на нараді вчителів українознавства⁵⁰.

Деякі проблеми по вдосконаленню навчальних планів виникли у зв'язку з утворенням гімназій спільного навчання хлопців та дівчат. Стіка годин у чоловічій гімназії у 1918-1919 навчальному році, на базі якого видавалися атестати про її закінчення, наведена у таблиці 10⁵¹. (Див. додатки). У жіночих гімназіях зовсім не вивчалася філософія, космографія, німецька мова, природознавство, в меншому обсязі учениці отримували знання з математики, фізики, латинської мови. Однак у до-датковому 8 класі ними вивчалися ручна праця та історія педагогіки, що давало право отримати свідоцтво про звання вчителя початкової школи⁵². З появою гімназій спільного навчання виникала необхідність узгодження програм жіночих гімназій з програмами гімназій для юнаків. З метою впорядкування навчання 30 січня 1918 р. була зібрана нарада представників педагогічних рад усіх жіночих гімназій м. Києва, яка постановила, що з початком 1919-1920 навчального року програма жіно-чої гімназії має відповідати програмі чоловічої гімназії. Для проведення підготовчої роботи нарада створила комісію, яка мала розглянути і владнати організаційні питання⁵³. Таким чином, середня жіноча гімназійна освіта набувала ознак демократизму та надавала ширші можливості для продовження освіти у вищих навчальних закладах.

Повноцінне впровадження нових програм у середніх школах залежало від наявності підручників з предметів українознавства, епізодичні видання яких не задовільняли потреб освітніх установ навчальним матеріалом. У липні 1918 р. у газетах "Відродження", "Робітнича газета", "Нова Рада" надруковане повідомлення голови видавничого відділу Міністерства освіти М.Мукала про те, що в Україні оголошується конкурс на підручники для нової української школи. Назріла потреба визначитися з підручниками з історії України (елементарний курс), історії України (систематичний курс),

історії українського письменства, історії всесвітньої літератури, географії України (з економічними нарисами), економічної географії України⁵⁴. Рукописи підручників приймалися видавничим відділом до січня 1919 р., після чого була створена комісія на чолі з С.Постернаком, яка рецензувала та приймала певні рішення⁵⁵. Членами видавничої комісії були переважно педагоги з українських гімназій м.Києва - М.Ревуцький, В.Дурдуковський, І.Грицак, М.Зеров, М.Житецький, М.Грунський, Ф.Лобода. До розгляду підручників з історії України залучалися Л.Добровольський, О.Радзімовський, І.Балінський⁵⁶. З розгортанням боротьби за владу та переїздом Директорії УНР до Кам'янця-Подільського видавнича справа здійснювалася видавництвом "Дністер"⁵⁷.

Певних реформуючих перетворень потребували жіночі гімназії та інститути колишнього Маріїнського відомства, передані Міністерству народної освіти у 1917 р.. Ці середні навчальні заклади призначалися переважно для сиріт та дітей з незаможних верств суспільства⁵⁸. В липні 1918 р. в Міністерстві народної освіти були розглянуті проблеми, пов'язані з організацією навчального процесу у гімназіях цього типу. Ухвалено, що питання про всебічну українізацію зазначених гімназій буде вирішено на з'їзді представників цих учбових закладів⁵⁹. У серпні 1918 р. відбувся з'їзд представників зазначених гімназій та інститутів. У той час на Україні працювало чотири гімназії колишнього Маріїнського відомства: Житомирська, Кам'янець-Подільська, Києво-Подільська та Київська Фундуклевська й чотири інститути: Київський, Одеський, Полтавський та Харківський⁶⁰. На базі резолюцій з'їзду Департамент середніх шкіл Міністерства народної освіти виробив постанову, в якій зазначалося, що по-перше, в цих середніх школах має бути покращена освітньо-інформативна сторона навчального процесу; по-друге, право вступу до гімназій та інститутів надавалось тільки громадянам України. При прийомі перевага

мала надаватися дітям, що проживають у тій губернії, де розташований навчальний заклад; по-третє, право на стипендію надавалося сиротам, напівсиротам військових, дітям працівників гімназій та інститутів. У цих середніх школах повинні виконуватися всі постанови українського уряду, в першу чергу ті, що стосувалися українізації навчального процесу⁶¹. Для забезпечення виконання цієї постанови 5 листопада 1918 р. видане розпорядження про встановлення нових штатів у гімназіях колишнього Маріїнського відомства⁶².

Ріст кількості середніх шкіл, зміни в навчальному процесі, інфляційні процеси в економіці вимагали від урядових структур прийняття законів про фінансову підтримку ходу реформи процесів у гімназіях і реальних училищах. Генеральний Секретаріат Центральної Ради основну увагу приділяв забезпеченню українських гімназій, які відкрилися у 1917 р. Так, на прохання Генерального секретаря освіти І.Стешенка, 27 грудня 1917 р. асигновано 70 тис. крб. на утримання Першої української гімназії у м.Києві⁶³. Для видання шкільних підручників в січні 1918 р. Міністерство народної освіти придбало друкарське обладнання та отримало 500 тис.крб., що забезпечило роботу друкарні протягом січня-квітня 1918 р.⁶⁴

Державним школам та іншим, які спиралися на фінансову допомогу держави, Міністерство фінансів УНР асигнувало 8 млн. крб. для їх утримання в січні-квітні 1918 р.⁶⁵ Для новостворених гімназій та реальних шкіл уже Міністерство освіти гетьманського періоду виділило 400 тис.крб. для того, щоб вони розпочали свою роботу в нормальних умовах⁶⁶.

У досить скрутному фінансовому становищі у 1917-1920 рр. опинилися вчителі України. За повідомленнями з місць, багато педагогів ішло з середньої школи через низьку заробітну плату⁶⁷. Щоб стримати ці процеси, які для середньої освіти на той час були найбільш руйнівними, Міністерство в жовтні 1918 р. видало закон "Про нові окремі норми вчителям в хлоп'ячих

гімназіях та реальних школах", який у листопаді того ж року поширився і на викладачів жіночих гімназій. За цим законом, уся територія України поділялася на чотири категорії: до першої належав Київ, до другої - Харків, Одеса та Катеринослав, до третьої - всі губернські центри та Миколаїв, до четвертої - всі інші місцевості держави. Залежно від того, до якої категорії відносилася середня школа, відбувалося нарахування заробітної плати вчителям, інспекторам, директорам, класним керівникам, вихователям пансіонів і технічному персоналу шкіл. Штати шкіл відповідали закону від 12 травня 1912 р. та доповнювалися посадами вчителів з українознавчих предметів. Для недержавних шкіл законом передбачалися щорічні допомоги в розмірі 5 млн.крб.⁶⁸

Ще одним кроком гетьманського Міністерства народної освіти на шляху підтримки національного шкільництва став "Закон про заснування при середніх загальноосвітніх школах 350 стипендій і про асигнування на це 77,5 тис.крб." Ці стипендії отримували обдаровані незаможні учні української національності для отримання повної середньої освіти. Встановлювалося іменні стипендії, присвячені видатним діячам українського національно-визвольного руху: Г.Сковороді, І.Котляревському, Т.Шевченку, П.Кулішу, М.Вовчок, Н.Левицькому, С.Руданському, М.Старицькому, Б.Грінченку, М.Драгоманову, І.Франку, І.Карпенка-Карому, М.Кропивницькому, М.Лисенку, М.Коцюбинському, М.Чубинському, В.Антоновичу, П.Житецькому та ін.⁶⁹

На підтримку обдарованої селянської молоді був спрямований і закон Директорії УНР про створення пансіонів (бурс) при українських Київських гімназіях, на потреби яких у 1919 р. виділено 834,9 тис. крб.⁷⁰. Зауважимо, що в період правління Директорії УНР виділення коштів на підтримку середньої освіти йшло за системою запитів з місць. Асигнувалися тільки окремі навчальні заклади, оскільки Міністерство освіти не мало в своєму

розпорядженні постійного грошового фонду, що міг би використовуватися для забезпечення роботи гімназій та реальних шкіл⁷¹.

Головним наслідком революційних років для середньої освіти, зокрема гімназій та реальних шкіл, стала зміна психології учнів. За свідченнями учасників подій тих років, зростала кількість української молоді, що національно себе усвідомлювала. Крім того, вражало бажання дітей вчитися у рідній школі, що мало вияв, за свідченням мемуариста Є.Майстренка, у "свідомій шкільній дисципліні, що відбивалося на поведінці учнів під час лекцій і перерв, на відношенні їх до вчителів, на тому, як вони виконували домашні завдання"⁷². Таким чином, зусилля Міністерства народної освіти та громадських організацій призвели до створення і розширення мережі національних українських гімназій та реальних училищ, що було принципово новим у порівнянні з дореволюційною системою освіти в Україні. Певні успіхи були досягнуті на шляху демократизації навчального процесу та емансипації жіночої освіти. Це відкрило доступ широким верствам населення до гімназійної освіти. Значні зміни спостерігалися і в змісті навчальних програм, які у 1917-1920 рр. базувалися переважно на надбаннях національної культури.

§ 2. Реформування середніх педагогічних навчальних закладів як одна з умов створення національної системи освіти

З розвитком молодого Українського держави перед педагогічною системою країни особливо гостро постала проблема навчання і виховання майбутніх учителів, подолання русофільських тенденцій у їх середовищі. Напередодні революційних подій в Україні існувала досить різноманітна мережа педагогічних закладів по підготовці вчителів. До неї належали вчительські інститути, семінарії, педагогічні курси при шкільних округах у Києві та Одесі, педагогічні курси для підготовки вчителів вищих початкових

шкіл у Житомирі, дворічні педагогічні курси по підготовці вчителів для нижчих початкових шкіл при земствах і вищих початкових школах та педагогічні класи при жіночих гімназіях⁷³. Всі вони давали своїм випускникам середню педагогічну освіту.

Першочергові кроки на шляху реформи середньої педагогічної освіти зроблені з ініціативи Товариства шкільної освіти та Першого Всеукраїнського учительського з'їзду, який відбувся на початку квітня 1917 р. у Києві. У своїй постанові з'їзд відзначив, що з осені 1917 р. учительські інститути та семінарії повинні перейти на українську мову викладання⁷⁴. Справі українізації велику увагу приділив і II Всеукраїнський учительський з'їзд, який працював у серпні 1917 р. Зібравшись напередодні нового навчального року, він націлював українських педагогів на згуртування своїх сил. З цією метою рекомендувалося заснувати українські вчительські спілки у повітових містах, організувати педагогічно-освітні курси та українську Педагогічну Академію⁷⁵.

На початковому етапі розбудови національної педагогічної системи освіти значна робота велась по організації різноманітних курсів перепідготовки вчителів. Генеральний секретаріат освіти запровадив систему спеціальних курсів українознавства, які відкрилися навесні 1917 р. у губернських та повітових центрах України. Враховуючи те, що вони не зможуть у повній мірі забезпечити потреби перепідготовки вчителів, вже Міністерство народної освіти УНР запланувало організацію таких курсів на всій території України у 1918 р., виділивши на їх потреби 730290 крб.⁷⁶ До того ж у всіх учительських інститутах і семінаріях запроваджувалася окрема штатна посада вчителя української мови та літератури⁷⁷.

Влітку 1917 р. проведено анкетування вже існуючих педагогічних закладів для з'ясування питання щодо їх національного характеру⁷⁸. Переважна кількість учительських інститутів і семінарій України на

засіданнях педагогічних рад ухвалила перейти на українську мову викладання, про що вони інформували Міністерство народної освіти. Навіть у такому національно неоднорідному регіоні як Таврійська губернія процес українізації розпочався одночасно з початком перетворень в інших українських губерніях. Уже 24 липня 1917 р. педагогічна рада Феодосійського вчительського інституту, контингент учнів якого складався на 56 % з українців, 34,8 % - росіян, 6 % - молдаван, 3,2 % - греків, болгар, німців, прийняла ухвалу про українізацію свого навчального учбового закладу⁷⁹. Рада Рівненської вчительської спілки на своєму засіданні 2 жовтня 1917 р. ухвалила розпочати роботу по українізації Житомирської та Дедеркальської вчительських семінарій⁸⁰.

Станом на березень 1918 р., сприятливі місцеві умови та відповідна організаційна робота забезпечили успішне розв'язання проблеми українізації Вінницького і Полтавського вчительських інститутів; Велико-Сорочинської, Ольгопільської, Олександро-Миколаївської (Полтавщина) вчительських семінарій. Тільки частково викладання українською мовою велося в Херсонській, Житомирській, Немирівській учительських семінаріях. Затримувалося введення предметів українознавства в Олександрівській (Херсонщина), Суражській, Більській та Холмській учительських семінаріях⁸¹. Все це зумовлювалося недостатньою кількістю викладачів у середніх педагогічних закладах, які б професійно володіли українською мовою. Так, на осінь 1918 р. в Олександрівській педагогічній семінарії було тільки 6 викладачів, що перейшли на українську мову викладання, Павлоградській - 4, Новобузькій - 5, Олександрівській - 3. Всі ці педагогічні навчальні заклади діяли на Херсонщині. У Катеринославському педагогічному інституті - 1 викладач вів заняття на українській мові⁸².

Таким чином, ухвали щодо негайної українізації середньої педагогічної освіти інколи мали декларативний, емоційно-забарвлений характер. Їх втілення в життя стримувалося реальними можливостями нової влади та

негативними наслідками імперського періоду в сфері освіти. Розв'язання проблеми в цілому потребувало визначення статусу вчительських семінарій та інститутів у системі єдиної школи та узгодження інших моментів у функціонуванні зв'язків між початковою і середньою та середньою і вищою ланками освіти. Тому Міністерство народної освіти УНР розпочало реформу вчительських семінарій та інститутів, перетворюючи вчительські семінарії в середні школи з 4-річним терміном підготовки, а інститути - в школи з 3-річним терміном навчання⁸³.

На весну 1918 р. на території України працювало 38 вчительських семінарій та інститутів, причому у Київській шкільній окрузі їх діяло 24, в Одеській - 10, а у Харківській - тільки 4⁸⁴. Тому наступним кроком Міністерства народної освіти було з'ясування того, скільки ще необхідно відкрити середніх педагогічних закладів, семінарій щоб повністю задовільнити потреби початкових та середніх шкіл дипломованими вчителями. При цьому враховувалось і те, що кількість шкіл на території України постійно зростала. Органи місцевого самоврядування повідомили Міністерство народної освіти, що для забезпечення нормального навчального процесу необхідно відкрити найближчим часом у Київській шкільній окрузі - 3 вчительські інститути та 37 вчительських семінарій у додаток до відкритих у січні 1918 р. п'яти, по 3 вчительські семінарії в Одеській та Харківській шкільних округах⁸⁵.

Для налагодження внутрішнього устрою педагогічних закладів, упорядкування навчальних програм, правил прийому, матеріального забезпечення та багатьох інших проблем, пов'язаних з роботою вчительських інститутів і семінарій у нових умовах при Міністерстві народної освіти була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли П.Білецький, К.Щербина, В.Родніков, І.Троцький, Я.Шумович, С.Барон, І.Власенко, В.Барицький, В.Дога, С.Постернак та інші. Комісія в процесі обговорення реформи вчительських інститутів та семінарій виробила основні положення

про ці навчальні заклади. Перше засідання комісії з питань педагогічної освіти відбулося 25 квітня 1918 р. і було присвячене загальним підвалинам реформування педагогічних навчальних закладів України⁸⁶. Наголошувалося на тому, що учительські інститути та семінарії мають стати спеціальною педагогічною школою, а не лишатися загальноосвітньою установою без достатньої професійної акцентуації. Тому за доцільне на той час вважалося зменшити обсяги загальних предметів та значно поширити педагогічні дисципліни, домогтися при цьому повної реконструкції методів навчання. Було ухвалено також, що вчительські семінарії будуть реформовані у педагогічні заклади для підготовки вчителів системи початкової школи, а на базі вчительських інститутів і так званих курсів для осіб з вищою освітою будуть утворені педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів середніх шкіл, до яких прийматимуться ті, хто має повну середню освіту.

Деякі суперечки серед членів комісії викликали питання про доцільність дворічного стажу для вступу до педагогічних навчальних закладів та про загальну концепцію нового спеціаліста для школи. Суть проблеми полягала в тому, чи готувати переважно вчителя-вихователя, чи вчителя-предметника. Альтернативність у постановці проблеми не могла бути плідотною, тому природно, що була прийнята пропозиція К.М.Щербини, який відстоював ідею поєднання основ виховання зі спеціалізацією слухачів. Комісія прийняла ухвалу про запровадження у педагогічних інститутах спеціалізації студентів з філологічно-історичного, математично-фізичного та природничо-географічного профілів. Студенти всіх спеціалізацій вивчали повний курс педагогічних дисциплін - педагогіки, логіки, психології. Що ж до підготовки вчителів у вчительських семінаріях, то постановили, що для перших трьох класів початкової школи готуватиметься один учитель для кожного окремого класу, а з четвертого класу починатиметься викладання різних предметів різними вчителями⁸⁷.

Що стосується дворічного стажу для вступу до учительських інститутів та семінарій, то його скасували у зв'язку з гострою нестачею вчителів з педагогічною освітою. Випускники гімназій, яким дозволялося працювати у початковій школі, не маючи педагогічної підготовки та уявлення про ту школу, в яку вони йшли працювати, не могли забезпечити високий рівень навчального процесу.

Таким чином, комісія створена у період Центральної Ради, заклала основи реформи педагогічної освіти в Україні, звернувши увагу на вдосконалення її структури та більш ефективне функціонування в плані підготовки національно свідомих педагогів. Детальніше ці та інші проблеми перебудови діяльності учительських інститутів і семінарій розглядалися комісією, створеною вже урядом П.Скоропадського, яка працювала з квітня по червень 1918 р. Шкільний відділ Міністерства народної освіти постановою від 21 травня 1918 р. затвердив новий склад комісії, до якої увійшли Д.Баржицький, В.Бутвин, В.Дога, В.Левицький, О.Музиченко, М.Харитонов, К.Щербина, В.Якубовський, С.Постернак⁸⁸. Багато уваги на засіданнях комісії відводилося справі українізації вчительських інститутів і семінарій, оскільки 24 квітня 1918 р. Міністерство народної освіти запропонувало педагогічним радам цих навчальних закладів провести в життя ряд заходів, які б забезпечили систематичну підготовку педагогів до роботи у нових умовах⁸⁹. Передбачалося з 1918-1919 навчального року запровадити викладання всіх предметів українською мовою. Для забезпечення виконання цієї постанови педагогічним радам учительських інститутів доручалося запровадити практичні заняття з українознавства, які б давали змогу випускникам інститутів користуватися українською мовою у педагогічній сфері, оволодіти україномовною термінологією з шкільних предметів⁹⁰. Доробком комісії стало те, що вона впорядкувала відповідно до нових умов перелік та об'єм обов'язкових предметів, особливу увагу звернула на дисципліни педагогічного профілю. Семінаристам рекомендувались до

вивчення цикл педагогічних дисциплін, богослів'я, українська та російська мови, арифметика, музика, малювання⁹¹.

Ширшою програма навчання була у вчительських інститутах, оскільки вони готували вчителів для середньої школи. Визначаючи перелік предметів, обов'язкових для вивчення в учительських інститутах, члени комісії зауважили, що їх варто поділити на загальноосвітні та спеціальні. До перших були віднесені богослів'я, українська мова та література, російська мова та література, вступ до вивчення мови з елементами науково-філософського обґрунтування граматики, теорія та психологія художньої творчості, історія України, історія культури, природознавство, географія, математика, фізика. Серед спеціальних обов'язкових предметів варто відзначити педагогіку, психологію, логіку, теорію навчання, історію педагогіки з елементами історії філософії, а серед необов'язкових - політичну економію, державне право та його історію, латинську та іноземні мови, декламування. Всі необов'язкові дисципліни могли обиратися безпосередньо учнями та педагогічними радами інститутів і викладання їх мало фінансуватися за рахунок місцевих коштів⁹².

Таким чином, комісія з реформи середніх педагогічних закладів виробила основні положення їх діяльності в нових умовах, розробила та подала на розгляд Міністерству народної освіти ряд пропозицій щодо поліпшення умов праці вчителів. Певну теоретичну та методичну роботу по реформуванню системи середньої педагогічної освіти й організації курсів перепідготовки вчителів надавала українська Педагогічна Академія. Її співробітники брали участь у роботі ряду предметних комісій.

Узагальнені матеріали роботи комісії та доробки Педагогічної Академії лягли в основу низки розпоряджень і законів уряду. Так, постановою Міністерства народної освіти від 27 липня 1918 р. затверджені плани навчання в учительських семінаріях та інститутах, за якими з першого року навчання вводилася спеціалізація студентів. Закон від 10 серпня 1918 р. змінив статтю 3-ю розділу 1-го закону 14 червня 1917 р. про прийом до

учительських інститутів. Згідно з ним скасований дворічний учительський стаж для бажаючих вступити до вчительських інститутів. До першого класу за атестатом приймалися всі особи, незалежно від статі, які закінчили повний курс середніх чоловічих гімназій, 6 класів реальної школи, 4 класи духовної семінарії, кадетські корпуси, семи- та восьмикласові комерційні школи, 7 класів жіночої гімназії, 7 класів єпархіальної школи та жіночих інститутів, 4 класи реформованих по закону 14 червня 1917 р. учительських семінарій і ті школи, програми яких Міністерство народної освіти визнавало відповідними загальним нормам. Усі інші особи, в тому числі й ті, які скінчили церковно-учительські школи та учительські семінарії до 1918 р. включно, могли скласти іспити при інститутах на початку нового навчального року⁹³.

Деякі зміни були внесені до правил прийому в учительські семінарії. Згідно з постановою Міністерства народної освіти від 6 серпня 1918 р. дозволялось відкривати підготовчі класи при учительських семінаріях, до яких приймали осіб, що закінчили двокласову школу. До першого класу семінарії приймали випускників вищих початкових шкіл. Вступники складали письмові та усні іспити з арифметики й української мови. Ті, що не мали атестата вищої початкової школи, складали іспити в обсязі програми вищої початкової школи при тій семінарії, до якої бажали вступити⁹⁴. Такі зміни у правилах прийому до учительських семінарій та інститутів давали змогу у якнайближчий час забезпечити школи України вчителями, потреба у яких значно зростає. Влітку 1918 р., тільки у початковій школі, за неповними даними, не вистачало 2583-х учителів⁹⁵.

Готуючись до нового 1918-1919 навчального року, органи місцевої влади надсилали до Міністерства народної освіти дуже багато пропозицій щодо відкриття нових учительських інститутів і семінарій. Усвідомлюючи, що майбутнє української школи перш за все залежить від того, який учитель прийде до неї працювати, уряд гетьмана П.Скоропадського надавав велике

значення збільшенню кількості педагогічних навчальних закладів. Однак скрутне фінансове становище в державі змусило Міністерство обумовити відкриття нових учительських інститутів та семінарій рядом обставин. Перш за все - це наявність відповідних помешкань для семінарій, інститутів та зразкових шкіл при них, по-друге, виділення не менше 5 десятин землі для здійснення принципу трудового навчання. І по-третє, половину щорічних видатків на утримання семінарії або інституту мали відшкодувати органи місцевого самоврядування з власного бюджету⁹⁶. Такі умови могли бути створені не у всіх повітах України, тому з усієї кількості пропозицій було задоволено тільки 32 прохання, які стосувалися учительських семінарій⁹⁷. Особливо посилилась робота по впорядкуванню навчання в учительських інститутах та семінаріях влітку 1918 р. Певний поштовх українізації всіх навчальних закладів України, зокрема учительських інститутів та семінарій, дали делегати з'їзду комісарів з народної освіти в Україні, який працював у Києві 11-14 липня 1918 р. На основі доповіді директора Департаменту середньої школи А.С.Синявського, інших матеріалів роботи з'їзду було вирішено припинити підготовку вчителів з російської мови і скасувати іспити у педагогічних закладах на звання вчителя російської мови⁹⁸. З 7 вересня 1918 р. постановою Міністерства народної освіти до програми спеціальних іспитів на звання вчителя вводилися предмети українознавства⁹⁹. 1 серпня 1918 р. ухвалено законопроект про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії України по всіх середніх школах¹⁰⁰. З початком 1918-1919 навчального року у середніх педагогічних закладах відводилося не менше як по дві години щотижня на вивчення вищезазначених дисциплін.

Новостворювані та зреформовані педагогічні навчальні заклади не могли одразу в повній мірі поповнити вчительський загаль новими кадрами. Враховуючи ці обставини, Міністерство народної освіти гетьманського

періоду запровадило в додаток до вже діючих курсів українознавства сітку короткострокових педагогічних курсів по загальній підготовці та перепідготовці вчительства.

Для забезпечення відповідного рівня навчання на курсах усіх типів Міністерство народної освіти у травні 1918 р. займалося відбором лекторів з відповідним освітнім цензом та педагогічним стажем¹⁰¹. Для них були розроблені спеціальні інструкції щодо їх майбутньої роботи по організації вивчення предметів українознавства. Практично ставилося завдання за 35 годин навчити слухачів курсів українській мові у такому обсязі, щоб вони могли вести уроки в українській школі. Для досягнення поставленої мети було вирішено, що групи слухачів не будуть складатися більше ніж з 6 осіб¹⁰². Головною метою курсів, які утворювалися згідно з законом від 13 травня 1918 р., було підвищення рівня недипломованого вчительства, яке вже працювало у школі, та підготовка нових учительських кадрів за скороченою програмою учительських інститутів і семінарій¹⁰³.

Згідно з законом, на всій території України організовувались курси трьох типів. Лекторські курси займалися перепідготовкою спеціалістів учительських інститутів та семінарій, тому місцем їх улаштування було обрано Київ, Харків та Одесу, терміном з 1 червня по 1 липня 1918 р. Вчителів середніх і вищих початкових шкіл запрошували дві зміни курсів: з 10 червня по 15 липня 1918 р. у Києві, Харкові та Одесі та з 15 липня по 15 серпня у Полтаві, Катеринославі і Вінниці. Враховуючи велику кількість учителів нижчих початкових шкіл, для них вирішено було відкрити курси у 39 населених пунктах. Вони працювали у 2 етапи - з 14 червня по 21 липня та з 23 липня по 1 вересня 1918 р. Усі видатки по організації цих педагогічних курсів взяла на себе держава, виділивши з бюджету 2184790 крб.¹⁰⁴

Для так званих "неправних учителів", якими вважалися ті, що не мали закінченої вищої освіти, учительського інституту або свідоцтва на вчителя вищої початкової школи, були організовані спеціальні курси. Вони

працювали у березні - серпні 1919 р. при учительських інститутах у Києві, Вінниці, Миколаєві, Чернігові, Полтаві, Катеринославі та Житомирі й окремо до утворення учительських інститутів у Кам'янці-Подільському та Харкові¹⁰⁵. На цих курсах впродовж першого семестру було перепідготовлено майже 800 вчителів. Передбачалося зібрати їх на навчання ще раз влітку 1920 р., після чого вони мали отримати дипломи вчительських семінарій та інститутів¹⁰⁶. Таким чином, звужувалося коло так званих "неправних учителів" у початковій школі.

Підвищенню ефективності роботи по організації літніх педагогічних курсів сприяли заходи органів місцевого самоврядування та громадських просвітніх організацій. Тільки влітку 1918 р. органи місцевого самоврядування забезпечили роботу 49 перепідготовчих курсів для вчителів нижчих початкових шкіл¹⁰⁷. Значну допомогу по організації курсів відчули вчителі шкіл з боку місцевих осередків "Просвіти". Вони забезпечили роботу 64 курсів по підготовці вчителів, з яких 59 готували спеціалістів для українських шкіл, 5 - для єврейських та польських¹⁰⁸. Система курсової підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, що діяла в літні періоди 1917-1920 рр. успішно виконувала свої функції та готувала учительський корпус до роботи по створенню української національної школи.

Отже, Міністерство народної освіти, очолюване М.Василенком, у стислі строки - з квітня по грудень 1918 р. - домоглося принципових зрушень у справі підготовки нового вчительства і організації національної середньої педагогічної освіти. Ця робота успішно здійснювалася у складних політичних обставинах окупаційного режиму завдяки досвіду та чітким діям апарату міністерства, ключової позиції в якому займали відомі культурні діячі українського народу.

Незважаючи на ускладнення суспільно-політичної ситуації, в кінці 1918 - на початку 1919 рр. Міністерство народної освіти Директорії УНР на чолі з новим міністром - відомим діячем української культури та освіти -

І.Огієнком продовжувала здійснювати реформу педагогічної освіти в напрямку її українізації та розширення сітки навчальних закладів¹⁰⁹.

Надавши 1 січня 1919 р. винятково українській мові статусу державної, уряд Директорії УНР вимагав від Міністерства народної освіти прискорення роботи. В зв'язку з цим міністр освіти І.Огієнко надіслав циркулярного листа директорам учительських семінарій, інститутів, завідуючим педагогічними курсами та класами всіх типів, у якому наголосив, що дипломи та атестати на звання вчителя випускники можуть отримати при умові складення ними іспиту з української мови на "добре" та "відмінно" і засвоєння української термінології з їх фаху¹¹⁰. Це означало підвищення статусу української мови у системі освіти УНР. Відповідні зміни були внесені у робочі програми вчительських семінарій та інститутів, що були розроблені на поточний навчальний рік¹¹¹. Якщо впродовж 1917-1918 рр. російська мова вивчалася як обов'язковий предмет, то з січня 1919 р. вона знімалася з навчального плану взагалі.

З початком 1919 р. Директорією УНР прийнято чимало розпоряджень про перетворення різних типів навчальних закладів в учительські семінарії та інститути. Так, у січні 1919 р. підтверджений закон гетьманського уряду про перетворення Дерманської (Волинь), Вінницької (Поділля), Шамовської (Херсонщина) церковноучительських шкіл і Токмаківської (Катеринославщина), Заболотської та Ржищевської (Київщина) і Денищівської (Волинь) двокласових учительських шкіл в учительські семінарії¹¹². З 1 січня 1919 р. відкрилися нові учительські семінарії в Козельці (Чернігівщина) та Хоролі (Полтавщина), з квітня того ж року учительські інститути в Житомирі, Кам'янці-Подільському та Єлисаветграді¹¹³. В жовтні 1919 р. було прийнято ухвалу про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл, однак у життя він був втілений тільки на незначній частині Поділля¹¹⁴.

Перші українські уряди не залишали поза увагою і проблему підготовки спеціалістів для шкіл інших національностей, що проживали на території Української держави. Так, Центральна Рада 11 квітня 1918 р. ухвалила закон про заснування у Києві єврейської учительської семінарії та асигнувала на її утримання одноразову допомогу у розмірі 15 тис.крб.¹¹⁵ Уряд гетьмана П.Скоропадського провів роботу по організації курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі та Катеринославі, виділивши на їх утримання 87700 крб., і для вчителів польських шкіл у Києві, Вінниці та Житомирі, асигнувавши при цьому 112050 крб.¹¹⁶

Таким чином, реформа середньої педагогічної освіти 1917-1920 рр. здійснювалася в напрямку подолання її автономності, тобто деякої відірваності від інших ланок освіти. Середні педагогічні заклади українізувалися особливо ретельно в зв'язку з необхідністю підготовки національно свідомих педагогів для початкової школи.

§ 3. Проблеми розвитку середньої професійної освіти в Україні у 1917-1920 рр.

Завдання оновлення всієї системи освіти, та середньої зокрема, були тісно пов'язані з соціально-економічною ситуацією, що склалася в господарському житті України на початку ХХ століття. В цьому напрямі, перш за все, необхідно було збалансувати потреби суспільства та можливості мережі середніх професійних навчальних закладів по підготовці необхідних фахівців. Загальні руйнівні процеси, пов'язані з війною та революційними подіями в Україні, й водночас виникнення нових технологічних напрямків у виробництві спонукали переглянути підходи до проблеми професійної освіти.

Час державотворення вимагав з'єднати середню професійну освіту з національним вихованням і таким шляхом налагодити підготовку кваліфі-

кованих та свідомих спеціалістів. Видатний державний діяч України М.Грушевський наголошував на тому, що для утворення "економічної підстави нашої держави, потрібні легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в цей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл"¹¹⁷. В період 1917-1920 рр. українські національно-демократичні уряди переглянули концепцію середньої професійної освіти. Середня професійна школа розглядалася як певна структурна частина системи освіти, місце якої мало визначитися під час розробки проекту єдиної школи в Україні. До того часу середня ланка професійної підготовки мала функціонувати в старих організаційних формах. Її законодавчою базою повинні були стати такі документи, які б забезпечили поступове реформування всіх типів професійних навчальних закладів. Саме тому 5 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла рішення про передачу всіх середніх спеціальних навчальних закладів, якими відали різні міністерства, у загальне підпорядкування Міністерству народної освіти¹¹⁸. Тоді ж при Міністерстві народної освіти був заснований Департамент професійної освіти, який очолив І.Каличенко - інженер за фахом, а згодом професор Київського політехнічного інституту О.Вілінський¹¹⁹.

Галузеві міністерства загалом підтримали ідею створення керівного органу професійної освіти в рамках Міністерства народної освіти. На спільних нарадах зацікавлених відомств було остаточно погоджено, що всі середні професійні навчальні заклади передаються в підпорядкування Департаменту професійної освіти із забезпеченням певних прав галузевих міністерств. Зокрема зберігалась автономність окремих відомств у деяких специфічних питаннях навчального процесу та організації виробничої практики. Проблеми діяльності професійних навчальних закладів мали розв'язуватися з урахуванням потреб народного господарства окремих губерній та інтересів міністерств¹²⁰. Департамент професійної освіти вів листування з багатьма

галузевими міністерствами про передачу спеціальних навчальних закладів до Міністерства народної освіти, оскільки вони інколи змінювали свою точку зору щодо організації керівництва освітніми установами¹²¹. Наприклад, Міністерство шляхів тільки в липні 1918 р. визнало можливим передати технічно-залізничні школи в підпорядкування Міністерству освіти¹²².

Взагалі ж під керівництвом Департаменту працювали середні професійні школи шести профілей: технічні, комерційно-торговельні, гірничі, ремісничі, медичні й морехідні. Головним напрямком діяльності новоствореного керуючого органу стала, по-перше, рішуча і систематична українізація. Прийнято рішення про українізацію принаймі 75 % всіх існуючих на території України професійних шкіл. По-друге, визнано за необхідне розробити певний "раціональний" тип середньої професійної школи, що відповідав би як загальноосвітнім вимогам, так і потребам народного господарства. Тобто, необхідно було запровадити таке співвідношення загальноосвітніх і спеціальних предметів навчання, щоб після закінчення професійної школи випускники отримували повноцінну середню та професійну освіту. Третє завдання Департаменту полягало у збільшенні кількості та рівномірнішому розподілі середніх професійних навчальних закладів по території України¹²³.

Варто зазначити, що в царські часи справа відкриття середніх технічних, гірничих і ремісничих шкіл, комерційних, торговельних та медичних училищ майже повністю лягала на органи місцевого самоврядування та приватних осіб. У деякій мірі це пояснюється тим, що оскільки промисловість знаходилася переважно у приватній власності, то власники підприємств мали самі піклуватися про підготовку необхідних фахівців. Підтвердженням такого підходу до справи середньої професійної освіти є те, що, наприклад, з 91 комерційного та 17 торговельних училищ жодне не було

державним¹²⁴. Усі вони були відкриті з громадської або приватної ініціативи.

Під час влади Центральної Ради, коли основна увага Міністерства народної освіти спрямовувалася на українізацію та реформування початкової освіти, професійній підготовці фахівців середньої ланки не приділялося належної уваги. Не сприяли розвиткові ініціативи стосовно комерційних і торговельних шкіл та училищ і такі настрої у Міністерстві народної освіти, які базувалися на думці, що "мета старих комерційних шкіл - дати можливість жидам більше використовувати відсоткову норму"¹²⁵. Виходячи з цього, в квітні 1918 р. Міністерство народної освіти розробило законопроект про перетворення комерційних шкіл у загальноосвітні типу гімназій або реальних училищ. А для забезпечення потреб суспільства у випускниках із середньою торгово-комерційною освітою утворити фахові дво- або трирічні курси, вчитися на яких мали право випускники гімназій. Однак така позиція не знайшла підтримки у суспільстві. Комерційні школи Миколаївщини, Херсонщини та м.Одеси надіслали до міністерства листи, в яких наголошувалося, що такий підхід до справи середньої комерційної освіти, перш за все, є однобічним. За свідченнями директорів комерційних і торговельних училищ, кількість бажаючих отримати саме таку освіту збільшилася до такого рівня, що педагогічні комітети приймали ухвали про відкриття паралельних класів. У той же час відсоток учнів єврейської національності зменшився, що свідчить про безпідставність тверджень працівників Департаменту професійної освіти¹²⁶. До того ж, пом'якшення політики царського уряду Росії напередодні першої світової війни щодо єврейства не припинило діяльності цих навчальних закладів.

У 1917-1920 рр. система вищої економічної освіти в Україні тільки починала формуватися, тому ліквідація середніх комерційних навчальних закладів призвела би до штучного дефіциту працівників середньої ланки у фінансових установах. А запропонована система дво- або трирічних курсів

значно скоротила кількість бажаючих учитися на них, оскільки переважна більшість випускників середніх шкіл бажала й намагалася отримати вищу освіту, в той час як курси давали б диплом про середню спеціальну освіту.

Враховуючи думку директорів і засновників комерційних і торговельних училищ, Міністерство народної освіти гетьманського періоду зайняло менш категоричну позицію щодо шляхів реформування середніх навчальних закладів цього типу. 10 липня 1918 р. міністр народної освіти М.Василенко, наголосивши на великому педагогічному та громадському значенні комерційної освіти, повідомив педагогічні ради цих освітніх установ, що остаточні форми середньої комерційної освіти можуть бути розроблені тільки на основі резолюцій з'їзду з питань професійної освіти. З'їзд працював у Києві 1-3 серпня 1918 р. В його роботі взяли участь представники педагогічних колективів, батьківських комітетів, товариств і спілок, які утримували комерційно-торговельні школи. З'їзд розглянув питання про законодавчу базу комерційної освіти, регулювання взаємовідносин педагогічних колективів з попечительними радами, вироблення нових планів навчання й штатне забезпечення в комерційних училищах¹²⁷. Так, з'їзд підтвердив життєздатність комерційної освіти і, спираючись на підтримку міністра освіти М.Василенка, розробив програму зміцнення та вдосконалення своєї діяльності.

Міністерство народної освіти змушене було відмовитися від ідеї ліквідації комерційних училищ і торговельних шкіл та розробити низку законопроектів, спрямованих на задоволення потреб комерційної освіти. В липні 1918 р. Департамент професійної освіти передав відділ комерційних шкіл до Департаменту професійної освіти до Департаменту середніх шкіл, що давало змогу ретельніше контролювати вивчення загальноосвітніх предметів, зокрема українознавчих¹²⁸. Головним у роботі відділу стала турбота про збереження та поліпшення організації середньої комерційної освіти в Україні¹²⁹.

Наприкінці 1918 р. питання реформування комерційних і торговельних училищ постало з новою силою. В цей час у Міністерстві народної освіти підходила до кінця робота по створенню системи єдиної для всіх верств суспільства середньої школи, а комерційні й торговельні семи- та восьмикласові училища не вписувалися в загальну схему навчання. Проект передбачав, що перші вісім років навчання (основна школа) будуть обов'язковими для всіх дітей, останні ж чотири роки, так звані колегії, - необов'язковими, які надаватимуть фахову орієнтацію - економічного, гуманітарного та природничого профілю¹³⁰. Тобто, передбачалося, що учні, які оберуть економічну орієнтацію навчання в колегії, отримуватимуть знання, яких набували би у старших класах комерційних і торговельних училищ.

Для з'ясування подальшої долі цих навчальних закладів у зв'язку з реформою всієї системи освіти в Україні за ініціативою Департаменту середньої школи 18-19 січня 1918 р. у Києві відбувся другий з'їзд діячів комерційної освіти. Делегати з'їзду ухвалили 35 резолюцій, головними серед яких можна вважати ті, що визнають за необхідне реорганізацію середньої комерційної освіти. З'їзд прийняв постанову про перетворення комерційних і торговельних училищ у загальноосвітні середні школи, в яких переважатимуть економічні колегії¹³¹. Полегшенню реалізації цих планів сприяла утворена при Міністерстві народної освіти постійна рада з питань комерційно-економічної освіти, до складу якої увійшли А.Синявський - директор Департаменту середньої школи, З.Ахримович, С.Дінісієвський, В.Гусєв та К.Чубин - представники від I-ої та II-ої Київських, Кременчуцької та Ніжинської комерційних шкіл¹³².

Окрім середніх навчальних закладів економічного профілю в Україні впродовж 1917-1920 рр. працювало чимало інших спеціальних навчальних установ. Їх кількісний склад та розподіл по губерніях наведено у таблиці 11¹³³. (Див. додатки). Як бачимо з таблиці, в Україні була досить

поширеною мережа середньої спеціальної освіти, яка в більшості випадків відповідала народногосподарським потребам суспільства і тих місцевостей, де відкривалися відповідні навчальні заклади, зокрема гірничі, штейгерські й морехідні. Зазначимо, що серед ремісничих шкіл вищого типу була досить велика кількість державних (17). Вони готували спеціалістів з таких потрібних на той час спеціальностей, як машинобудування, столярне моделювання, слюсарно-механічна справа й сільськогосподарське виробництво¹³⁴. Серед курсів на базі середньої освіти найбільш поширеними були загальнотехнічні, електромонтажні й торгово-промислові.

Кожен тип середнього професійного навчального закладу мав власний навчальний план, за яким готували відповідних фахівців, забезпечуючи при цьому певний рівень середньої загальноосвітньої підготовки. Об'єм загальноосвітніх предметів у середніх професійних школах залежав і від того, в складі яких класів (починаючи з молодших, чи тільки в складі старших чотирьох класів) велося навчання в кожній окремій школі, і від фаху, якого набували учні. Так, у плані навчання середніх ремісничих шкіл, затвердженому міністром народної освіти М.Василенком 5 серпня 1918 р., як загальноосвітні предмети виділені Закон Божий, українська мова й література, історія та географія промисловості України. В якості обов'язкових були рекомендовані - прикладна математика, основи фізики та хімії, електротехніка, прикладна механіка, технологія матеріалів, робота основних верстатів і двигунів, землеробство, ремісниче законодавство, сільськогосподарські машини, професійна гігієна та ін. Однак основна увага приділялася роботі учнів у майстернях, де вони отримували практичні навички з механіки, фізики, хімії й електротехніки¹³⁵. Програма навчання в комерційних і торговельних середніх школах передбачала поширене вивчення математичних дисциплін, іноземних мов, бухгалтерського обліку, ведення комерційної кореспонденції російською, українською, німецькою та французькою мовами, політичної економії, законодавчої бази підприємництва, товарознавства

та економічної географії світу¹³⁶. З 1 серпня 1918 р. до навчальних планів комерційних училищ вводилися нові предмети: українське торговельне діловодство й економічна історія України¹³⁷. Предмети вузької спеціалізації в технічних, гірничих, медичних і морехідних середніх навчальних закладах у 1917-1920 рр. не зазнали змін, а до загальноосвітніх додалися українознавчі дисципліни.

Незважаючи на те, що середні професійні навчальні заклади України належали до однієї структурної одиниці системи освіти, вони не давали рівних можливостей для продовження освіти у вищих навчальних закладах, чим порушувався принцип безперервності освіти. Випускники комерційних і торговельних училищ мали право вступу до університету за умови, що вони складуть додатковий іспит з латинської мови в обсязі, який вивчався у чоловічій гімназії¹³⁸. Ті, що скінчили технічні й ремісничі середні школи, без додаткових іспитів приймалися тільки до політехнічних інститутів, випускники гірничих шкіл - до Катеринославського гірничого інституту. Таким чином, проблема безперервності та демократизації освіти в рамках середньої професійної школи потребувала свого подальшого коректування.

Для підвищення рівня викладання в середніх професійних навчальних закладах України, за пропозицією Департаменту професійної освіти та земств, у червні-серпні 1918 р. працювала система педагогічних курсів для вчителів професійних шкіл. Курси були відкриті в багатьох містах України, зокрема на Катеринославщині - Катеринославі, Олександрівську, Луганську та Маріуполі; на Харківщині - в Охтирці, Змієві, Лебедині, Купянську, Харкові та Вовчанську; на Волині - у Житомирі, Новограді-Волинському, Ізяславі, Рівному; на Чернігівщині - у Чернігові, Ніжині, Конотопі, Новгороді-Сіверському та Посад-Клинцях; на Поділлі - у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Ольгополі, Могилеві-Подільському й Тульчині; на Київщині - у Києві, Білій Церкві, Черкасах, Умані, Бердичеві; на Херсонщині - в Одесі, Херсоні, Єлизаветграді та Ананієві; на Полтавщині - у Полтаві,

Кременчузі, Гадячі, Лубнах, Золотоноші та Миргороді. Основна увага на курсах підвищення кваліфікації вчителів середніх професійних шкіл приділялася поповненню знань із нововведених спеціальних предметів та розробці термінологічної бази технічних дисциплін українською мовою¹³⁹.

Розробка української технічної та економічної термінології була досить важливою проблемою в справі українізації середньої спеціальної освіти. Для її прискорення при Департаменті професійної освіти на початку 1918 р. створена спеціальна термінологічна комісія, яка займалася виробленням термінологічної системи з усіх фахів. На січень 1919 р. комісія провела понад 60 засідань, наслідком роботи яких стала поява повних термінологічних словників зі статистики, будівельної, залізобетонної та гірничої справи¹⁴⁰. Свою роботу термінологічна комісія відновила тільки у вересні 1919 р., коли вийшов відповідний закон, за яким для забезпечення нормальної роботи вона отримала 730 тис. гривень¹⁴¹.

Досить важливою для навчального процесу у фахових середніх школах була робота Департаменту по розробці для них нових підручників. Комісія Департаменту з питань навчальних посібників пішла шляхом відбору старих підручників, серед яких придатними для навчання визнала 79 посібників з різних спеціальностей¹⁴².

Воєнні дії в Україні призвели до пошкодження майстерень, у яких проходили практичні заняття учнів ремісничих і технічних шкіл. Полагодити цю справу було не під силу не тільки самим навчальним закладам, але й органам місцевого самоврядування, які піклувалися про них. Багато шкіл заборгувало місцевій владі й державі кошти, які брали в кредит на полагодження матеріальної бази й відбудову зруйнованих війною шкільних будинків. Саме для цього Департамент професійної освіти при Міністерстві народної освіти у 1917-1918 рр. подав на розгляд Ради Міністрів чимало законопроектів про допомогу середнім професійним навчальним закладам України, більшість з яких було ухвалено. Досить вагомі суми асигнувалися

на ремонт і відбудову Кам'янець- Подільської, Слав'янської, Кменцівської, Новозибківської технічних, Київської та Черкаської ремісничих шкіл¹⁴³. Повністю були покриті борги Київської ремісничої, Смілянської хіміко-технологічної, Бахмутської механіко-електротехнічної та Новозибківської технічної шкіл, а для Ізюмської технічної школи були винайдені кошти на придбання необхідного навчального обладнання¹⁴⁴.

Держава намагалася допомогти й чисельним товариствам, які займалися справою підготовки фахівців з середньою освітою у власних навчальних закладах. На початку 1918-1919 навчального року уряд виділив біля двохсот тисяч карбованців для надання допомоги на утримання шести ремісничих шкіл Херсонщини, Харківщини й Катеринославщини¹⁴⁵.

Загальна дорожнеча призвела до важкого матеріального стану педагогічного персоналу середніх професійних шкіл, що не сприяло подальшому розвитку цього напрямку навчання. Навіть віддані своїй професії педагоги, через мізерну заробітну плату змушені були кидати улюблену працю та шукати іншу роботу. В зв'язку з відтоком педагогічних кадрів Департамент професійної освіти виніс на розгляд Ради Міністрів законопроект, прийняття якого поліпшило би матеріальне становище педагогів професійних шкіл. Однак він отримав силу закону тільки з 14 січня 1919 р., коли був затверджений Директорією УНР. За цим законом, для збільшення заробітної плати вчителям середніх технічних і ремісничих шкіл виділялося 2317742 крб.¹⁴⁶ Комерційні й технічні середні школи отримали одноразову допомогу в розмірі 3 млн.крб.¹⁴⁷ Отримання комерційно-торговельними школами тільки одноразової допомоги пояснюється тим, що в жовтні 1918 р. прийнятий закон про встановлення нових окладів учителям цих навчальних закладів, до того ж були виділені значні кошти на ремонт шкільних будинків та на одноразові допомоги вчителям¹⁴⁸. Відділ комерційної освіти при Департаменті середніх шкіл домогся урівняння вчителів та службовців

комерційно-торговельних шкіл у правах на пенсію з працівниками інших типів середніх шкіл України¹⁴⁹. Завдяки цим заходам стримався відхід досвідчених педагогічних кадрів з ниви освіти та підтримувалася на певному рівні матеріально-технічна база освіти.

Міністерство народної освіти Директорії УНР більшу увагу приділяло розвиткові в Україні мережі середніх технічних і ремісничих шкіл, ніж комерційно-торговельній освіті. Про це свідчить той факт, що в січні 1919 р. відділ технічних шкіл, який працював при Департаменті професійної освіти, перетворено в окремих департамент з питань технічної й ремісничої освіти, що дало можливість сконцентрувати зусилля по підготовці фахівців виробничої сфери¹⁵⁰.

Директор Департаменту професійної освіти К.Титаренко домогся прийняття Директорією УНР закону від 30 травня 1919 р. про встановлення стипендій для учнів професійних шкіл усіх типів, які повністю утримувалися на державні кошти. Оскільки, як і раніше, серед комерційно-торговельних шкіл не було державних, то цей закон поширювався переважно на технічні й ремісничі середні школи. В кожній ремісничій школі могло бути від 20 до 50 державних стипендій по 480 гривень, така ж кількість стипендій засновувалася для кожного відділу технічних шкіл і становила 600 гривень на рік. Перш за все цей закон стосувався Кам'янець-Подільської та Київської технічних шкіл і Бердичівської, Житомирської та Київської ремісничих середніх шкіл¹⁵¹. Встановлення державних стипендій у технічних та ремісничих школах сприяло підвищенню престижу цієї освіти та в деякій мірі забезпечувало потреби економіки держави в необхідних фахівцях, оскільки стипендіати повинні були відпрацювати за направленнями державних органів управління освітою.

Міністерство освіти Директорії УНР відкрило гардемаринську школу, головним завданням якої стала підготовка молодих людей віком від 17 до 21 року для служби у військовому флоті у званні старшин. Для її заснування

держава виділила 46380 крб.; визначила штати та оголосили конкурс на вступ до цього навчального закладу¹⁵².

Директорія УНР звернула увагу й на такий тип навчальних закладів, як школи друкарської справи, що працювали у Києві та Харкові. Встановлюючи тимчасові штатні посади, Міністерство освіти зазначило, що в цих школах може бути не більше трьох штатних учителів, інші повинні запрошуватися безпосередньо з виробництва й отримувати за це платню зі спеціального рахунку¹⁵³. Субсидії отримували й деякі художні школи, якщо вони зверталися з такими проханнями у Міністерство освіти. Це були асигнування цільового призначення. Наприклад, Київська художня школа отримала 30 тис.крб. для закупівлі матеріалів та для сплати орендного боргу¹⁵⁴.

Таким чином, українські національно-демократичні уряди намагалися зосередити свою увагу на вдосконаленні структури системи середньої професійної освіти шляхом збільшення кількості державних освітніх установ цього типу. Значного висвітлення набула проблема подолання деякої дискримінації середньої професійної освіти в плані доступу її випускників до вищих навчальних закладів. Головним наслідком розвитку професійної освіти середньої ланки у 1917-1920 рр. було визначення її місця в системі створюваної національної "єдиної школи".

Проведений аналіз документальних джерел, фактичних матеріалів, даних наукової літератури свідчить, що Центральна Рада, уряд гетьмана П.Скоропадського і Директорія УНР, керуючись у конкретно-історичних обставинах становлення Української держави принципами демократизму та національної свідомості, творчо підійшли до реформування середньої освіти в Україні в період революційних років. Завдяки визначенню головних напрямів перебудови всіх типів середніх шкіл, використанню діючих форм та методів її проведення, в процес українізації була втягнута значна частина загальноосвітніх установ, переважно гімназій і вчительських семінарій та інститутів.

Створення чисельних комісій при Міністерстві освіти, завданнями яких було вироблення проектів реформи середньої освіти, сприяло активізації вчительства, залученню їх до процесів національно-демократичних перетворень. Безпосередньо пов'язане з учнями та їх батьками, при підтримці українських вчительських спілок, воно спрямовувало перебудову середніх навчальних закладів всіх типів.

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ

Перші університети на Наддніпрянській Україні були відкриті у Харкові в 1805 р. та Києві у 1834 р. Будучи російськомовними вони все ж, як заклади освіти, відігравали значну роль у згуртуванні українських національних сил. З їх стін вийшли видатні діячі української науки і культури: І.Срезневський, О.Потебня, М.Лисенко, М.Старицький та ін.

На початок революційних подій 1917 р. в Україні діяло 27 вузів, у яких навчалось майже 35,2 тис. студентів¹. Це три університети - Київський, Харківський та Одеський; три технічні вузи - Київський політехнічний, Харківський технологічний і Катеринославський гірничий інститути; Харківський ветеринарний інститут; два комерційні інститути у Києві та Харкові; дві консерваторії - Київська й Одеська; сім вищих жіночих навчальних закладів в університетських містах, Ніжинський історико-філологічний інститут та інші². За основу організаційної будови вузів бралась структура західноєвропейських університетів, особливо німецькі зразки. Ідеологічно, вища школа в Україні попри її практично-утилітарні функції, розглядалася царським урядом як форпост російського монархізму на віддалених окраїнах імперії. Вимоги національно свідомої частини інтелігенції щодо запровадження української мови в університетські аудиторії розглядалися як сепаратистські і жорстоко придушувалися впродовж багатьох десятиліть³.

І все ж, на початок ХХ століття українське студентство та прогресивна частина професорсько-викладацького складу після тривалої боротьби домоглися відкриття самостійних кафедр українознавства в межах інонаціональних університетів. Слід зазначити, що вперше вони були відкриті не в університетах Російської імперії, де проживала більшість

українців, а в імперії Габсбургів: у 1905 р. - у Львівському та у 1908 р. - в Чернівецькому університетах⁴. У цей же час студентство Київського, Одеського та Харківського університетів виступило з вимогою введення в загальний курс навчання предметів українознавства. Ради університетів залишилися байдужими до цих вимог. Лише окремі ентузіасти з професорсько-викладацького складу започаткували роботу курсів українознавства. У Харківському університеті їх вів проф. М.Сумцов, у Новоросійському - приват-доцент О.Грушевський, а у Київському - проф. А.Лобода⁵. Але із закінченням революційних подій 1905-1907 рр. в Росії та наступом реакції в усіх сферах суспільного життя курси припинили свою роботу.

Проблему започаткування вищої освіти на національному ґрунті кардинально можна вирішити тільки на шляху політичного усамостійнення нації та здобуття нею незалежності. Умови для цього склалися в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

§ 1. Спроби українізації дореволюційної мережі вузів у 1917-1920 рр.

Перші спроби перетворень у вищих навчальних закладах України були зроблені одразу після російської Лютневої революції 1917 р. Вже 21 березня 1917 р. М.Грушевський звернувся із заявою "До українців професорів і преподавателів вищих шкіл", в якій обґрунтовував необхідність реформ у вищій школі. У зверненні, зокрема, зазначалося, що "...рахуючися із обставинами переходного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не менш мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої й середньої, а й вищої школи на Українській Землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму"⁶. Отже, розуміючи труднощі на шляху перетворень університетської науки,

М.Грушевський запропонував перший крок, спрямований на об'єднання національних наукових сил у стінах вузів, що знаходилися на території України.

Для об'єднання українських наукових сил в університетах і вироблення шляхів та напрямів українізації існуючих вузів усі бажаючі, як з боку професорсько-викладацького складу, так і з боку студентства, запрошувалися до участі у роботі Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. Щоб залучити до творчої роботи якнайбільшу кількість зацікавлених людей, оголошення про з'їзд було надруковано в пресі⁷. З'їзд відбувся 5-6 квітня 1917 р. у Києві. На ньому працювала секція з питань вищої школи. Вироблені пропозиції лягли в основу резолюцій з'їзду, однак, на відміну від ухвал з інших ланок освіти, вони мали більш декларативний характер. Реально втіленими у життя могли бути постанови про заснування секції вищої школи при Українському Науковому Товаристві й введення в університетах додаткових лекційних курсів з історії української етнографії, історії української науки та народної творчості⁸. Комісія з питань вищої школи запропонувала також організувати спеціальну підготовку викладацьких кадрів для переходу викладання на українську мову, а для забезпечення дослідницької роботи - відділи "Україніки" при бібліотеках та архівні фонди⁹.

Окрім загального процесу українізації вузів, університети повинні були докорінно змінити систему наукової роботи. В царські часи наукові установи створювалися з упередженим завданням по обґрунтуванню певних ідей чи політичних схем. У новій Українській державі, на думку професора О.Грушевського, для створення ґрунтовних науково-дослідницьких праць у стінах університетів потрібна повна свобода наукових пошуків¹⁰.

Отже, перед органами влади України стояли завдання по організації оновлення змісту навчання й виявленню нових напрямів наукових досліджень у системі вищої освіти. Це впливало з нових політичних та

соціально-економічних обставин, в яких започатковувалася Українська держава.

На практиці здійснити українізацію існуючих вищих навчальних закладів було нелегко. По-перше, опір українізації вищої школи чинив "весь культурний шар неукраїнський, що вимагав збереження російських вищих шкіл незайманими"¹¹. По-друге, у вищій школі зосереджувалася найбільш привілейована частина інтелігенції з високим соціальним статусом у дореволюційному суспільстві. У плані національної приналежності серед викладачів університетів, інститутів та вищих курсів досить великий відсоток склали зросійщені та єврейські елементи. Характер їх політичних уподобань був різнобарвним. Більшість із них прихильно поставилася до демократичних перетворень у суспільстві, вітала демократичні зрушення у вищій школі, але була не готова сприйняти ідею її українізації. Яскраво про це свідчать резолюції з'їзду вищих навчальних закладів України, в якому брали участь представники вчених Рад університету Св.Володимира, Новоросійського університету, Київської Ду-ховної Академії, Київського політехнічного та Ніжинського історико-філологічного інститутів. З'їзд прийняв ухвалу проти запровадження в навчальний процес українознавчих лекційних курсів, які рекомендувалися Міністерством народної освіти. Формально аргументуючи своє негативне ставлення до українізації вузів, вони посилалися на надання їм автономних прав щодо організації навчального процесу. Закон про розширення університетської автономії був прийнятий Тимчасовим урядом Росії в липні 1917 р. і поширював свою дію на університети України. Спираючись на цей закон, з'їзд відзначив, що, оскільки питання внутрішнього устрою та навчального процесу тепер можуть розв'язуватися Радами вузів, то справа створення кафедр української історії, мови та літератури знаходиться виключно в їх компетенції і залежить від ухвали Ради вузу. Ще виразніше завуальовані русофільські настрої учасників з'їзду щодо національно-демократичних перетворень у вищій школі про-

звучали в окремій "Резолюції про українізацію університету Св.Володимира". В ній відзначалося, що українство має забезпечити свої потреби у вищій освіті шляхом відкриття власних університетів¹².

Найбільш активно проти українізації виступила професура Київського університету Св.Володимира. За оцінкою М.Семчишина, "...він був твердиною російських україножерних елементів і не признавав української мови взагалі, вважаючи її за "штучну"¹³. В.Винниченко Вчену Раду університету називав чорносотенною¹⁴. Варто відзначити, що на фоні русофільських настроїв і позицій університетської професури, відроджувалася діяльність українських студентських громад у Київському, Харківському та Новоросійському університетах, які вперше заявили про себе ще у 1905-1907 рр.

Особливо загострений характер мав конфлікт між студентством, яке домагалось перетворень на національному ґрунті, та тією частиною професорсько-викладацького складу, що не бажала будь-яких змін, у Київському університеті Св.Володимира. Налякана студентськими вимогами та політичними подіями в Україні, професура університету в червні 1917 р. звернулася до Тимчасового уряду Росії з доповідною запискою, в якій зазначалося: "Історичні племенні особливості Малоросії, що протягом тривалого часу жила окремим від решти Росії життям, цілком виправдовують той культурний рух, який відомий під назвою українофільства... Але від прагнення до культурної самостійності Малоросії та від питання про її обласне самоуправління слід гостро відрізнити український політичний сепаратизм, тобто прагнення до утворення української держави, що перебувала б з рештою Росії лише в договірних відносинах або, можливо, навіть зовсім з нею не зв'язаної"¹⁵. Тобто професорський склад університету Св.Володимира водночас непогоджувався з царською політикою заборони української науки і культури та водночас заперечував можливість вищої

освіти на національному ґрунті. Зрозуміло, що така невизначеність стояла на перешкоді рішучих дій національно-демократичних сил в галузі освіти.

З початком нового 1917-1918 навчального року Тимчасовий уряд Росії законом від 19 вересня 1917 р. дозволив відкрити в Київському університеті Св.Володимира чотири кафедри українознавства, а саме: української мови, української літератури та історії України - на історико-філологічному факультеті і кафедри історії західноруського права - на юридичному факультеті. Викладання на цих кафедрах мало вестися українською мовою. Для укомплектування кафедр українознавства були встановлені окремі штатні посади ординарних та екстраординарних професорів. Але до кінця 1917 р. уряд не виділив потрібних сум для фінансування новостворених кафедр, вважаючи, що витрати на них будуть покриті за рахунок раніше відпущених кредитів¹⁶. Реакційне керівництво університету, яке стояло на русифікаторських позиціях, гальмувало перехід до реальної роботи кафедр українознавства. Тільки 18 листопада 1917 р. Рада університету оголосила конкурс на ці кафедри, результати якого були підведені аж навесні 1918 р. У зв'язку з цим цілий навчальний рік кафедра західноруського права на юридичному факультеті залишалася без лектора, а на українознавчих кафедрах історичного факультету працювало лише по одному викладачу¹⁷.

Такий стан справ з викладанням предметів українознавства та загальним антиукраїнським настроєм професорсько-викладацького складу викликали протест української студентської громади університету. 31 березня 1918 р. загальні збори студентів університету Св.Володимира прийняли резолюцію з вимогами негайної українізації вузу. В ній, зокрема, зазначалося, що українське студентство "не дозволить гальмувати цю справу ніяким організаціям"¹⁸. І це було відображенням настроїв української свідомої молоді, активність якої зростала на хвилі революційних подій.

Майже ніяких демократичних змін не відбулося в структурі навчального процесу. Тільки після тривалих вимог студентів через комісію студентських старост, Рада університету винесла на обговорення факультетських зібрань питання про скасування так званого мінімуму іспитів, необхідного для переходу на наступний курс. Замість нього з 1918 р. запроваджувалася певна послідовність складання іспитів та виконання практичних занять, яка вироблялася факультетами та затверджувалася Радою університету¹⁹. Такі зміни полегшували навчання студентів та інколи скорочували термін навчання у вузі.

Значне місце в діяльності Київського університету Св.Володимира у 1917-1918 навчальному році посіла проблема організації Кримського філіалу університету. Ініціаторами цієї справи стали професор Київського університету Д.Граве та професор Петроградського гірничого інституту М.Крилов, який з осені 1917 р. лікувався в Криму. Саме вони домовилися з Ялтинською міською управою про матеріальну підтримку в організаційних витратах по відкриттю філіалу. 9 жовтня 1917 р. Рада Київського університету Св.Володимира утворила комісію, до складу якої увійшло по два представника від кожного факультету. Вона розробила детальний проект відкриття Ялтинського філіалу і 12 грудня 1917 р. подала його на розгляд Ради університету²⁰. Складні політичні обставини не дозволили розпочати практичну діяльність філіалу. Однак ідея створення вузу на Кримській землі реалізувалася в радянський час шляхом заснування Сімферопольського університету.

Загалом робота Київського університету Св.Володимира не зазнала значних змін порівняно з дореволюційним періодом, що пояснюється сильними інерційними русофільськими настроями керівництва та професорсько-викладацького складу університету.

З початком революційних подій українська свідомо інтелігенція Харківського університету в березні 1917 р. поставила питання про введення

до навчального плану університету обов'язкових для вивчення предметів українознавства. Так, професори Д.Земнін, І.Ендзелін, С.Кульбакін та М.Сумцов надіслали до ради історико-філологічного факультету заяву, в якій зазначалося: "В цей час, коли вільний розвиток науки не зустрічає більше перепон з боку державної влади, ми вважаємо вчасним та негайним запропонувати факультетові вжити заходів про затвердження при історико-філологічному факультеті Харківського університету кафедри по українській філології (мові, літературі та етнографії) та кафедри історії українського народу"²¹. Однак практичне розв'язання проблем, що порушувалися у цій заяві, гальмувалося аж до осені 1918 р. Це пояснюється ускладненням політичної ситуації у Харкові, наявністю тут з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. українського більшовицького центру. Рада Харківського університету не бажала звертатися за будь-якою допомогою до більшовицького уряду, оскільки це, на думку професорсько-викладацького складу, призвело б до втрати університетом прав автономії²². Пізніше, за наказом гетьманського Міністерства народної освіти від 28 вересня 1918 р. у Харківському університеті відкрилися чотири кафедри по вивченню історії України, української мови та літератури, західноруського права²³.

Вороже до ідеї українізації вузів поставилося керівництво Новоросійського (Одеського) університету. За згадкою М.Грушевського, Рада Одеського університету повернула назад лист Генерального секретаря освіти, посилаючись на "нерозуміння мови, котрою він писаний"²⁴. Небажання будь-яких перетворень в Одеському університеті на національному ґрунті проявилось у факті заяви про свою відставку ректора О.Білімовича. Він мотивував цей крок неуважним ставленням Міністерства народної освіти до університетських проблем та примусовим призначенням згори професорських стипендіантів²⁵. Однак насправді він не бажав проводити українізацію університету та не вірив у її успіх. Певну спробу запровадження

української мови у місцеві вузи зробив у березні 1917 р. професор Одеського університету М.Ланге. Він, разом з іншими викладачами вищих та середніх шкіл міста, організував при університеті Народний університет, завданням якого було поширювати наукові знання в українському середовищі краю²⁶.

Уряд Центральної Ради, кинувши всі сили та фінансові засоби на українізацію початкової школи, не маючи змоги подолати опір русофільських настроїв в університетах, змушений був обмежитися певною декларативністю в сфері університетської освіти.

Більш вагомими заходи в цій галузі здійснило Міністерство народної освіти гетьманського періоду. 16 вересня 1918 р. воно прийняло постанову "Про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України"²⁷. А 28 вересня того ж року законом Ради міністрів України науковцям надавалося право написання та захисту дисертацій на отримання вченого ступеня українською мовою у всіх вищих навчальних закладах держави²⁸. Ці законодавчі акти мали принципове значення для перебудови діяльності колишніх російських університетів. З цього часу вони підпорядковувалися Українській державі, їм виділялися кошти з бюджету України для розвитку фундаментальних досліджень та запровадження в навчальний процес української мови. Відповідно створювалися дослідницькі групи з вивчення історії України, по впорядкуванню граматичних словників української мови та інших навчальних посібників.

Певний крок уперед зроблений і на шляху демократизації вищої освіти. Під проводом Міністерства народної освіти проходила розробка нових умов вступу до університетів. Для цього була створена комісія з професорів вузів та представників міністерства. До її складу увійшли професори Київських університетів Д.Граве, Ф.Лобода, Е.Спекторський, Ф.Сушицький, директор учительського інституту К.Щербина, директор учительської семінарії В.Дога,

директор комерційної школи І.Козленко та працівники Міністерства народної освіти - Д.Ядченко, П.Холодний, М.Сімашневич, О.Дорошкевич та Г.Вілінський²⁹. Працюючи з квітня по липень 1918 р. комісія розробила основні положення про вступ до університетів України³⁰. Їх принципова новизна полягала, по-перше, у наданні жіноцтву рівних з чоловіками можливостей у здобутті вищої освіти. По-друге, знімалися всі обмеження щодо національної приналежності абітурієнтів при вступі до вузу. Усуваючи дискримінаційні моменти дореволюційної системи освіти, "Правила...", прийняті 15 липня 1918 р., встановлювали, що "до числа студентів університетів приймаються особи обох полів і без різниці національності..."³¹. По-третє, випускникам усіх типів середніх шкіл шляхом доздачи певної кількості іспитів надавалися рівні з випускниками гімназій права у здобутті вищої освіти. Таким чином, робота по українізації університетів проводилася у контексті демократизації різних сторін функціонування вищої освіти.

Важливим чинником розгортання роботи університетів у складних нестабільних політичних умовах стала фінансова підтримка з боку урядових структур. Рада Міністрів уряду гетьмана П.Скоропадського в липні 1918 р. виділила кошти на завершення будівництва приміщення бібліотеки університету Св.Володимира³². В листопаді 1918 р. вона ухвалила постанову про асигнування 75,5 тис.крб. на ремонт головного корпусу Новоросійського (Одеського) університету³³. Міністерству освіти виділялися додаткові кошти, що йшли на підвищення заробітної плати професорсько-викладацького складу та службовців університету. В зв'язку з необхідністю компенсації витрат, яких вони зазнали внаслідок інфляційних процесів, Рада Міністрів впорядкувала штатні розклади та оклади і надала відповідні фінансові ресурси³⁴. В цілому на утримання державних університетів у 1918 р. виділялося 8522720 крб.³⁵

Директорія УНР також займалася проблемою українізації колишніх російських університетів. Міністерська комісія у справах вищої школи 18 січня 1919 р. прийняла ухвалу про перезатвердження штатів Київського, Харківського та Новоросійського університетів. Під час цього заходу малось на увазі "увільнити преступні, злочинні елементи"³⁶. Це мало, на думку членів комісії, відкрити шлях до викладання в університетах національно свідомим українським ученим та обдарованій українській молоді. Для здійснення цих планів 24 січня 1919 р. при Міністерстві народної освіти була утворена "Комісія по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій". У ній працювали представники від Української Академії Наук, Українського Наукового товариства, Української Академії Мистецтв, Української Педагогічної Академії та всіх вузів Києва. Комісію очолив П.Холодний³⁷.

Дещо жорсткими були і дії Директорії УНР до студентського загалу вузів України. Так, у грудні 1918 р. вона заарештувала біля 150 студентів за несення ними військової служби в гетьманських збройних силах³⁸. Розуміючи невідповідність такого акту демократичній суті УНР, відомий організатор української національної освіти П.Холодний особисто поручився за значну кількість юнаків - колишніх студентів вузів. Таку ж відповідальність взяли на себе професори та викладачі вузів Києва. У результаті Директорія УНР постановила звільнити затриманих студентів за умови наявності відповідних довідок з місця навчання³⁹.

Таким чином, Міністерство народної освіти намагалося започаткувати процеси українізації та демократизації у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах, подолати гальмуючу функцію русофільських елементів та настроїв. Ця справа не могла владнатися відразу. Вона потребувала зусиль як з боку держави й громадських організацій, так і змін у соціокультурній спрямованості інтелігенції України.

Досить значне місце в політиці гетьманського Міністерства народної освіти посіло питання перетворення Ніжинського історико-філологічного інституту на повноцінний вищий навчальний заклад. До 1918 р. це була суто педагогічна навчальна установа, яка готувала вчителів для класичних гімназій. Уряд гетьмана П.Скоропадського прийняв цілу низку законів, які стосувалися внутрішнього устрою та фінансового становища Ніжинського історико-філологічного інституту. 27 вересня 1918 р. Рада Міністрів Української держави прийняла "Закон про проголошення Українською Державною Вищою школою Ніжинського історико-філологічного інституту кн.Безбородька", законами від 25 жовтня і 5 листопада того ж року підвищувалися студентські стипендії та асигнувалися значні кошти для невідкладних господарських потреб інституту⁴⁰. Значно зросла й кількість студентів. Якщо в дореволюційні роки на кожному курсі тут навчалось приблизно по 25 осіб, то у 1917-1920 рр. - по 40-42 студенти⁴¹. Така увага українського уряду до Ніжинського історико-філологічного інституту пояснюється намаганнями створити на базі гуманітарного вузу центр вивчення української історії, мови та літератури. Певні кроки, спрямовані на досягнення поставленої мети, були зроблені гетьманським Міністерством народної освіти на чолі з М.Василенком, однак Директорія УНР не змогла приділити цій проблемі належної уваги.

У період 1917-1920 рр. в Україні існувала мережа навчальних закладів політехнічного напрямку, що сформувалася в дореволюційний період. Найбільш значними серед них були Київський та Харківський політехнічні інститути. Тому перші українські уряди зосередили свою увагу саме на цих вузах. Концептуальний підхід до проблем вищої технічної освіти розробив відомий український учений та державотворець М.Грушевський. Зважаючи на занепад технічної освіти, він пропонував "...асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухала

кілька років або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні й до інших країн), аби докінчити там свою технічну підготовку, працювати в кабінетах, у лабораторіях і на факультетах і стати в рівень з сучасним станом науки і техніки"⁴². Щодо розвитку політехнічної освіти в Україні, то планувалось створити вузи технічної орієнтації в усіх губернських центрах. Грунтовна фахова підготовка спеціалістів повинна була доповнюватися вивченням широкого кола гуманітарних курсів, що мало сформувати інтелігентну людину повітряного типу⁴³.

Такий підхід до проблем технічних вузів був необхідним як тоді, так і на сучасному етапі. Втілення ідей М.Грушевського в життя у 1917-1920 рр. сконцентрувалося на введенні в навчальний процес предметів українознавства та відкритті народних університетів-політехнікумів при існуючих політехнічних інститутах. У березні 1918 р. при Київському політехнічному інституті був відкритий народний університет-політехнікум в складі електротехнічного та корабельнобудівного факультетів. В ньому викладали такі відомі професори київських вузів, як Б.Кістяківський, В.Карпенко, П.Кованько, В.Зеньківський, Л.Яснопільський, К.Воблий та інші. Розробляючи основні напрями діяльності політехнікуму, Б.Кістяківський зазначив, що основним завданням новоствореної освітньої установи є поширення технічної освіти серед населення України, яке стане запорукою підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави⁴⁴. 17 вересня 1918 р. постановою Ради Міністрів при Київському Політехнічному інституті відкритий електро-технічний факультет, який готував інженерів для промислових підприємств⁴⁵.

Діяльність Харківського політехнічного інституту ускладнювалася швидким поперемінним переходом влади від більшовицьких сил до українських урядів і в зворотному напрямі. Під час гетьманського правління німецькі війська зайняли під лазарет теоретичний корпус, переобладнали на

казарми аудиторії фізичного корпусу та гідравлічну лабораторію інженерного відділення. Ректор інституту І.Осипов неодноразово звертався до Міністерства освіти гетьманської доби з проханнями про звільнення зайнятих приміщень. Однак німецькі війська не тільки не звільнили інститутських корпусів, а почали займати й професорські квартири⁴⁶. Не допомогли в нормалізації навчального процесу й асигновані гетьманським урядом кошти в розмірі 938882 крб.⁴⁷

Таким чином політехнічні інститути України до певної міри випадали з загального процесу перетворень у вищій освіті, що пояснюється невеликою кількістю саме українських наукових сил у галузі політехнічної освіти. "Українство в сфері науки працювало передусім над мовою, історією, літературою, якими не вичерпується поле науки і в сотій степені", - зазначає відомий український соціолог М.Шаповал⁴⁸.

Невід'ємною складовою частиною європейської системи вищої освіти початку ХХ століття були суто жіночі вищі навчальні заклади. Вони діяли і в рамках Російської імперії. Їх розвиток, у 1917-1920 рр. відбувався у двох основних напрямках. По-перше, поширювалося коло фахових дисциплін, що вивчалися на Вищих жіночих курсах Києва, Харкова й Одеси. По-друге, створювалося підґрунтя для залучення жіноцтва до участі у науково-дослідних розробках.

Харківські Вищі жіночі курси, що засновані у 1907 р. Товариством взаємодопомоги трудящих жінок, працювали у складі двох факультетів. Історико-філологічний факультет готував слухачок на словесному та романо-германському відділеннях, а на фізико-математичному - акцентувалася увага на природничих науках. Виходячи з вимог та потреб часу, з 1917-1918 навчального року на курсах був відкритий правничий факультет, який готував жінок до роботи в юриспруденції. А з початком 1918-1919 навчального року фундатори курсів започаткували навчання на хімічному відділенні, яке відкрилося на фізико-математичному факультеті⁴⁹. У 1917-

1918 рр. у цьому вузі навчалось майже 3 тис. слухачок, а з 1918 р. їх контингент поповнився представниками чоловічої статі, що було зумовлено високим рівнем викладання та підготовки спеціалістів на Харківських жіночих курсах⁵⁰. Незважаючи на складну політичну ситуацію на Харківщині, певний вплив більшовицьких ідей на молодь, керівництво курсами здійснювало Міністерство народної освіти УНР з Києва. В серпні 1918 р. з дозволу Міністерства Харківські Вищі жіночі курси переіменовані у Харківський жіночий університет. На витрати, пов'язані з цією акцією, уряд П.Скоропадського асигнував 100 тис.крб.⁵¹

Окрім Харкова, Вищі жіночі курси діяли у Києві та Одесі. Всі вони працювали за єдиною програмою, наближеною за обсягом та змістом до університетського рівня. Однак, якщо справа українізації навчального процесу в університетах була хоча б розпочата, то аналогічні процеси майже не торкнулися вищих жіночих курсів. Навіть у програмі навчання на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів предмети українознавства не рекомендувалися до вивчення⁵². Це пояснюється перевагою русофільських настроїв серед викладацького складу курсів, сформованого з професорів університетів, та соціальним станом курсисток.

Ще однією групою навчальних закладів, у яких жіноцтво мало змогу отримати вищу освіту, були жіночі медичні інститути та курси. Як і інші жіночі вузи, вони діяли в університетських містах. Система вищих жіночих медичних курсів в імперській Росії була запроваджена у 1909-1910 рр., переважно за приватною та громадською ініціативою. Під час першої світової війни Київські та Харківські медичні курси, які підпорядковувалися Міністерству охорони здоров'я, перетворилися на медичні інститути. Це було зроблено з метою спрямування навчального процесу у науково-експериментальне русло та підвищення фахового рівня випускниць. Перетворення курсів на медичні інститути призвело також до збільшення кількості студентів у цих навчальних закладах. Якщо за сім років своєї

роботи з 1910 р. по 1917 р. Харківські вищі жіночі медичні курси, утворені Харківським медичним товариством, підготували майже 1000 лікарів, то у 1918-1919 академічному році на п'яти курсах Харківського медичного інституту навчалось 1896 студенток⁵³. Зазначимо, що жіночі медичні інститути не були державними освітніми установами, тому не могли присвоювати медичні звання та вчені медичні ступені своїм працівникам. Однак викладацький склад цих вузів був досить підготовлений. Так, в очолюваному С.Поповим, Харківському медичному інституті працювали такі відомі в медичних колах науковці й викладачі як В.Вороб'їов, М.Белоусов, Е.Лисицький, Р.Клирберг, П.Чейшвилі, К.Еленевський, Д.Гриньов, Ф.Іванов, С.Якушевич, В.Зарубін, Г.Веляшко, М.Філіпов, М.Миронов, Г.Прокоп'єв, І.Красуський, Д.Рожанський та інші⁵⁴. Це дозволило Раді інституту в серпні 1918 р. звернутися до Міністерства народної освіти УНР з проханням про надання інституту тих прав, які мали медичні факультети державних університетів⁵⁵. Ця ініціатива Харківського медичного інституту дала поштовх розробці Департаментом вищої школи відповідного законопроекту, що мав би уніфікувати вищу медичну освіту в державі⁵⁶.

Одеські Вищі жіночі медичні курси за програмою навчання були фактично наближені до інститутів, але юридично не мали цього статусу. Для набуття більш прогресивних організаційних форм, які б забезпечили відповідний рівень учбової та наукової роботи на рівні вузу, Рада курсів на чолі з А.Коршем розробила новий проект статуту цього навчального закладу. В ньому, зокрема, наголошувалось на необхідності створення на базі жіночих медичних курсів медичного інституту⁵⁷. Розроблений статут та звіт про діяльність Одеських Вищих медичних жіночих курсів були надіслані до комісії у справах вищої школи. Комісія, розглянувши пропозиції, у вересні 1918 р. прийняла ухвалу про доцільність перетворення Одеських курсів на Одеський медичний інститут⁵⁸.

Важливе місце в системі вищої жіночої освіти належало Київському Фребелівському інституту - єдиному на той час в Україні вищому педагогічному закладу. Інститут мав українське та єврейське відділення. Він діяв під проводом Фребелівського товариства, заснованого І.Сікорським та названого так на честь німецького педагога Ф.Фребеля. Українська педагогічна думка, ґрунтуючись на народних традиціях виховання, одночасно запозичувала і творчо осмислювала зарубіжні новаторські ідеї. Зокрема, послідовники Ф.Фребеля в Україні синтетично розглядали проблему педагогічного виховання та педагогічної освіти, заснувавши народний дитячий садок, початкову школу та жіночий педагогічний інститут⁵⁹. Протягом 1917-1920 рр. в інституті працювали видатні українські теоретики та практики педагогічної ниви С.Русова, П.Петровський, О.Левицький, І.Стешенко, І.Огієнко, П.Холодний, О.Іконников, О.Черняхівський та М.Лавриненко. Тому не дивно, що саме Фребелівський інститут успішно здійснював українізацію навчального процесу, став центром по розробці україномовної методичної літератури та відкрив вечірні курси по дошкільному вихованню на національному ґрунті⁶⁰.

Таким чином, мережа вищих жіночих навчальних закладів, діючи паралельно з університетами, фактично була залишком старого дискримінаційного підходу до проблеми жіночої освіти і потребувала більш рішучих реформуючих заходів з боку Міністерства народної освіти УНР у напрямку її демократизації та підвищення соціальної значимості.

В умовах воєнних дій загострилася потреба у спеціалістах з медично-фармацевтичною освітою. В Російській імперії з початком першої світової війни була запроваджена мережа хіміко-фармацевтичних курсів при медичних факультетах вузів. Однак в Україні ця робота не отримала належних темпів. Такі курси діяли тільки при Одеських Вищих жіночих курсах. Хіміко-фармацевтичне відділення курсів готувало студентів до самостійної практичної та експериментально-пошукової роботи на

підприємствах і в науково-дослідних організаціях⁶¹. Основна увага приділялася практичній підготовці. Диплом провізора з вищою освітою отримували тільки ті студенти, які після чотирирічного навчання пропрацювали один рік на підприємстві фармацевтичної галузі чи в аптеці⁶². Підготовка провізорів-фармацевтів велася і в Харківському приватному інституті М.Раснянського. Рівень підготовки, яка тривала три роки, був дещо нижчим, ніж на фармацевтичному відділенні Одеських Вищих жіночих курсів. Ця ситуація виникла тому, що до Харківського інституту приймалися особи з неповною гімназійною освітою. Адміністрація інституту намагалася допомогти студентам отримати водночас із фаховою також середню освіту, запроваджуючи поруч із спеціальними дисциплінами загальноосвітні⁶³. При інституті діяло відділення по підготовці дипломованих провізорів, на яке приймалися виключно помічниками аптекарів особи, що працювали і набули певного досвіду практичної роботи⁶⁴. Таким чином, підготовка спеціалістів-фармацевтів проводилася практично в двох навчальних закладах. До того ж, перший випуск дипломованих провізорів у кількості п'ятдесяти осіб відбувся у 1918 р., що було недостатнім для зростаючих потреб фармацевтичної промисловості⁶⁵.

Така ситуація з фаховою підготовкою спеціалістів-фармацевтів спонукала до спільної роботи Міністерство народної освіти та Міністерство охорони здоров'я України. У вересні 1918 р. Міністерство охорони здоров'я розробило концепцію розвитку фармацевтичної освіти в Україні⁶⁶. Для узгодження окремих питань у листопаді 1918 р. була скликана міжвідомча нарада, яка затвердила "Положення про фармацевтичну середню і вищу освіту"⁶⁷. За при всіх медичних факультетах університетів створювалися фармацевтичні відділи, навчання на яких мало тривати три роки. До вступу на ці відділи допускалися особи, що мали повну середню освіту, аптекарські помічники з загальною освітою не менше 6-ти класів гімназії. Ступінь

провізора, після однорічного стажу практичної роботи, могли отримати випускники медичного та фізико-математичного факультетів. Концепція розвитку вищої фармацевтичної освіти в Україні передбачала створення початкової ланки фахової підготовки. Ними мали стати фармацевтичні школи, створення яких передбачалося розпочати вже в листопаді 1918 р. Їх фундаторами могли бути як приватні особи чи громадські організації, так і державні установи⁶⁸. Виконанню поставлених перед медичними факультетами завдань сприяла постанова Ради Міністрів Української держави від 24 вересня 1918 р. про утворення при всіх університетах кафедр бактеріології⁶⁹.

Отже, розроблена у 1918 р. концепція створення та розвитку вищої фармацевтичної освіти спиралася на суспільно-економічні потреби держави, яка відстоювала свою незалежність і спрямовувалася на підвищення освітнього рівня спеціалістів-фармацевтів.

Впродовж 1917-1920 рр. в Україні працювало досить багато інших вищих навчальних закладів, серед яких належне місце займає Київська Духовна Академія. Процеси українізації в ній розпочалися з початком 1918-1919 навчального року зі створення кафедр української мови, літератури, історії України та західноруського права. Введення до навчального процесу предметів українознавства стало можливим завдяки наполегливій роботі ректора вузу єпископа Василя. Саме за його заклик розпочалися такі зміни і в середніх духовних навчальних закладах⁷⁰.

Досить вагомий внесок у справу підготовки дипломованих юристів вніс Одеський міжнародний інститут, заснований у 1916 р. з приватної ініціативи Л.Верцинського. Навчання в інституті тривало чотири роки на юридичному та економічному відділеннях, які відповідно очолювали професори О.Федоров та Е.Щепкін⁷¹. Новий статут Одеського міжнародного інституту затверджений 29 квітня 1918 р. Зміни, що були внесені до нього, стосувалися

перш за все запровадження до навчального процесу українознавчих лекційних курсів⁷².

Деякі зміни відбулися в діяльності Київського комерційного інституту. Вже в лютому 1917 р. Рада професорів затвердила план організації вищих комерційних курсів для демобілізованих з війська осіб, що мали певний базовий рівень освіти. Протягом першого семестру, який тривав з 10 листопада 1917 р. по 1 люте 1918 р., комерційну освіту на курсах набували 30 слухачів, з яких 13 осіб мали середню освіту, 17 - початкову. Статут курсів не обмежував вік слухачів, тому тут училися люди від 19 до 50 років⁷³. Започаткування подібних курсів при вищих навчальних закладах надавало змогу забезпечувати як підготовку необхідних фахівців, так і надавати громадянам України ширших можливостей працевлаштування.

Таким чином, Центральна Рада, уряд гетьмана П.Скоропадського, Директорія УНР намагалися подолати опір адміністрацій вузів та вчених рад університетів, який вони чинили в справі українізації вищої освіти. Враховуючи опір політиці українізації, що чинився професорсько-викладацьким складом та адміністрацією Київського, Харківського, Новоросійського університетів, молода Українська держава, не бажаючи загострення політичної ситуації у сфері освіти пішла шляхом відкриття нових вищих навчальних закладів, діяльність яких базувалася на ідеях національної культури, свідомості та демократизму.

§ 2. Відкриття нових вищих навчальних закладів в Україні як умова створення системи української національної вищої освіти

Справа відкриття українських вищих навчальних закладів розпочалася зі створення народних університетів, які у 1917-1920 рр. працювали в багатьох містах України, зокрема в Києві, Сумах, Умані, Полтаві, Чернігові, Катеринославі⁷⁴.

Первістком серед них став Київський народний університет, заснований за ініціативою товариства "Праця", "Українського наукового товариства", товариства "Просвіта" та інших корпоративних організацій. Представники вищезгаданих установ створили "Спільну комісію по влаштуванню Українського народного університету в м.Києві", яка розпочала свою діяльність 2 липня 1917 р. під головуванням професора Г.Павлуцького⁷⁵. Організація Київського народного університету велась на громадські й приватні кошти. У статуті, розробленому комісією, зазначалося, що "засоби університету складаються: а) з коштів, що відпускатимуть Центральні кооперативні установи, Уряд, міське самоврядування, губернська й повітова народні управи; б) з жертв та збору від підприємств, кооперативів; в) з платні за слухання лекцій та курсів; г) з допомоги різних громадських установ; д) інших випадкових внесків та жертв приватних осіб з певним призначенням... Центральний кооперативний комітет, як фундатор університету, заправляє університетом через університетську раду, вибрану з представників організацій-фундаторів... Університетська рада дбає про добробут університету і взагалі завідує як освітніми, так і господарськими справами, а саме: а) встановлює загальний план навчання, відкриває курси, класи й факультети університету; б) утворює різнорідні освітні й допомогові установи, як книгозбірні, кабінети, лабораторії, музеї й т.ін.; в) встановлює розмір і спосіб нагороди лекторам та іншим урядовим особам і запрошує їх; г) виробляє умови прийому слухачів до університету й приймає жертви, доходи й внески на користь університету й розходує університетські засоби, затверджує на кожний рік окремий кошторис доходів і витрат університету..."⁷⁶

Планувалось, що у Київському народному університеті будуть працювати чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, правничий та медичний. Однак реально можливим стало відкриття тільки перших трьох. Над цим працювали спеціальні факультетські комісії,

головним завданням яких було залучення до викладання в університеті українських вчених. З тих, хто погодився на роботу в першому українському національному вузі були переважно члени Українського наукового товариства. Згодом факультети університету очолили відомі фахівці: історико-філологічний - мистецтвознавець професор Г.Павлуцький, правничий - економіст професор М.Туган-Барановський, фізико-математичний - геолог приват-доцент Ф.Швець.

Нестачі в студентах не відчувалося, оскільки щодня до "Спільної комісії..." зверталися десятки молодих людей з заявами про вступ до університету. Їх освітній рівень був досить різним. Заяви подавалися студентами різних вузів Києва й інших міст, курсистками вищих жіночих курсів, випускниками середніх шкіл усіх типів, і навіть ті, що вже мали вищу освіту. Це засвідчує про нові настрої серед молоді, зростання національної свідомості.

Розробляючи проект Народного українського університету, його фундатори визначили цей навчальний заклад, як "вищу школу з українською викладовою мовою", яка відтепер "обслуговує потреби переважно українського народу і взагалі всієї людності на Україні". До університету дійсними слухачами приймалися особи, які пройшли повний курс навчання в середніх школах різних типів, або провчилися не менше шести років у чоловічій гімназії, чи відповідно в учительських інститутах, семінаріях, військових, земських фельдшерських школах та студенти вищих навчальних закладів. Для вступників скасовувалися обмеження щодо статі, віри та національності, однак вік студентів мав бути не менше 18 років. Передбачалося, що на основних факультетах термін навчання триватиме три роки. При університеті засновувалися й так звані позафакультетські курси, тобто підготовче відділення. Дворічний строк навчання на ньому мав забезпечити готовність до вступу в університет молоді, об'єм знань якої обмежувався трьома-чотирма класами класичної гімназії або повним курсом

вищої початкової школи. Одно-річний термін навчання на старшому підготовчому відділенні передбачався для випускників п'ятого-шостого класів середніх шкіл. Розмір платні за навчання в університеті становив 40 крб., а на підготовчому відділі - 60 крб. за семестр. Але згодом передбачалося ввести безплатне навчання з метою розширення можливостей української молоді отримати вищу освіту⁷⁷.

Після проведення вступних іспитів 5 жовтня в приміщенні Педагогічного музею відбулося офіційне урочисте відкриття Київського народного університету, ректором якого став професор І.Ганицький⁷⁸. Першу лекцію для студентів університету прочитав І.Огієнко, що стало початком відомого авторського курсу "Українська культура". На святі відкриття першого українського вищого навчального закладу з привітаннями виступили Генеральний секретар освіти І.Стешенко, представники Центральної Ради, чисельні професори університету Св.Володимира та вчителі шкіл Києва. За згадкою Д.Дорошенка, привітати українську громадскість з такою визначною подією прийшли "посли від Німеччини, Болгарії, Фінляндії"⁷⁹.

До моменту відкриття університету, від бажаючих учитися в українському вузі було прийнято біля 1000 заяв, з яких половина подавалась на факультети, а решта - на підготовче відділення. В перших числах листопада контингент студентів становив 1370 осіб. На історико-філологічний факультет було зараховано 420, на правничий - 240, на фізико-математичний - 140 і на підготовче відділення - 570 осіб, з яких 350 - на дворічне відділення і 220 - на однорічне⁸⁰.

Систематичні заняття в Київському народному університеті розпочалися 9 жовтня 1917 р. в приміщенні університету Св.Володимира і проходили після обіду, тобто у другу зміну. Головний акцент у навчанні робився на предмети українознавства. Так, мала факультетська комісія історико-філологічного факультету, очолювана Г.Павлуцьким, постановила, що в

першу чергу на факультеті вивчатимуться українознавчі курси, а вже потім загальні предмети. Їх програми розроблялися з урахуванням досвіду російських та західноєвропейських університетів⁸¹.

Для забезпечення навчального процесу у новоствореному вузі на належному рівні була досягнута угода про те, що студенти народного університету матимуть змогу користуватися фізичною лабораторією та бібліотекою університету Св.Володимира⁸². Зауважимо, що викладачі українського народного університету помітили ту "велику різницю між аудиторією ранішньою і вечірньою в настрої та відношенні слухачів" до навчання, наголошуючи, що "таке уважне відношення дуже потрібне, бо університет розпочав свою діяльність серед важких умов"⁸³.

Поступово Київський український народний університет стає центром національного відродження та культурної й просвітницької діяльності, в якій активну участь брало студентство вузу. В університеті була створена "Студентська громада", яка мала на меті організацію студентства і "...проведення в життя тих принципів, які впливають з демократизації університету, тобто регулювати відносини між професорами і студентством у всіх галузях університетського життя, поліпшення матеріального становища студентів і направляти взагалі життя студентства на певний ідеологічний шлях, пособляти відродженню і розвою української культури"⁸⁴.

У квітні 1918 р. при Головній студентській раді Київського народного університету створено просвітницьку комісію на чолі зі студентом І.Івановим, головним завданням якої було надання допомоги у культурному розвитку студентства та поширення освіти серед населення України. Одним зі шляхів втілення цих планів у життя члени Просвітницької комісії вважали створення народних університетів на всій території України. При цьому передбачалося запровадити в навчальний процес народних університетів нові лекційні курси з суспільно-правничих дисциплін, робітничого та селянського питань, соціології, політичної економії, психології, логіки, історії філософії,

енциклопедичної математики⁸⁵. Цим засвідчувався інтерес тогочасної молоді до суспільно-політичних знань, її прагнення досягнути ширше коло гуманітарних дисциплін.

У додаток до пропаганди ідеї народних університетів Просвітницька комісія Київського народного університету відкривала спеціальні курси для підготовки національно свідомих кадрів української держави та школи для дорослих, які утримувалися на приватні й громадські внески.

Річний досвід роботи першого українського народного університету засвідчив, що вища освіта на національному ґрунті визнається і підтримується українською громадськістю. Підтвердженням цьому є той факт, що Київська губерньська управа заснувала десять стипендій при Київському народному університеті по 700 крб. кожна. П'ять з них призначалися для студентів історико-філологічного факультету, три - фізико-математичного і дві - для правничого. Стипендії надавалися переважно тим студентам, які, навчаючись у народному університеті, працювали у культурно-наукових та культурно-громадських установах Київської губернії, або тим, які вели наукову роботу по вивченню Київщини⁸⁶.

Згодом Рада лекторів та Головна студентська рада порушили перед урядом клопотання про перетворення народного університету на державний. Однак ця справа була надзвичайно складною. Її здійснення гальмувалося відсутністю достатньої кількості коштів для утримання нового навчального закладу, необхідність у яких особливо гостро відчувалась на перших порах, коли закладалась його фінансово-матеріальна база. Крім того, гостро стояло питання про професорсько-викладацький склад народного університету та його поповнення новими викладачами. Науково-педагогічні сили народного університету сподівалися на об'єднання з університетом Св.Володимира. При цьому, з метою збереження російського науково-педагогічного персоналу, пропонувалося запровадити паралельні україномовні та російськомовні кафедри.

Для розробки можливих варіантів подальшої дії двох Київських університетів у Міністерстві народної освіти була створена спеціальна комісія. Від народного університету до неї увійшли Ф.Швець, В.Лучицький, Д.Граве, І.Ганицький, М.Василенко, С.Веселовський, А.Лук'яненко, В.Зінківський, В.Константинович та Е.Черняхівський⁸⁷. Саме за їх пропозицією, міністерська комісія прийшла до висновку, що до вироблення програми об'єднання обох університетів у Києві існуватимуть два державних університети - російський та український. Рада лекторів Київського народного університету 26 травня 1918 р. направила до Ради міністрів законопроект про перетворення університету з народного у державний. У червні того ж року Комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій під керівництвом академіка В.Вернадського ухвалила статті поданого законопроекту⁸⁸.

27 липня 1918 р. Рада міністрів України прийняла закон про перетворення Київського Українського народного університету на Київський державний український університет. 17 серпня цей закон затвердив гетьман П.Скоропадський. Таким чином, перший в Україні вищий україномовний навчальний заклад, започаткувавшись на громадських засадах восени 1917 р., менше ніж за рік свого існування набув статусу державного. Це стало можливим завдяки наполегливості національно свідомої української інтелігенції, прагненню молоді до здобуття освіти рідною мовою.

Університет став державним у складі чотирьох факультетів. У додаток до вже працюючих трьох відкривався медичний факультет. Викладання в університеті мало вестися українською мовою. Всі студенти Київського народного університету відтепер ставали студентами державного університету. Їм зараховувалися іспити, складені в народному університеті. За законом, перший український державний університет мав працювати за статутом російських університетів. Для будівництва нового помешкання університету та його обладнання відповідним устаткуванням засновувався

"Комітет будування помешкань університету", який невдовзі очолив П.Дорошенко⁸⁹.

Тоді ж міністр освіти М.Василенко затвердив Правління нового державного університету в складі професора І.Ганицького (ректор), професора Ф.Сушицького та деканів факультетів - Г.Павлуцького, М.Туган-Барановського, Ф.Швеця і О.Корчак-Чепурківського⁹⁰. В такому складі Правління мало діяти до сформування факультетських зібрань та університетської Ради, які затвердили би керівні структури університету. 24 вересня 1918 р. Рада університету на своєму засіданні обрала ректором професора Ф.Сушицького, якого уряд затвердив на цій посаді терміном на три роки⁹¹. Тоді ж, Ф.Сушицького призначили директором Департаменту вищої школи Міністерства освіти, що утворився внаслідок розділу Департаменту вищої та середньої освіти⁹². 14 вересня 1918 р. міністр освіти затвердив на своїх посадах професорів, які склали перший педагогічний колектив Київського державного українського університету. На історико-філологічному факультеті працювали архієпископ Олексій - проф. кафедри церковної історії, Г.Павлуцький - проф. кафедри історії мистецтва, А.Лобода - проф. кафедри російського письменства, Грунський - проф. кафедри російської мови, А.Лук'яненко - проф. кафедри слов'янської філології, В.Зінківський - проф. кафедри філософії, І.Огієнко - проф. кафедри української мови, Ф.Сушицький - проф. кафедри українського письменства, О.Грушевський - проф. кафедри історії України, К.Широцький - проф. кафедри історії мистецтва, Пахаревський - лектор з грецької мови.

Фізико-математичний факультет згуртував відомих науковців - Д.Граве, І.Ганицький, О.Фан-Дер-Фліта, М.Кравчук - професори кафедри математики, С.Тимошенка - проф. кафедри механіки, Й.Косоногова - проф. кафедри фізики, В.Лучицького - проф. кафедри мінералогії, С.Кушакевича - проф. кафедри зоології, В.Плотникова - проф. кафедри хімії, Ф.Швеця -

проф. кафедри геології, Ф.Вовка - проф. кафедри антропології та етнографії, В.Дубинського - проф. кафедри географії.

На правничому факультеті викладали М.Туган-Барановський - проф. кафедри політичної економії, Б.Кістяківський - проф. кафедри громадського права, М.Карпека - проф. кафедри римського права, Ф.Міщенко - проф. кафедри церковного права, М.Василенко - проф. кафедри західноруського права, С.Веселовський - проф. кафедри статистики.

На медичному факультеті розгорнули діяльність О.Корчак-Чепурівський - проф. кафедри гігієни, В.Константинович - проф. кафедри патологічної анатомії, А.Тржецієський - проф. кафедри фармакології, М.Нещадименко - проф. кафедри бактеріології, Е.Черняхівський - проф. кафедри клінічної хірургії, А.Вовкбой - проф. кафедри анатомії, О.Черняхівський - проф. кафедри гістології⁹³.

6 жовтня 1918 р., після затвердження керівництва та професорсько-викладацького складу, відбулося урочисте відкриття Київського українського університету як державного. На зборах, присвячених цій важливій для українського суспільства події, з промовою виступив гетьман П.Скоропадський. Він наголосив, що перетворення університету на державний - це подія, що закріплює здобутки всього національно-демократичного руху в Україні⁹⁴. 16 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила "Постанову про передачу у власність Міністерству народної освіти та мистецтв для потреб Київського державного українського університету будинків колишньої Військової Миколаївської артилерійської школи"⁹⁵.

Таким чином, з перетворенням на державний структура Київського народного університету набула сучасних організаційних форм. До традиційних університетських дисциплін додавалося досить широке коло предметів з українознавства. На важливості такого поєднання наголошував професор кафедри історії України О.Грушевський, який зазначив, що "це українознавство в широкому розумінні слова, яке зв'язує науку і життя,

вносить вказівки минулого в цьогочасну дійсність..., - це все та українська атмосфера, яку так цінять слухачі. Всюди на всіх викладах ведеться праця над поширенням української свідомості"⁹⁶.

Багато уваги керівництвом університету приділялося створенню матеріальної та інформаційної бази для проведення наукових досліджень і сприятливих умов вивчення студентами українознавства та інших предметів. Дореволюційна система освіти в Росії характеризувалася "централізацією наукового життя... та примусовою централізацією матеріальних (архіви, музеї) і наукових закладів"⁹⁷. За іншим принципом вони створювалися в Українському державному університеті. Для наближення окремих підрозділів університету до факультетів та посилення їх спеціалізуючих функцій створювалася ціла низка науково-допоміжних установ. Так, крім фундаментальних були засновані бібліотеки історико-філологічного та правничого семінаріумів, а також музеї мистецтва, археології, статистики; лабораторії неорганічної хімії, органічної хімії, фізики, фотографічна; кабінети зоології, ботаніки, мінералогії, геології, гігієни, гістології, фізіології, фізичної хімії та анатомії. Головним завданням створюваних науково-допоміжних установ було накопичення і збереження здобутків української науки, сприяння навчальній та науковій роботі студентів і співробітників університету.

Перетворення народного українського університету на державний викликало емоційне піднесення у студентському середовищі та пожвавлення серед професорсько-викладацького складу, сприяло посиленню їх громадської роботи у місті та сільській місцевості. Урізноманітнила форми своєї діяльності та виступила з новими ініціативами щодо національної освіти Просвітницька комісія університету. Вона проводила чисельні екскурсії по історичних місцях України. Для охоплення просвітницькою роботою якомога більшої частини населення було створено Центральне лекційне бюро. Його співробітники, налагодивши зв'язок з місцевими

осередками "Просвіти", шкільними радами, народними університетами, забезпечували ці освітні установи потрібними лекторами⁹⁸. Крім того, Просвітницька комісія відкрила низку платних курсів. Зокрема з 3 липня 1918 р. працювали шеститижневі кооперативні курси, які готували практиків та інструкторів кооперативної справи. Викладачами на них були Галевич, Мацієвич, Сербіненко, Павловський, Ольшанченко, Коліух, Дібраво, Левитський, Михайлюк та ін.⁹⁹ В ускладнених війною умовах нові кадри кооперативної справи надавали допомогу селянам та ремісникам.

Просвітницька комісія Київського державного українського університету стала ініціатором створення у Києві нового народного університету. Аргументуючи необхідність цього заходу, вона констатувала, що "після удержавлення бувшого Українського Народного Університету вступ до нього було обмежено й багато нашої молоді, яка через ті чи інші причини не змогла набути атестату зрілості, але яка все-таки прагне до світла й знання, зосталася поза стінами вищої школи"¹⁰⁰. На цю ж обставину звернула увагу українська преса та вчительство. За збереження системи українських народних університетів підняли голоси громадські організації¹⁰¹. Просвітницька комісія в питанні створення нового народного університету у Києві знайшла підтримку з боку Центрального кооперативного комітету, членів Наукового товариства, земств, правління Київського державного українського університету та багатьох спілок споживчих товариств, які матеріально допомагали втіленню цієї ідеї в життя. У вересні 1918 р. у Києві зусиллями української інтелігенції був відкритий новий народний університет. Він розпочав роботу у складі таких відділів: природничо-математичного, кооперативного, технічного та гуманітарних наук¹⁰². Отже, українська інтелігенція дбала про прилучення до вищої освіти тієї частини молоді, яка цього юажала, але не могла вступити до університету через відсутність повної середньої освіти. Народні університети мали

відіграти, у цьому плані, компенсуючу роль, фактично готуючи до вступу у вузи.

Подальше розгортання роботи Українського державного університету у Києві проходило в тяжких умовах, причиною яких була тогочасна політична ситуація в Україні, скрутне фінансове становище. З перетворенням на державний Київський український університет отримав від уряду 20 тис.крб. на різні організаційні видатки, пов'язані з його відкриттям, 30 тис.крб. на закупівлю літератури і технічних приладів з Австрії та Німеччини й 25 тис.крб. на викуп книг з приватних бібліотек. Однак фактично університет утримувався на кошти, які надходили від студентів як плата за навчання. Вона становила 140 крб. за семестр¹⁰³. Цих коштів явно не вистачало.

Важка фінансова ситуація спонукала повернутися до ідеї злиття двох державних університетів у Києві. Робота у цьому напрямі узгоджувальної комісії під проводом П.Холодного не дала вагомих результатів. Справа злиття університетів була передана до міністерської комісії, яку очолив академік В.Вернадський. Наслідком діяльності цієї комісії стала розробка біля сорока законопроектів, спрямованих на перетворення університету Св.Володимира в український, а потім - з'єднання його з Державним українським університетом¹⁰⁴. Однак реального втілення в життя ця ідея не отримала ні під час гетьманату, ні в часи Директорії УНР.

На початку листопада 1918 р. професорсько-викладацький склад університету зустрівся з гетьманом П.Скоропадським. Під час зустрічі серед інших питань обговорювалось і фінансове становище університету. Гетьман обіцяв подбати про студентські гуртожитки, харчування університетських вихованців та поліпшення матеріального становища професорів¹⁰⁵. Однак обставини склалися так, що замість допомоги уряд гетьмана П.Скоропадського змушений був відібрати від Українського державного університету приміщення колишньої Миколаївської гарматної школи і розмістити тут свої військові підрозділи. Така ж ситуація збереглася і в

період правління Директорії УНР - у колишніх студентських аудиторіях знаходилися вже її військові частини.

Та зазначимо, що в період Директорії, незважаючи на підтримку міністра освіти І.Огієнка в справі відкриття нових університетських кафедр і погашення боргів університету в розмірі 300 тис.крб., становище цього вузу погіршилося настільки, що його адміністрація зробила спеціальну заяву міністру освіти. В ній, зокрема, зазначалося: "Ми..., члени Правління й адміністрація Київського Державного Українського Університету, складаємо з себе уповноваження по керуванню та охороні майна університету, позаяк в сучасний момент військові, які заняли садибу Університету..., не дають змоги керувати, не хочуть прийняти майна, а також не дозволяють вивезти майно в місто й здати його на охорону"¹⁰⁶. Реальної допомоги, аби виправити зазначене у зверненні становище, університет не отримав, тому найбільш цінні речі довелося перенести на приватні квартири ректора й проректора, щоб зберегти їх від знищення. Після зайняття Києва більшовицькими військами, а потім армією Денікіна, університет фактично припинив самостійну роботу і був перетворений на окремий відділ у рамках університету Св.Володимира.

Ще одним вогнищем української культури, який відкрито у досліджуваний період, став університет у Кам'янці-Подільському. Ідея заснування університету виникла приблизно восени 1917 р., ініціаторами якої були Голова Кам'янецької повітової земської управи О.Пашенко, Голова Кам'янецької міської управи О.Шульмінський та Голова Подільської губернської "Просвіти" лікар К.Солуха. Саме вони стали членами делегації, яка в січні 1918 р. винесла на обговорення у Міністерство освіти питання про відкриття Кам'янець-Подільського університету, як філії Київського Українського університету¹⁰⁷.

Проаналізувавши цю пропозицію, Міністерство народної освіти створило комісію у складі проф. Ф.Швеця, проф. І.Огієнка, проф. В.Дубянського

та інженера Титаренка, головним завданням якої було проведення, разом із місцевою громадськістю, організаційної роботи по відкриттю українського університету на Поділлі¹⁰⁸.

Виникає питання, чому другий державний університет було задумано відкрити у Кам'янці-Подільському, на той час суто провінційному місті. По-перше, як свідчить Д.Дорошенко, він, "...положений на розграниччю кількох країв - Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, - служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв, служитиме форпостом української національної культури тут, в цій місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи"¹⁰⁹. Тобто, Кам'янець-Подільський університет мав стати поліетнічним культурним центром, який водночас відроджував би українські освітні традиції. По-друге, на думку В.Приходька, губернського комісара освіти в часи Центральної Ради, а згодом губернського комісара Поділля, саме в Кам'янці-Подільському "знайшлося кілька людей, що зуміли сильно захотіти, зуміли твердо поставити перед собою певну мету й потрапили провести її в життя"¹¹⁰.

Міністерська комісія, вивчивши ситуацію та давши згоду на відкриття українського університету у Кам'янці-Подільському, в липні 1918 р. створила розширену університетську комісію, яка провела всю організаційну роботу в справі відкриття нового українського вузу. Нова комісія по організації університету була затверджена Директором департаменту вищої та середньої школи А.Синявським. До неї увійшли С.Бик, К.Свінцов, О.Пашенко, Н.Шиян, Г.Вольфман, Д.Церман, Л.Гольденберг, А.Шульминський, П.Вржиковський, А.Прусевич, І.Миранський, Я.Крауз, Е.Сідлецький - від міської думи; В.Приходько, Ю.Богацький, С.Іваницький - від губернської народної управи; Д.Чирський, М.Блідний - від повітової народної управи; проф. П.Бучинський, лікар К.Солуха та протоієрей Ю.Сіцінський - від громадськості краю¹¹¹. Ухвалою Міністерства народної освіти та Київського українського народного університету для допомоги в справі відкриття нового

українського вузу 6 вересня 1918 р. до Кам'янця-Подільського був відряджений І.Огієнко, який з цього часу почав виконувати обов'язки ректора новостворюваного університету¹¹².

Проект Кам'янець-Подільського вузу, який розробила університетська комісія, був затверджений гетьманом П.Скоропадським 17 серпня 1918 р. Кам'янець-Подільський державний український університет засновувався в складі чотирьох факультетів, з яких у 1918 р. відкривалися два - історично-філологічний та фізико-математичний. Викладовою мовою, за законом, була українська. Увесь викладацький склад, перший ректор та декани призначалися Міністерством освіти УНР, причому екстраординарним професором університету могла стати тільки та особа, що склала іспити на ступінь магістра та мала університетський стаж не менше трьох років¹¹³.

Урочисте відкриття Кам'янець-Подільського університету відбулося 22 жовтня 1918 р. Офіційні запрошення на участь у церемонії відкриття університету отримали вузи Росії, Галичини, Буковини та деякі європейські університети. Були запрошені також гетьман П.Скоропадський, міністр освіти М.Василенко та представники від всіх наукових установ України, місцевих органів влади Поділля. Святковий день розпочався богослужінням у церквах міста, відбувся молебінь і в актовому залі університету, після чого міністр освіти оголосив, що перший український університет на Поділлі вважається відкритим. У місцевому театрі з академічною промовою виступив ректор І.Огієнко, після чого відбулася вистава національного вільного театру¹¹⁴. Зважаючи на велике національно-культурне значення відкриття нового українського університету, цей день у всіх школах Поділля відзначався як свято освіти. Педагоги пояснювали учням значення відкриття у Кам'янці-Подільському українського університету¹¹⁵.

Наголошуючи на важливості цієї події, проф. Київського державного українського університету О.Грушевський зазначив, що саме від "...цього осередку почавши, треба вести дальшу роботу поширення і поглиблення,

даючи реальну можливість для постійного, невпинного розвою..., оскільки це була органічна творчість, а не наказ згори"¹¹⁶.

Наказом Міністерства освіти першим ректором університету призначено І.Огієнка, деканом історично-філологічного факультету - Л.Білецького, фізико-математичного - П.Бучинського. Тимчасово Кам'янець-Подільський університет розташувався в приміщенні середньої технічної школи. Крім аудиторій, у будинку розмістилася і бібліотека, яка швидко поповнювалася науковими виданнями вищих навчальних закладів Києва та Львівського Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. На початку роботи університету виникли труднощі з викладацьким складом. Місцевих кадрів, які б забезпечили певний рівень університетського викладання, не було, а під час бурхливих політичних подій 1918 р. не всі, кому було запропоновано викладати у Кам'янець-Подільському університеті, погодились залишити свої місця в навчальних закладах інших міст. Однак завдяки наполегливій роботі ректора університету проф. І.Огієнка та притоку відомих діячів науки й освіти, викладання в новому університеті забезпечувалось на досить високому рівні. Зазначимо, що тут працювали такі відомі фахівці як П.Клименко, П.Клепатський, Д.Дорошенко, І.Огієнко, Л.Білецький, М.Плевако, В.Петр, І.Любарський, М.Драй-Хмара, Ю.Сіцінський - на історико-філологічному факультеті; П.Бучинський, М.Федорів, М.Столяров, А.Малиновський, М.Чайковський, С.Русова, М.Вікула - на фізико-математичному факультеті. Дав згоду на роботу у Кам'янець-Подільському університеті відомий історик І.Крип'якевич, однак через облогу Львова він не зміг приїхати до університету¹¹⁷.

20 листопада 1918 р. гетьман П.Скоропадський затвердив наказ про створення у Кам'янець-Подільському державному українському університеті православного богословського факультету з п'ятьма відділеннями. В процесі розгортання його роботи мало бути створено біля двадцяти кафедр; штат факультету складався з 14 ординарних, 6 екстраординарних професорів та 6

доцентів. На витрати, пов'язані з організацією факультету, Міністерство фінансів асигнувало 139,5 тис.крб.¹¹⁸ Деканом факультету став відомий дослідник історії української церкви професор В.Біднов. Окрім нього, роботу на факультеті одразу розпочали доценти І.Любарський та М.Васильківський - вихованці Київської Духовної Академії, місцевий протоієрей Ю.Сіцинський. У лютому 1919 р. з Києва приїхав та почав викладати на богословському факультеті архієпископ Олексій.

Уряд Директорії УНР прийняв постанову про відкриття з 1 квітня 1919 р. при Кам'янець-Подільському університеті правничого та сільськогосподарського факультетів. На правничому факультеті засновувалися кафедри римського права та державного права, історії слов'янського, українського та російського права, адміністративного права, міжнародного права, карного права та карного процесу, цивільного права та цивільного процесу, фінансового права, торговельного права та торговельного процесу й канонічного (церковного) права¹¹⁹. На видатки, пов'язані з відкриттям факультетів, Директорія УНР асигнувала 225 тис.крб. Про інтерес української молоді до юридичної освіти свідчать такі дані: в першому семестрі 1919/1920 академічного року на факультеті навчалося 210 осіб, у другому семестрі зараховано ще 50, а з початком 1920/1921 академічного року на перший курс прийнято ще 160 студентів¹²⁰.

Завданням роботи сільськогосподарського факультету була підготовка висококваліфікованих спеціалістів з присвоєнням їм звання вченого агронома I та II ступеня. В процесі навчання студенти мали можливість обрати фаховий напрямок по одній з чисельних кафедр - сільськогосподарського аналізу, ґрунтознавства, загального й приватного хліборобства та скотарства, садівництва й городництва, сільськогосподарської економіки, механіки та статистики¹²¹.

Саме в Кам'янець-Подільському впродовж 1919-1920 рр., зосереджується чимала частина українських наукових сил, які проводять

багатогранну науково-дослідницьку роботу. Це пояснюється тим, що, по-перше, навколо інших університетських міст України точилася гостра збройна боротьба між українською владою та більшовицькими силами й армією Денікіна. По-друге, робота на ниві культури йшла досить успішно завдяки ректору університету І.Огієнку, який з жовтня 1919 по липень 1920 р. виконував ще й функції Головноуповноваженого міністра Уряду УНР. Саме за його ініціативою та активною участю розпочала роботу "Спілка довідкової наукової праці", при богословському факультеті закладена "Комісія для перекладу Св.Письма на українську мову"; при історико-філологічному факультеті (під головуванням Е.Тимченка) створена комісія по складанню історичного словника української мови, виданого в Києві у 1930 р. З початком роботи правничого факультету відновила роботу міністерська "Комісія для вироблення правничої термінології", а в лютому 1920 р. розпочали роботу дві нові кафедри - кооперації й місцевого самоврядування. Враховуючи таку титанічну працю в сферах науки й державотворення, навесні 1920 р. І.Огієнка вдруге обрали ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету¹²².

Високий рівень викладання викликав глибокий інтерес до національного університету, забезпечив зацікавленість молоді у навчанні. З відкриттям університету в число студентів записалося понад 500 осіб, не рахуючи вільних слухачів, кількість яких не обліковувалась. І студенти, і слухачі, а це були в основному вчителі початкових та середніх шкіл, проявляли жвавий інтерес до історії рідного краю, яка викладалась на більшості факультетів. За спогадами В.Гарби, українського емігранта, а на той час учня Подільської духовної семінарії, семінаристи "поодинці, а то й цілими групами почали... покидати лекції у себе в семінарії та поспішати до університету, щоб не пропустити ту чи іншу цікаву лекцію. ...Найбільш любленими бурсаками лекціями в університеті були лекції професора

В.Біднова з історії церкви, професора О.Білецького з історії української літератури, Ю.Сіцінського з археології та історії Поділля"¹²³.

Громадськість міста та національно свідомі представники інтелігенції були зацікавлені в зміцненні університету і надавали йому фінансову допомогу. Так, міністр УНР Б.Бутенко, свою нагороду в розмірі 10 тис.крб, отриману при переведенні його з посади керуючого Подільською залізницею на посаду міністра шляхів сполучення, передав на заснування стипендіального фонду при Кам'янець-Подільському університеті для дітей-сиріт, батьки яких працювали на місцевій залізниці¹²⁴. Власні стипендіальні фонди для студентів університету заснували декілька земських управ Поділля, поповнення яких відбувалося і за рахунок пожертвувань населення¹²⁵.

Таким чином, відкриваючи в Кам'янці-Подільському державний український університет, владні структури Української держави мали на меті розповсюдження ідеї української національної вищої освіти та науки на всій території України. Такий шлях мав забезпечити утвердження української державності в галузі культури та освіти.

Ще одним українським містом, в якому велася наполеглива робота по відкриттю національного державного університету, була Полтава. Вже 21 квітня 1917 р., за ініціативою місцевого осередка товариства "Просвіта", тут урочисто відкрився Український народний університет, до якого на той час записалося біля 130 слухачів¹²⁶. Основним відділом в університеті був історико-філологічний, що пояснюється зацікавленістю української молоді до рідної мови, літератури та історії. Лекторами університету у 1917-1918 рр. були В.Шепотьєв, В.Щербаківський, В.Зубнівський, Ц.Височанський та інші¹²⁷. У серпні 1918 р. загальні збори Полтавського осередку "Просвіти" ухвалили постанову щодо клопотання перед Міністерством народної освіти

про перетворення Полтавського народного університету в державний у складі двох факультетів: історико-філологічного та юридичного¹²⁸.

У липні 1918 р. у Полтаві були відкриті юридичні курси, що мали статус філіалу юридичного факультету Харківського університету. Саме про перетворення цих курсів на юридичний факультет йшлося у зверненні Полтавської "Просвіти" до Міністерства народної освіти. До того ж, усі видатки по перетворенню народного університету та курсів у державний університет брали на себе органи місцевого самоврядування краю¹²⁹.

Державним Полтавський народний університет не став, хоча його офіційне відкриття з правами державного відбулося 6 вересня 1918 р. З цього часу університет перестав називатися народним та був зарахований до українських університетів поряд з Київським та Кам'янець-Подільським. Це свідчить про наміри уряду щодо поступового перетворення Полтавського університету на державний та відкриття в ньому інших факультетів¹³⁰. Деканом історико-філологічного факультету став Е.Черноусов, якого згодом замінив І.Рибаків. Серед викладачів факультету переважали місцеві наукові сили - І.Чаленко, В.Щербаківський, В.Шепотьєв, Н.Мірза-Авак'янц, Г.Ващенко, І.Прийма, І.Лебединський, С.Сагарду, О.Бузин, Л.Степанов, Т.Богданович, М.Йогансен, І.Капустянський, С.Тарашенко, Е.Берг та інші¹³¹. Навчання на юридичному факультеті проводилося завдяки науковцям Харківського університету, які приїздили до Полтави з лекціями та приймали іспити. Серед них були М.Сумцов, Д.Багалій, Ф.Шміт, С.Кульбакін, В.Веретенников, В.Барвинський, Е.Кагаров, Е.Черноусов та інші¹³². Відсутність місцевих фахівців-юристів, які могли би викладати на юридичному факультеті, зумовила його фактичне закриття вже в червні-липні 1918 р. Нестабільна політична ситуація, нерегулярний рух залізничного транспорту, яким викладачі добиралися з Харкова, призвели до того, що план навчання II семестру спочатку перенесли на літні місяці, а

згодом факультет закрили. Однак про інтерес до навчання на юридичному факультеті свідчать дані про кількість студентів першого курсу: восени 1918 р. їх було 312, а навесні 1919 р. до них приєдналося ще 107 осіб¹³³.

Як і в інших новостворених вищих навчальних закладах, зацікавленість в отриманні знань була дуже високою. За згадкою С.Наріжного, на той час студента Полтавського університету, з метою якнайкращого засвоєння навчального матеріалу "...для кожного предмета утворювалася спеціальна група слухачів, що вміли добре записувати або стенографувати, й ті проводили запис, поміщаючися звичайно за столом поруч з катедрою. Час від часу вони звіряли свої записи, встановлювали спільний текст, який потім переглядався викладачем і переписувався слухачами"¹³⁴. Студенти і місцеві викладачі робили й перші спроби наукової роботи. Їх силами був виданий перший номер "Записок Українського Наукового Товариства в Полтаві", нажаль він був і останнім.

Нову спробу введення Полтавського університету в мережу державних вузів зробила Директорія УНР. В січні 1919 р. Міністр освіти І.Огієнко доручив комісії в справах вищої школи негайно розробити законопроект "Про Полтавський державний університет"¹³⁵. Однак знову ця справа не була здійснена.

Створені українські вищі навчальні заклади налагоджували зв'язки з зарубіжними вузами для підготовки кадрів та організації наукових досліджень. Так була зроблена спроба започаткувати взаємообмін друкованими виданнями між українськими та польськими вузами¹³⁶. Розв'язуючи проблему організації та зміцнення медичного факультету Київського українського університету, Міністерство народної освіти в березні 1918 р. звернулося до Австрійського міністерства охорони здоров'я з проханням прийняти на стажування двох українських лікарів для підготовки до

викладацької роботи. Річне закордонне відрядження з науковою метою мав отримати й професор Одеського університету М.Лебединський¹³⁷.

Отже, створення українських державних університетів у 1917-1920 рр. свідчить, по-перше, що в цей час змінилася психологічна орієнтація суспільства щодо вищої національної освіти. Якщо раніше, виховуючись в університетських стінах на прикладах російської культури, внаслідок чого українська інтелігенція губила зв'язок з національними прагненнями широких верств населення України, то в нових українських національних вузах, побудованих перш за все на принципах демократизму, представники будь-якого прошарку суспільства могли отримати вищу освіту, потрібну саме українському загалу. По-друге, українознавчі предмети потребували найретельнішої наукової розробки та публікації її результатів. Зробити це можна було тільки при сприятливих умовах, які намагалися створити перші українські уряди для вищої національної школи. По-третє, українські політичні діячі різних течій підтримували ідею створення національних вузів, оскільки вважали, що тільки в освіченому суспільстві можливі демократичні реформи та зміцнення державотворчих процесів.

Справа розбудови системи вищої освіти не була сконцентрована тільки на університетській проблемі. В досліджуваний період були створені ще дві нові вищі освітні установи - Педагогічна Академія та Академія Мистецтв, які, на відміну від Української Академії Наук, у першу чергу були закладами освіти, а вже потім - науковими організаціями.

Ідея відкриття Української Педагогічної Академії виникла у слухачів київських інструкторських курсів, які прагнули створити вищий педагогічний навчальний заклад для підготовки вчителів-українознавців. Перетворення курсів на Педагогічну Академію відбулося 7 листопада 1917 р., однак офіційне визнання цієї установи відбулося дещо пізніше. На перший курс громадської академії у 1917 р. записалося біля 90 слухачів. 29 червня

1918 р. уряд гетьмана П.Скоропадського визнав Педагогічну Академію як державну установу та видав документ про "Головні риси і загальні основи проєкта Української Педагогічної академії в м.Києві"¹³⁸.

Метою Педагогічної Академії була практична та наукова підготовка українських педагогів. Практичне завдання полягало в набутті педагогічних навичок та поглибленні знань учителів з обраного ними фаху, наукове - у теоретичній розробці питань, пов'язаних з особливостями дитячої психології та методів виховання. Для забезпечення виконання поставленого перед Академією завдання, курс навчання в ній поділявся на два етапи. Перший, обов'язковий для всіх, мав тривати два роки, протягом яких слухачі отримували знання із загально-теоретичних предметів та проводили практичні заняття в зразковій гімназії при Академії. Другий, навчання на якому тривало рік, мав науково-експериментальний, дослідницький характер. Навчання на ньому не було обов'язковим для всіх слухачів. Слухачами Академії могли стати особи, які закінчили будь-який вищий навчальний заклад. При Академії засновувався педагогічний музей, до того ж на Педагогічну Академію покладалась справа проведення наукових педагогічних конференцій та вироблення рекомендацій щодо видання українських підручників. Штат академії відповідав штатному розкладу державних університетів¹³⁹.

Педагогічна Академія згуртувала навколо себе значні наукові сили, з яких варто відзначити професорів П.Тутковського (географія України), В.Зінковського (педагогічна психологія), І.Четверикова (індивідуальна психологія), А.Владимирського (лікарська педагогіка), О.Грушевського (історія України), І.Огієнка (історія української мови), Ф.Сушицького (історія української літератури), К.Широцького (історія українського мистецтва), П.Зайцева (історія педагогіки), С.Русову (методика викладання географії України), О.Музиченка (дидактика), Л.Старицьку-Черняхівську

(декламація), В.Догу (методика декламативного читання)¹⁴⁰. Отже, до роботи в ній були залучені фахівці різних напрямів. Наполеглива праця викладачів та слухачів Педагогічної Академії дозволила у звіті про роботу зазначити: "На 1918-1919 академічний рік, коли обставини життя дозволять більш реально дбати про заведення української мови та предметів українознавства в середній школі, ми матимо перші систематично підготовлені кадри учителів українознавства, особливо по найбільш трудній його галузі - по мові та письменству"¹⁴¹. Таким чином, українська Педагогічна Академія започаткувала традицію підготовки науково-педагогічних кадрів на національному ґрунті.

Вищий навчальний заклад необхідний був і для українських митців. 28 вересня 1917 р. ініціативна група на чолі з членом Українського Наукового товариства проф. Г.Павлуцьким винесла на обговорення Генерального Секретаріату проект статуту Української Академії мистецтв. Було визнано, що заснування такої освітньої установи конче необхідне для всієї української нації, тому Генеральному секретарству освіти доручалося розробити відповідний законопроект у якнайкоротший термін¹⁴². Він був розроблений та ухвалений Центральною Радою 5 грудня 1917 р., хоча творча робота в Академії розпочалася вже з 22 листопада 1917 р.

За законом, Українська Академія мистецтв визнавалася державною установою з річним бюджетом в 98,2 тис.крб. Ухвалений і статут Академії, за яким вона стала вищим навчальним закладом. Окрім надання студентам вищої художньої освіти, Академія мала сприяти заснуванню та підтримці художніх шкіл в Україні. Навчання в Академії проходило за спеціальностями: малярство, різб'ярство, будівництво, гравюра та художня промисловість (сучасний дизайн). Зарахування до студентів відбувалося за ухвалою Ради Академії; ними могли стати особи, що закінчили середні мистецькі школи і ті, що мали вищу спеціальну освіту за спеціальністю "будівництво". Всі інші, бажаючі отримати вищу художню освіту,

зараховувалися після відповідних іспитів у категорію вільних слухачів. Навчання в Академії проходило у майстернях професорів-керівників, до яких студенти вступали одразу після зарахування. Час перебування в академії не був обмежений, однак в кінці кожного півріччя професор-керівник був зобов'язаний повідомити студентів про те, кого з них він згоден залишити у майстерні для подальшого навчання. Щорічно в Академії мали відбуватися виставки студентських робіт, поруч з якими виставлялися й роботи їхніх керівників. Плата за навчання в Академії становила 100 крб. за рік для дійсних студентів, а для вільних слухачів така ж сума за півроку¹⁴³.

7 грудня 1917 р. першим ректором Української Академії мистецтв був призначений Федір Кричевський, який впродовж свого життя виховав цілу генерацію українських митців та зробив великий внесок в становлення українського мистецтва¹⁴⁴. Після завершення терміну його уповноважень, з 2 січня 1919 р. новим ректором Академії обрано проф. Г.Нарбута, який до того вів клас графіки¹⁴⁵. Творчі та педагогічні пошуки Г.Нарбута мали національне спрямування. У 1917 р. він створив п'ятнадцять своєрідних композицій до "Української абетки", де особливо відчутні національні фольклорні мотиви. Йому належать малюнки грошових знаків УНР, державної символіки, гербів тощо.

Протягом 1917-1919 рр. в Академії працювали видатні українські митці - Микола Бойчук, Микола Бурачок, Василь Кричевський, Олександр Мурашко, Михайло Жук¹⁴⁶. Кожен з них, маючи власне творче обличчя, працював з усвідомленням українських національних традицій.

Нажаль, у квітні 1919 р. приміщення, де розмістилася Академія мистецтв - будинок Терещенківської школи на Великій Підвальної вулиці у Києві - було реквізовано, через що робота цього навчального закладу ускладнилася. Таким чином, обдарована мистецька молоддь, хоча б на короткий час української державності 1917-1920 рр., отримала можливість

навчання та спілкування в рамках національної Академії мистецтв, сприйняття досвіду знаних діячів української культури.

Упродовж 1917-1920 рр., окрім державних вищих навчальних закладів, в Україні формувалася мережа приватних вузів. До Міністерства народної освіти подавалося чимало заяв окремих громадян та громадських установ щодо відкриття ними приватних інститутів з наданням їх випускникам прав студентів державних вищих навчальних закладів.

Так, у Києві восени 1917 р., з дозволу Російського міністерства народної освіти, підтвердженого Центральною Радою, відкрився Географічний інститут, засновником якого був відомий науковець проф. П.Тутковський. Курс навчання в інституті був розрахований на чотири роки та організовувався за секційним принципом. Педагогічна секція готувала вчителів середніх шкіл; гідрологічна й ґрунтознавчо-геологічна - дослідників природних ресурсів держави; економічна - торгових агентів; етнографічно-антропологічна - науковців з даного профілю. Інститутські програми навчання були затверджені Міністерством освіти УНР на початку 1918 р. зі змінами в напрямку запровадження до навчального процесу українознавства¹⁴⁷.

Протягом 1917-1918 та 1918-1919 навчальнихроків в інституті викладали професори П.Тутковський, О.Фомин, С.Кулакевич, В.Лучицький, Р.Фогель, К.Воблий, А.Яролевич, Е.Отоков, І.Бялобжеський, В.Довнар-Запольський, О.Сперанський, приват-доценти Л.Кордить, Н.Полонська, М.Флоров, В.Личков, В.Дубенський, М.Могилянський, О.Карамилев та вчителька Н.Пивоварська¹⁴⁸. Н.Василенко-Полонська, яка читала в інституті курс історичної географії та географічних відкриттів, у своїх спогадах досить високо оцінює рівень навчального процесу в інституті, наголошуючи на тому, що студенти були наполегливі у вивченні саме українознавчих аспектів географії, яких було досить багато¹⁴⁹. Завдяки високому рівню викладання

майбутнім випускникам Київського географічного інституту надавалися рівні права з випускниками державних вузів.

Ще однією приватною вищою школою став Київський юридичний інститут, статут якого був затверджений у жовтні 1917 р. Засновниками інституту були відомі професори права В.Синайський та М.Мітіліно. Окрім підготовки юристів з вищою спеціальною освітою, за головну мету діяльності інституту засновники вважали науково-дослідну роботу з актуальних питань права, соціології та загальних економіко-правових проблем суспільства¹⁵⁰.

Для досягнення поставлених цілей в інституті було створено декілька відділень. Для осіб з прогімназійною освітою працювали суддівсько-нотаріальне та торгово-промислове відділення, які давали середню спеціальну освіту. Юридичний факультет розраховувався на підготовку фахівців з вищою освітою, навчання на ньому проходило на судовому, адміністративному та торгово-промисловому відділах протягом трьох років. Для бажаючих продовжити освіту передбачався четвертий рік навчання, протягом якого мала проводитись вузька спеціалізація за обраним фахом переважно науково-дослідного напрямку¹⁵¹. Такий підхід до організації підготовки юридичних кадрів обумовлювався перш за все гострою нестачею в Україні як юристів-практиків з галузевого права, так і юристів-дослідників.

Належний рівень освіти в інституті забезпечували професори К.Воблий, Б.Кістяківський, П.Кованько, М.Мітіліно, Е.Спекторський, В.Синайський, приват-доценти М.Паше-Озерський, П.Смирнов, Г.Якубанис, О.Кристер, нотаріуси М.Соф'їн, О.Боборикін, судді М.Бутовський, М.Ізерба, адвокати Л.Гольденвейзер, М.Мазор, Г.Попов, З.Бошко та інші¹⁵². Поєднання знань науковців та юристів-практиків забезпечило повну підтримку Київського юридичного інституту з боку Міністерства освіти УНР. Так, на прохання директора інституту проф. В.Синайського про надання права видавати дипломи встановленого університетського зразка,

Міністерство народної освіти дало при умові організації в інституті кафедри західноруського права та введення іспитів з українознавчих предметів¹⁵³. Керівництво інституту, погодившись на умови, висунуті Міністерством народної освіти, отримало повноваження ще на чотири роки.

У 1917-1920 рр. в Україні відкрито чимало приватних вузів, переважно інститутів, головним завданням яких стало вивчення національної культури та здобутків того чи іншого народу у всіх галузях науки і техніки. Найбільш яскравими прикладами навчальних закладів такого напрямку були Єврейський приватний інститут теологічних та суспільних наук доктора М.Митлина у Києві та Катеринославський Єврейський науковий інститут. У першому з них навчання проходило на теологічному, юридичному, історико-філологічному та комерційно-економічному факультетах за університетською програмою. Хоча навчання в інституті велося єврейською мовою, предмети українознавства, які були обов'язковими для всіх вищих навчальних закладів України, читалися виключно українською мовою¹⁵⁴.

Катеринославський Єврейський науковий інститут працював у складі п'яти факультетів: філософсько-гуманітарного, фізико-математичного, медичного, електрично-механічного та інженерного. Програма навчання в інституті була розроблена на базі програми університетів та політехнічних інститутів і затверджена Міністерством освіти України в жовтні 1918 р.¹⁵⁵

Однак не всі пропозиції щодо відкриття приватних вузів знаходили підтримку керівних органів освіти. Так, Комісія в справах вузів та навчальних закладів при Міністерстві народної освіти відхилила прохання М.Берлатського про створення ним в м.Одесі інституту для підготовки адміністративно-муніципальних працівників. Пояснюючи це, Комісія повідомляла, що до представлення "більш продуманої та розробленої програми, а також списку лекторів не може бути і мови про відкриття інституту"¹⁵⁶.

Таким чином, Міністерство народної освіти України впродовж 1917-1920 рр. намагалося поширити мережу закладів вищої освіти шляхом

створення не тільки державних університетів, а й підтримки приватної та громадської ініціативи щодо відкриття вищих навчальних закладів. Українські уряди, розв'язуючи проблему започаткування вищої національної освіти в Україні у 1917-1920 рр., керувалися принципом демократизму - зберігали дореволюційну мережу вищих навчальних закладів та створювали нові університети, які базувалися на принципах національної освіти. Здобутки української влади в галузі вищої освіти були досить значними. Підтримавши діяльність громадських організацій та української національної інтелігенції по створенню народних університетів, вона змогла деякі з них перетворити на державні. Були створені та успішно працювали Педагогічна Академія, Українська Академія Мистецтв і значна кількість приватних інститутів. Започаткована в Україні у 1917-1920 рр. не отримавши відповідної підтримки в більшовицький період дала великі паростки в українській діаспорі 20-х - 30-х рр. Українські вищі школи були відкриті у Відні, Празі, Подебрадах, Берліні, Мюнхені.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження діяльності українських національно-демократичних урядів (Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР) по реформуванню освіти у 1917-1920 рр. дозволяє зробити висновки, що мають значення для ширшого розуміння національно-демократичної революції в Україні, її ідейного, духовного і культурного підґрунтя, поглиблення загальної картини державотворчих процесів на різних структурних рівнях та соціальних відтинках українського суспільства. З усіх сфер соціально-політичного життя саме освіта зазнала у цей час значних змін та перетворень. Започаткування українізації та демократизації призвело до утвердження нової сутності навчальних закладів, нових підходів до їх організаційної будови.

Владні структури України, вважаючи освіту основним засобом засвоєння, поширення та збереження культурних цінностей українського народу, зосередили свої зусилля, перш за все на відродженні українських мовних традицій, впровадженні їх у повсякденне шкільне життя та науковий обіг в університетських стінах. Освітня політика здійснювалась на засадах поєднання імпульсів світового культурно-освітнього життя з усвідомленням і використанням національних культурних надбань та освітніх традицій. особливо це позначилось на розробці проектів реформи системи освіти.

Сукупність ідей, характерних для низки документів, вироблених учительськими з'їздами, окремими освітніми комісіями, Міністерствами народної освіти різних національно-демократичних урядів дозволяє говорити про наявність певної концепції освітньої політики. Спадковість цих ідей відображена зокрема у "Проекті єдиної школи на Вкраїні". Він почав розроблятися у 1917 р. ініціативною групою українських педагогів-новаторів на чолі з директором першої Київської української гімназії П.Холодним, була завершена в середині 1919 р. спеціальною міністерською комісією. основні положення, викладені в "Проекті..." поєднують у собі демократичні вимоги,

породжені революційними подіями, та національні, які плекалися кількома поколіннями української інтелігенції. Джерелом збагачення освіти, урізноманітнення методів виховання молоді стало повноцінне засвоєння своєї національної спадщини. Це є і завжди було показником зрілості та розвитку будь-якої системи освіти. "Проект єдиної школи на Україні" базувався на передових ідеях світової педагогіки, в яких сконцентровані принципи доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх закладів, незалежно від майнового стану, демократизму, гуманізму, пріоритетності загальнолюдських цінностей, єдності і наступності системи освіти, безперервності і різноманітності форм навчання, поєднання державного управління і громадського самоврядування в керівництві освітою, нероздільності навчання і виховання, формування національної свідомості, етнічної культури та трудової активності.

Аналіз діяльності Центральної Ради, урядів гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР по впровадженню "Проекту єдиної школи на Україні" в життя показав, що, незважаючи на нюанси їх політичної і соціальної орієнтовності, вони не випускали з поля зору проблеми, які пов'язані зі створенням та діяльністю національної системи освіти. Переважна більшість законопроектів, вироблених Генеральним секретарством освіти та Міністерством народної освіти впродовж 1917-1920 рр. була спрямована на формування підвалин і забезпечення сприятливих умов для продуктивної праці початкових, середніх і вищих шкіл України. Це стало результатом компромісу різних політичних партій і суспільних рухів та наслідком використання світового досвіду в галузі освіти.

Одним з найважливіших надбань революційних років у галузі освіти стала розробка концепції етнопедагогіки. Її суть полягає у вихованні національної молоді на народних традиціях, враховуючи його специфічну базову структуру характеру, що передається шляхом виховання дітей з

покоління в покоління. Етнопедагогічна концепція охоплює як єдине ціле увесь спосіб життя народу, особливо його традиційно-побутовий компонент.

Перші українські уряди визнали обов'язковість початкової освіти (перших чотирьох класів єдиної школи) для всіх дітей України. На це була спрямована політика збільшення кількості початкових шкіл. Їх мережа значно виросла. Так, у 1918 р. було відкрито 2604 нових нижчих початкових шкіл, у 1919 р. - ще майже 2 тисячі. Мережа вищих початкових шкіл за 1917-1920 рр. зросла на 837 шкіл. Процеси українізації охопили початкову школу вже з весни 1917 р. В початкових школах, зосереджених переважно по селах, де проживала більшість українського населення, процеси мовних перетворень відбувалися швидко та без перешкод з боку батьків учнів. Це пояснюється й тим, що в україномовній школі діти знаходили характерний для них спосіб мислення й формулювання думок, які передавалися через рідну для них, родинну мову.

Важливим чинником, який забезпечив українізацію більшої частини початкових шкіл, стала уніфікація всіх типів початкових освітніх закладів та підпорядкування їх єдиному керуючому центру - Міністерству народної освіти.

Мережа середніх навчальних закладів у дореволюційній Україні була розповсюджена в губернських центрах та інших містах. Значна частина їх населення була зрусифікована, вороже настроєна проти будь-яких перетворень у суспільстві, а особливо в галузі освіти та культури. Так, боротьба за вплив в існуючих гімназіях і реальних училищах досить виразно спостерігається у протистоянні між урядовими структурами в особі Генерального секретарства освіти і Міністерства народної освіти та з'їздами батьківських комітетів середніх шкіл і російськими культурно-просвітніми організаціями. Небажання педагогічного складу перетворювати середні навчальні заклади на україномовні викликало виникнення нових українських

гімназій. Цей процес, розпочавшись як громадський рух, перетворився в державну програму відкриття національних середніх шкіл. Для забезпечення потреб суспільства вони відкривалися в складі тільки старших або молодших класів.

Особливо актуально стояла проблема навчання і виховання майбутніх учителів, які б мали високий рівень професіоналізму, творчої активності, відповідально ставилися до результатів своєї діяльності. Існуюча до 1917 р. система педагогічної підготовки та перепідготовки вчительських кадрів великою мірою була спрямована на теоретичне осмислення суті навчального процесу і не приділяла належної уваги розвитку комплексу поступового нагромадження педагогічних знань, умінь та навичок на практичному рівні. Запропонована Генеральним Секретарством освіти система перепідготовки вчительства на українознавчих курсах, проведення реформи вчительських семінарій та інститутів, впровадження гетьманським Міністерством народної освіти мережі курсів прискореної підготовки учителів забезпечили орієнтацію на розв'язання саме виховних проблем навчання і самоосвіту, свідоме ставлення майбутніх учителів до національно-спрямованого змісту роботи в школі і вивчення українознавства.

Дещо в іншій площині розглядалися питання функціонування інших середніх професійних навчальних закладів. Найбільш гостро постала проблема існування комерційних училищ у нових умовах. Генеральне Секретарство освіти сподівалося розв'язати її шляхом запровадження економічного профілю навчання на третьому ступені єдиної трудової школи (останні чотири роки навчання). Політика Міністерства народної освіти часів гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР визнавала за необхідне існування середніх комерційних училищ як самостійної ланки освіти, інколи надавалася підтримка іншим фаховим школам. Досить помітний внесок у розвиток середньої професійно-технічної освіти зробили термінологічні

комісії, які розробили основи української технічної термінології з багатьох дисциплін.

Зростання національного самоусвідомлення українського народу вимагало створення національної вищої освіти. Політика перших українських урядів у вузівській освіті спрямовувалася на вільний розвиток розмаїтих наукових напрямів, шкіл, тенденцій, що виявилось у збереженні дореволюційної мережі університетів та інститутів і відкритті Київського і Кам'янець-Подільського Державних українських університетів, Педагогічної Академії та Академії Мистецтв, підтримці приватної та громадської ініціативи у відкритті народних університетів та значної кількості інститутів. Головний сенс державного опікування вищою освітою у 1917-1920 рр. полягав у створенні умов її вільного саморозвитку, заснованого на змаганні різноманітних світоглядних орієнтацій та системних підходів.

Фінансова політика українських урядових структур у 1917-1920 рр, як до вищої, так і до інших ланок освіти, була спрямована переважно на прийняття різних типів навчальних закладів на державне утримання, проведення адресної допомоги конкретним школам, видання нових підручників і матеріальну підтримку вчительства, яка не була достатньою через інфляційні процеси у державі. Досягнення українських національно-демократичних урядів у сфері освіти за історично короткотривалий проміжок часу зумовлювалися підтримкою з боку української людності, різних товариств, громадських організацій та національно свідомого вчительства, оскільки вони були життєво адекватними, відповідали їх настроям і сподіванням.

Значні успіхи по створенню національної системи освіти в Україні, здобуті Центральною Радою, урядами П.Скоропадського та Директорією УНР, були б ще більшими, якби не воєнні події та швидка зміна влади, які не сприяли стабілізації політичної та соціально-економічної обстановки. Однак, незважаючи на труднощі, проблема національної освіти не виходила з поля

зору жодного уряду. В силу особливості своїх функцій, освіта виступила в якості гуртуючого фактору всіх верств суспільства на національній основі.

ПРИМІТКИ**Вступ**

1. Історія України. Україна в ХІХ ст. та в роки першої світової війни. - К.: НМКВО, 1992. - С. 66.

2. Калиниченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)//Український історичний журнал. - 1994. - № 1. - С. 77; Вовк Л. Духовне відродження нації (з історії проблеми)//Рідна школа. - 1995. - № 6. - С. 15.

3. Закон УРСР. Про освіту//Голос України. - 1991. - 26 червня; Державна національна програма "Освіта"//Початкова школа. - 1993. - № 4. - С. 3-8; Концепція безперервної системи національного виховання: Проект//Освіта. - 1994. - № 33. - 11 травня. - С. 11-12; Про заходи щодо державної підтримки освіти в Україні: Постанова від 9 червня 1994 р.//Урядовий кур'єр. - 1994. - 11 червня. - С. 2; Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні: Постанова від 17 лютого 1995 р.//Педагогічна газета. - 1995. - № 3 (9). - С. 1; Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні: Указ Президента України Л.Кучми//Урядовий кур'єр. - 1995. - 21 вересня. - С. 6.

4. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція 1917-1991//Сучасність. - 1992. - № 1. - С. 59-72.

5. Холодний П. Єдина школа//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 65-68; Чепіга Я. Соціалізація народної освіти//Там же. - 1917. - № 2. - С. 74-83; Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи//Там же. - 1917. - № 2. - С. 68-74; Юцишин І. Про низчу школу на Україні//Там же. - 1917. - № 2. - С. 94-98; Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці. - К., 1918. - 72 с.

6. Дорошкевич О. Огляд життя середніх шкіл//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 98-108; Жученко М. Українське життя на світанку

волі//Літературно-науковий вісник. - 1917. - Т. 67. - С. 150-154; Кузеля З. Рік 1918 на Україні. - Зальцвельд, 1918; Виселениць Г. У школі наша будучина. - Винниця, 1919. - 16 с.

7. Петлюра С. Російські культурно-просвітні інституції на Україні (1917 р.)//Самостійна Україна. - 1994. - 8-14 травня; Він же. Статті. - К., 1993. - 341 с.; Шепотьев В. Всеукраинский делегатский съезд родительских организаций средней школы 5-8 июня в Киеве//Вільна українська школа. - 1918-19. - № 1. - С.35-39.

8. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 108-109; Грушевський О. Стежки і шляхи української науки// Літературно-науковий вісник. - 1918. - Т. 70. - С. 126-133.

9. Мигуша Л. На Волині. Перші хвилі української державності. - Камінець, 1919. - 50 с.; Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлю. - Кам'янець-Подільський, 1919. - 50 с.

10. Дорошкевич О. З життя вчительських спілок. Учитель і школа//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 72-84; Ефремов С. З хвиль кипучих//Літературно-науковий вісник. - 1919. - Т. 75. - С. 140-150; Жертви червоного терору//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 63-71; Знов про старі позиції//Там же. - С. 3-5; Літопис українського життя// Літературно-науковий вісник. - 1919. - Т. 75. - С. 151-168.

11. Сірополко С. Завдання нової школи. - Нова Ушиця на Поділлю, 1919. - 20 с.; Сафонов Т. Образотворчі мистецтва та їх роль в єдиній трудовій школі//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 24-29; Петрусь В. Трудовий принцип і познання (до питання про трудову школу) //Там же. - С. 5-11; Лебединцев К. Математика в трудовій школі//Там же. - С. 17-24.

12. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К., 1920. - 128 с.

13. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. - Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). - К., 1977. - 529 с.

14. Осташко Т.С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской Власти//Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. - К., 1991. - С. 249-276; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). - К., 1961. - 424 с.; Іваншина Г.З. Перші кроки створення вищої педагогічної школи в Українській РСР//Вища і середня педагогічна освіта. - К., 1976. - С. 76-80; Фомин А.И. Культурное строительство в первые годы советской власти (1917-1920 гг.). - Х., 1987. - 151 с.; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). - К., 1967. - 483 с.; Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. - К., 1957. - 381с.

15. Харьковский политехнический институт. История развития. 1885--1985. - Х., 1985. - 223 с.; Історія Київського університету. 1834-1959. - К., 1959. - 629 с.; Історія Одеського університету за 100 років. - К., 1968. - 423 с.; Харьковский государственный университет. 1905-1980. Исторический очерк. - Х., 1980. - 160 с.

16. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X- Поч. XX ст.). - К., 1991. - 381 с.

17. Левицький К. Великий зрив (До історії української держави від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). - Львів, 1931. - 149 с.; Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції. 1917-1920 рр. - Яворів, 1932. - 38 с.; Слободич О. Велика Україна в огнях. Нарис української революції. 1917-1920 рр. - Львів, 1935. - 40 с.

18. Галушицький М. Народна освіта й виховання народу. Методи й цілі. - Львів, 1920. - 34 с.; Луцький О. Що нам робити? (Кілька слів про гро-

мадське і національно-державне виховання сільської молоді)// Наш шлях до освіти. - Львів, 1922. - С. 125-128.

19. Сірополко С. Перший Генеральний Секретар і Міністр народної освіти І.М.Стешенко (3 нагоди 10-ліття з дня його смерті). - Б.м.в. - 9 с.; Він же. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - 174 с.; Він же. Народна освіта в Українських землях і в колоніях//Українська культура. Лекції за ред. Д.Антоновича. - К., 1993. - С. 72-92; Він же. Друга частина проекту єдиної школи в Україні (середня школа)//Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання. - Львів, 1938. - С. 21-26.

20. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Основна школа//Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання. - Львів, 1938. - С. 5-19; Добровський А. За освіту вчителів// Там же. - С. 27-31.

21. Гамреций Ю. Интеллигенция и революция на Украине// Интеллигенция и революция: XX век. - М., 1985. - С. 183-192; Кістерська Л.Д., Янковський О.К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917-1924 рр.) // Вістник Академії Наук України. - 1991. - № 10. - С. 71-79; Бойко Е. Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное//Украина в 1917-1929 гг. Некоторые проблемы истории. - К., 1991. - С. 217-248; Балицька О. Просвітницька діяльність української інтелігенції (березень 1917 - квітень 1918 рр.) //Українська культура. - 1995. - № 2. - С. 30-32.

22. Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. - К., 1992. - 204 с.

23. Розвик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. - 1993. - № 2, 3. - С.17-26.

24. Кульчицький В.С. та ін. З історії української державності. - Львів, 1992. - 88 с.; Він же. - Як вирішувалося "українське питання". Чи була радянська Україна в 1917-1922 роках незалежною?//Політика і час. - 1994. -

№ 9. - С. 57-64, - № 10. - С. 69-75, - № 12. - С. 64-70; Культурне відродження в Україні. - Львів, 1993. - 122 с.

25. Евселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. - К., 1993. - 128 с.; Нарис історії "Просвіти". - Львів, Краків, Париж, 1993. - 232 с.; Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2 ч. - Ч.1. - К., 1994. - 336 с.

26. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л. Микола Прокопович Василенко. - К., 1990. - 187 с.; Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. - Л., 1985. - 165 с.; Хорунжий Ю. Міністр із Київських атен//Самостійна Україна. - 1993. - 24 червня; Джеджула Ю., Панькова Е. Жодної вільної хвилини//Київська старовина. - 1994. - № 1. - С.60-69; Балабольченко А.А. Приречений на забуття//Рідна школа. - 1994. - № 9. - С. 6-16; Заруба В.М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. - К., 1993. - 144 с.; Коновець О. Просвітницький рух в Україні. - К., 1992. - 275 с.

27. Майборода В.К., майборода С.В. Національні школи України: Історія, розвиток, уроки//Рідна школа. - 1992. - № 11-12. - С. 6-16.

28. Філоненко С. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках//Педагогіка і психологія. - 1994. - № 2. - С.156-163.

29. Онопрієнко В.І. Українські університети у 1917-1919 рр. //Вісник Академії Наук України. - 1992. - № 2. - С. 77-87; Колпакова О.В.Український державний університет у Києві (1917-1920)//Український історичний журнал. - 1993. - № 6. - С. 30-36; Щербаківський В.М. Український університет у Полтаві//Київська старовина. - 1994. - № 4. - С. 9-14.

30. Улюкаєва І. Початок відродження: Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів в роки УНР (1917-1919 рр.)//Дошкільне виховання. - 1994. - № 1. - С. 12-13; Тригубенко В.В. Педагогічний музей України вчора і сьогодні//Початкова школа. - 1995. - № 2. - С. 38-43 та ін.

31. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. - квітень 1918 р.). - Автореф.дис. ...канд-

.істор.наука. - К., 1993. - 23 с.; Собчинська М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917-1920 рр.). - Автореф.дис. ...канд.педагогічних наук. - К., 1995. - 24 с.

32. Винниченко В. Відродження нації. - У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 року. - К., 1990; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. У 4-х частинах. - Прага, 1921, 1922; Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії української революції. - К.-Львів, 1923. - Т. 2, кн. 4. - 364 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах. Т. 2. - К., 1992. - 606 с.; Феденко П. Український громадський рух у ХХ столітті. Курс лекцій. - Подебради, 1934. - 171 с.

33. Кузеля З. З культурного життя України. - Зальцвельд, 1936. - 86 с.

34. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: шлях національно-культурного розвою Холмщини й Підляшшя в ХІХ і ХХ ст. - Прага, 1942. - 117 с.

35. Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі. - Варшава, 1935. - 60 с.; Наріжний С. Полтавський Університет. - Париж, 1936. - 13 с.

36. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. - Катеринослав-Ляйпциг, 1923. - 53 с.

37. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. - 45 с.

38. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - У 7-ми томах. - Скрентон. - Т. 1, 1962. - 272 с.; - Т. 2, 1963. - 248 с.; - Т. 3, 1963. - 276 с.; - Т. 4, 1964. - 352 с.; - Т. 5, 1964. - 248 с.; - Т. 6. - 247 с.; - Т. 7 - 432 с.; Малиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917-1918 рр.). Про що історія мовчить. Др.вид. - Торонто, 1970. - 568 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. - К., 1993. - 413 с.; Мірчук П. Українська державність. 1917-1920. - Філадельфія, 1967. - 400 с.; Брик О. Тернистий шлях українського уряду (1918-1921). - Вінніпег, 1969. - 152 с.;

Шляхтиченко М. До історії Директорії УНР//Український історик. - 1965. - № 1-2. - С. 56-61, - № 3-4. - С. 53-59.

39. Лончина Б.І. Українська культура. Короткий огляд. Нью-Йорк, 1983. - 64 с.; Семчишин М. Тисяча років Української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К., 1993. - 550 с.

40. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). - Мюнхен, 1956. - 96 с.; Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - Мюнхен, 1957. - 48 с.

41. Коваль Б. Гетьман Павло і його візія України//Ідеї і люди. 1917--1923. - Нью-Йорк, 1968. - С. 239-250; Січинський В. Крим. Історичний нарис. - Нью-Йорк, 1954. - 31 с.

42. Другий Всеукраїнський Учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. - К., 1917. - 40 с.

43. Проект Єдиної школи на Україні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - 172 с.

44. Проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах, ухвалений шкільною радою//Вільна Українська школа, 1918. - № 8-9. - С. 259-261.

45. Хроніка// Вільна українська школа. - № 2. - С. 113-115; Шкільна хроніка//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 4-5. - С. 176-180.

46. Проект статуту державних українських університетів. - К., 1919. - 18 с.; Киевский юридический институт. Потребность в нем, его задачи, организация и обозрение преподавания. - К., 1918. - 22 с.; Историко-филологическое отделение высших женских курсов в Киеве. Обозрение преподавания на весеннее полугодие 1918 г. - К., 1918. - 16 с.; Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Харьковском женском мед. ин-те Харьк. мед. об-ва на 1917 г. - Харьков, 1917. - 38 с.; Устав Киевского юридического института. - Киев, 1918. - 15 с.; Устав Одесского высшего международного института. - Одесса, 1918. - 15 с.;

Матеріали по вопросу о преподавании предметів україноведения в учебных заведених. - К., 1918. - 66 с.; Зразковий план занять по рідній мові в Трудовій школі//Вільна Українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 56-58; Зразкові програми трудової школи. Трудові процеси в школі 1-го і 2-го ступеня//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 4-5. - С. 165-166 та ін.

47. Доклади Київської губернської Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 р. По відділу нар. освіти. - К., 1918. - 78 с.; Доклади Подільської Губернської народної Управи губерніальній Народній Раді 1-го чергового народного зібрання. По народній освіті. Сесія 12 - 26 квітня 1918 р. - Кам'янець на Поділлю, 1918. - 119 с.

48. Культурне будівництво Української соціалістичної республіки (статистичний довідник). - К., 1940. - 203 с.; Культурне будівництво в УРСР, 1917-1927. Зб. док. і матеріалів. - К., 1979. - 666 с.; Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. документів. В 2-х тт. - Т. 1. - К., 1959. - 884 с.; Культурная жизнь в СССР. 1917-1927. Хроника. - М., 1975. - 768 с. та інші.

49. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 4-х част. Ч. 3. - Варшава, 1934. - 392 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. 1. - Прага, 1942. - 212 с.; Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. - Львів, 1938. - 116 с.; Омелянович-Павленко М. На Україні. 1917-1918. - Прага, 1935. - 120 с.; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). У 3-х част. - Львів. - Ч. 1. - 1927. - 180 с.; Ч. II. - 1928. - 184 с.; Ч. III. - 1930. - 164 с.; Андрієвський В. З минулого. Т. II, Ч. 1. - Берлін, 1923. - 307 с.; Мандрика М. І. Де що за роки 1917 та 1918 (З моїх неопублікованих споминів)//Український історик. - 1977. - № 1-2. - С. 85-95; № 3-4. - С. 75-88; Назарук О. Рік на вільній Україні. Спомини з української революції. - Відень, 1920. - 344 с.

50. Грушевський М. С. Спомини//Київ. - 1989. - № 8. - С. 102-154; № 9. - С. 108-149; № 10. - С. 122-138; № 11. - С. 113-155; Гарба В. На золотій ниві

Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації (1797-1919). Історична монографія на спогади сучасників. - Кліфтон, Н.Джерзі, 1970. - 168 с.; Доленга С. Скоропадщина. - Варшава, 1934. - 175 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1, 2. - Львів, 1923. - 228 с.; Ч. 3, 4. - Львів, 1924. - 101 с.; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади сучасника революційних подій в Україні. - Едмонтон, 1985. - 416 с.; Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. - Торонто, 1971. - 366 с.; Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. - Детройт, 1950. - 30 с.; Полонська Н. Революція 1917: Спогади//Український історик. - 1988. - № 1-4. - С. 119-128; 1989. - № 1-3. - С. 106-113; Русова С. Мої спомини. - Львів, 1937. - 384 с.

51. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. - Вінніпег, 1968. - 96 с.; Василенко М. Моє життя//Український історик. - 1988. - № 1-4. - С. 129-138; 1989. - № 1-3. - С. 114-120; № 4. - С. 90-95; 1990. - № 1-4. - С. 186-197.

52. Скоропадський П.П. Спомини. - К., 1992. - 112 с.

РОЗДІЛ 1. Політика і практика українських національно-демократичних урядів в галузі початкової освіти

1. Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні //Світло. - 1914. - № 7. - С.36; Розвик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура //Український історичний журнал. - 1993. - С. 17.

2. Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. - 1917. - № 4. - 8 квітня; Шкільна хроніка//Світло. - 1912. - № 5. - С. 60, 62; Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). - Мюнхен, 1956. - С. 8-11.

3. Прокопович В. Народная школа и родной язык на Украине// Украинская жизнь. - 1914.- № 3. - С. 22; Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1934. - Ч. 3. - С.104; Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - С. 16.

4. Грушевський М.С. Украинство в России. Его запросы и нужды. - СПб., 1906. - С. 29; Він же. Про українську мову і українську справу. Статті і замітки. - К., 1907. - 23 с.; Він же. Новые лозунги//В журн. Украинская жизнь. - 1914. - № 1 . - С. 5-10; Гринченко Б. На безпросветном пути. Об украинской школе. - К., 1912. - 95 с.; Порш М.П. Струве в українській справі// Літературно-науковий вісник. - 1912. - Т. 58, кн.V. - С. 324-348; С.Р. Становище початкової освіти в Київському земстві // Світло. - 1912. - № 5. - С. 56-58; Вержбицький А. Школа і культура (Замітки сільського вчителя). - Катеринослав, 1911. - 47 с.; Бір Д.З. Аперцепція й рідна мова в школі // Світло. - 1912. - № 8. - С. 13-19; Лотоцький А. Народное образование на Украинском юге//Летопись. - 1916. - октябрь. - С. 252-268; Волох С. По дорозі до рідної школи. - К., 1912. - 36 с.

5. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 3. - квітень.

6. Сірополко С. Перший Генеральний Секретар і Міністр народної освіти. /З нагоди 10-ліття з дня його смерті/. - Бмв, 1928. - С. 6.

7. Вісник педагогічно- професійного з'їзду. - 1917. - № 6. - 15 серпня; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К., 1993. - С. 410.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 25 звор.

9. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 5. - травень.

10. Другий всеукраїнський учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. - К., 1917. - С. 13-14; Вісник педагогічно-професійного з'їзду. - 1917. - № 1. - 10 серпня; № 3-5. - 14 серпня.

11. Другий всеукраїнський учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. - К., 1917. - С. 14-15, 19-20.

12. Там же. - С. 18-19.

13. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 15-16.- вересень.

14. Рідне слово. - 1917. - № 4. - 22 квітня; Робітнича газета. - 1917. - № 18. - 22 квітня; Українське слово. - 1917. - № 5. - травень; Известия союза труженников народной школы Волыни.- 1917. - № 1 - 2 травня.

15. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 54, арк. 17.

16. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 9.

17. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К., 1920. - С. 20-21, 23, 24-25.

18. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. - С. 40.

19. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 37.

20. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 11-12.

21. Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 29. арк. 144.

22. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі ЦДІА, м. Київ), ф. 707, оп. 3, спр. 3992, арк. 2.

23. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

24. Там же, ф. 1063, оп. 1, спр. 6, арк. 11.

25. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 125-125 звор., 128-128 звор.; спр. 4, арк. 8.
26. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 182.
27. Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи // Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 71, 73.
28. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 186; спр. 75, арк. 94 звор.
29. Там же, спр. 6, арк. 186, 186 звор.
30. Там же, арк. 139.
31. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 5; Державний вісник. - 1918. - № 11. - 7 червня.
32. Всеобщее обучение. Сб. законов и правительственных распоряжений. Вып. 1. 1907-1913 гг. - СПб, 1913. - с.
33. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 105.
34. П.Х. Едина школа // Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 65-68.
35. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 676, арк. 1.
36. Там же, арк. 2, 3.
37. Там же, спр. 57, арк. 22; спр. 53, арк. 5 звор.; Державний вісник. - 1918. - № 33. - 10 серпня.
38. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 6; Державний вісник. - 1918. - № 62. - жовтня.
39. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 17.
40. Там же, спр. 171, арк. 42, 43.
41. Там же, спр. 12, арк. 160.
42. Там же, спр. 57, арк. 44; спр. 171, арк. 69.
43. Там же, спр. 63, арк. 5 звор.; Державний вісник. - 1918. - № 12. - 9 червня.

44. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 5; спр. 823, арк. 1; Державний вісник. - 1918. - № 33. - 10 серпня.
45. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 171, арк. 51а; спр. 769, арк. 12-15, 21-21 звор., 28.
46. Там же, спр. 171, арк. 69.
47. Там же, спр. 57, арк. 35.
48. Там же, арк. 35, 36.
49. Там же, арк. 34 звор.
50. Там же, спр. 12, арк. 102, 116.
51. Там же, арк. 105.
52. Там же, арк. 102, 106-107.
53. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С. 156.
54. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 72.
55. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С. 158.
56. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 146 звор.
57. Там же, арк. 9; ф. 2582, оп. 1, спр. 128, арк. 25-30; спр. 42, арк. 9.
58. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної республіки. - 1919. - № 14. - 25 квітня.
59. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. - Київ-Львів, 1923. - Т. II. - Кн. 4. - 1917-1922. - С. 174; Літопис українського життя // Літературно-науковий вісник. - Т. 75. - С. 156; "Основные положения", приняты Особым Совещанием по вопросу об украинских школах (Приказ № 22) // Вільна українська школа. - 1919. - 20 шк. рік. - № 1-3. - С. 89; "Населению Малоросии". Відозва генерал-лейтенанта Деникина // Там же. - С. 89-91.
60. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. - Київ-Львів, 1923. - Т. II. - Кн. 4. - 1917-1922. - С. 179-184.

61. Там же. - С. 188; Літопис українського життя // Літературно-науковий вісник. - 1919. - Т. 75. - С. 159-160; Шкільна хроніка // Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 4-5. - С. 176.

62. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 21. - 8 липня.

63. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 63.

64. Там же, арк. 55, 55 звор.

65. Там же, арк. 4-5 звор., 6, 21, 25; Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 6. - 11 люте, № 9. - 20 люте, № 12. - 2 березня.

66. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні (основна школа) // Проект єдиної школи в Україні. - Львів, 1938. - С. 7.

67. Проект єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. III-IV.

68. Там же. - С. V, 4-6, 8.

69. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні (основна школа) // Проект єдиної школи в Україні. - Львів, 1938. - С. 19.

70. Проект єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 9.

71. Там же. - С. 26.

72. Там же. - С. 27-64.

73. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні (основна школа) // Проект єдиної школи в Україні. - Львів, 1938. - С. 19.

74. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. др. доп. - Вінніпег, 1968. - С. 18, 20, 27, 53.

75. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 34, арк. 31; ф. 2201, оп. 1, спр. 26, арк. 17.

76. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 7, арк. 271.

77. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 15. - 30 квітня.

78. Вістник Товариства "Просвіта" у Катеринославі. - 1917. - № 2. - 24 березня; Вестник Временного Правительства. - 1917.- № 9. -

79. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 162, арк. 7.

80. Там же, арк. 25-25 звор.

81. Складено та підраховано авт. по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 10, арк. 25-15 звор.; спр. 12, арк. 132; спр. 20, арк. 13; спр. 144, арк. 61-62; спр. 151, арк. 1 звор., 2 звор., 4 звор., 8 звор., 9, 10, 11 звор., 12 звор., 13, 14 звор., 15, 16 звор., 17; спр. 162, арк. 2, 4, 5, 21, 27, 33, 47; спр. 163, арк. 9, 24, 24 звор., 45, 114, 138, 154 звор.; спр. 164, арк. 3, 34, 45, 51; спр. 165, арк. 6, 10, 21, 26, 30, 39, 53, 63, 63 звор., 64, 71, 79, 79 звор., 80 звор., 91, 97; спр. 166, арк. 1, 17, 26, 26 звор., 37, 43 звор., 46, 46 звор., 53, 62, 67, 67б.; спр. 167, арк. 2, 2 звор., 10, 20, 28, 34, 39, 39 звор., 47, 51; спр. 168, арк. 1, 6, 12, 14, 20; спр. 169, арк. 3, 16, 16 звор., 26, 35, 35 звор., 54, 63, 68, 68 звор., 85, 85 звор., 91, 98, 108, 109, 114, 115, 116, 116 звор.; спр. 160, арк. 29; спр. 222, арк. 108 звор., 109 звор., 72, 72 звор., 112 звор., 116 звор., 117, 120, 121; спр. 990, арк. 2-5 звор., 7-9, 12-15, 16-18 звор., 37-39, 41-43, 45-47, 180-191, 218-219; Одеський обласний архів (далі ООА), ф. 42, оп. 35, спр. 1642, арк. 21-22; Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К., 1920. - С. 60; Волинська народна газета. - 1918. - № 25. - 31 грудня.

82. Складено та підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 756, арк. 94-94 звор., 96-98; спр. 768, арк. 58-58 звор., 61-61 звор., 64-64 звор., 68, 78, 85-85 звор., 89, 91; ф. 2582, оп. 1, спр. 43, арк. 24; спр. 59, арк. 2, 4, 6, 26, 30звор., 34звор.; Постернак С. Вказ. праця. - С. 62; Кузеля З. Рік 1918 на Україні, Зальцвельд, 1918. - С. 26.

83. Підраховано авт. по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 157, арк. 134-134 звор., 135-138; спр. 14, арк. 177-179 звор.; спр. 1030, арк. 1, 4, 12, 20, 22, 22звор.; спр. 1132, арк. 1-60; спр. 1111, арк. 12а-17.

84. Там же, спр. 1133, арк. 1- 27; спр. 1130, арк. 1, 4, 20, 22; спр. 1121, арк. 34, 42.
85. Там же, спр. 157, арк. 139-140.
86. Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. - К., 1920. - Ч. 1. - С. 111-112.
87. Українське мово. - 1917. - № 5. - травня.
88. Там же.
89. Там же. - 1918. - № 8. - червня.
90. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 31, арк. 6, 7 звор.
91. Там же, спр. 33, арк. 108, 108 звор.
92. Там же, арк. 82.
93. Там же, спр. 27, арк. 32-32 звор.
94. Там же, арк. 22.
95. Там же, арк. 33-33 звор.
96. Там же, спр. 28, арк. 40, 41.
97. Там же, арк. 40 звор.; ЦДА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 181.
98. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 775, арк. 40.
99. Вістник Волинського губерніального комісаріата Директорії Української Народної Республіки. - 1918. - № 4. - 7 грудня.
100. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 21, арк. 57.
101. Там же, спр. 776, арк. 11.
102. Там же, арк. 4а.
103. Там же, арк. 52.
104. Там же, арк. 5.
105. Рідне слово. - 1917. - № 2. - 8 квітня; № 5. - 29 квітня.
106. Кульчицький С. Як вирішувалося "українське питання": Чи була радянська Україна в 1917-1922 рр. незалежною? // Політика і час. - 1994. - № 9. - С. 59.

107. Петлюра С. Російські культурно-просвітні інституції на Україні (1917) // Самостійна Україні. - 1994. - 8-14 травня.
108. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 25, арк. 4.
109. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. - К., 1993. - С. 90.
110. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 49, арк. 2.
111. Там же, спр. 745, арк. 3, 12.
112. Сергійчук В. З'їзди українців Криму // Молодь України. - 1992. - 21 липня.
113. Олійник П. Лихоліття Холмщини та Підляшшя. Шлях культурно-національного розвитку Холмщини та Підляшшя в ХІХ і ХХ ст. - Прага, 1941. - С. 84, 88.
114. Там же. - С. 97, 99.
115. Там же. - С. 102, 103.
116. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 32, арк. 10.
117. Там же, спр. 681, арк. 1-1 звор.
118. Там же, спр. 733, арк. 5.
119. Там же, спр. 683, арк. 1.
120. Там же, арк. 2.
121. Там же, спр. 733, арк. 5.
122. Там же, арк. 142 звор.
123. Там же, арк. 134, 136.
124. Там же, арк. 25б.
125. Там же, арк. 144.
126. Там же, арк. 124.
127. Там же, спр. 712, арк. 95; Кузеля З.З. Культурного життя України, Зальцвельд. - С. 52-53.
128. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 57.

129. Складено авт. по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 39 звор., 51; спр. 171, арк. 64а.
130. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 733, арк. 133, 139.
131. Р.М.//Нова школа Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини. - 1918. - № 1. - С. 69-70.
132. Сірополко С. Завдання нової школи. - Нова Ушиця на Поділлі, 1919. - С. 8, 10.
133. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 26, 66; Волинська народна газета. - 1918. - № 18. - 6 жовтня.
134. Вістник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. - 1918. - № 21. - 18 квітня.

РОЗДІЛ II.***Основні напрями реформування середньої освіти
в Україні у 1917-1920 рр.***

1. Боднар А. Розвиток школи на Україні за роки Радянської влади//Жовтень і українська культура. Зб. мат. з Міжнародного симпозіуму. - Пряшів, 1969. - С. 324.
2. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X - поч. XX ст.). - К., 1991. - С. 315.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого - Варшава, 1934. - С. 367, 368; Распоряжения Временного Правительства//Известия по народному образованию. - 1917. - май. - Часть LIII. - С. 4; октябрь. - Часть LV. - С. 3.
4. Винниченко В. Відродження нації. - У 3-х частинах. Репр. вид. 1920 р. - К., 1990. - Ч. 1. - С. 165.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле (1914-1918). - У 4-х частинах. - Львів, 1923. - Ч. III. - С. 83.
6. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 5. - травень.
7. Там же. - № 15-16. - вересень.
8. Хроніка//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 113-114; Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі //Літературно-науковий вісник. - 1917. - Т. 67. - С. 152.
9. Хроніка // Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С.114.
10. Там же. - С. 113.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923. - К., 1992. - С. 90.
12. Народнє життя. - 1918. - № 87. - 10 червня.
13. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.152.
14. Дорошкевич О. Огляд життя середніх шкіл//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 98.
15. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 403, арк. 1.

16. Там же, спр. 12, арк. 123; ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 321; Проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах України, ухвалений Шкільною радою//Вільна українська школа. - 1918. - № 8-9. - С. 259-261.

17. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 54, арк. 52; Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К., 1920. - С. 70.

18. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 123.

19. Проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах, ухвалений Шкільною радою//Вільна українська школа. - 1918. - № 8-9. - С. 260.

20. Одесские новости. - 1918. - 21 червня.

21. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 124, арк. 23, 87, 90.

22. Вістник Товариства "Просвіта" у Катеринославі. - 1917. - № 4. - 8 квітня; № 5. - 15 квітня; № 10. - 21 травня; Рідне слово. - 1917. - № 5. - 29 квітня; № 12. - 17 червня.

23. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 299, спр. 269, арк. 10 - 14, 27, 64, 96, 97, 118, 119, 176, 231; спр. 299и, арк. 315, 317, 379, 389.

24. Рідне слово. - 1917. - № 13. - 24 червня; Народне життя. - 1918. - № 64. - 13 травня.

25. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 1 звор.

26. Там же, арк. 28; Шепотьєв В. Всеукраїнський делегатський съезд родительских организаций средней школы 5-8 июня в Киеве //Вільна українська школа. - 1918-1919. - № 1. - С. 35-39; Цабей С. Українська школа і російський "інтернаціонал"//Нова рада. - 1918. - № 93. - 6 червня. - С. 3-4; Дорошкевич О. Яка повинна бути школа для українських дітей? (з приводу російських педагогічних з'їздів) //Нова рада. - 1918. - № 99. - 13 червня. - С. 3-4.

27. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 120, арк. 15, 22.

28. Складено та підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 3, спр. 31, арк. 42-45 звор., 48 звор. - 50, 51-54, 55 звор. - 56, 57 звор. - 58; оп. 1, спр. 170, арк. 1-1 звор., 2-3 звор., 4-5 звор., 7-12, 15-16 звор., 17-24; спр. 415, арк. 1-18; спр. 416, арк. 1-17 звор., 149-150; спр. 604, арк. 1-3, 6-9 звор., 12-12 звор., 15-17; ф. 2582, оп. 1, спр. 118, арк. 40; спр. 119, срк. 23; спр. 124, арк. 17 звор.; спр. 126, арк. 17 звор.; спр. 127, арк. 1, 3; ООА, ф. 42, оп. 35, спр. 2007, арк. 1, 3.

29. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 5; Державний вістник. - 1918. - № 48. - 18 вересня; Кузеля З. Рік 1918 на Україні. - Зальціельд, 1918. - С. 28.

30. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 442, арк. 91.

31. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 313, спр. 2, арк. 1.

32. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 442, арк. 6-6 звор.

33. Там же, спр. 150, арк. 31.

34. Там же, арк. 3.

35. Складено та підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 157, арк. 2, 2 звор. - 5; спр. 222, арк. 37 звор. - 40, 42-42 звор., 44-45 звор., 54; спр. 1031, арк. 19-24, 29-30 звор.

36. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 111, 112.

37. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 10, арк. 15.

38. Там же, спр. 411, арк. 65-65 звор.; спр. 48, арк. 6; оп. 3, спр. 29, арк. 121; Андрієвський В. З минулого. - У 2-х томах. - Т.ІІ. - Ч. 2. - Директорія, - Берлін, 1923. - С. 106.

39. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 4.

40. Там же, спр. 411, арк. 62.

41. Там же, оп. 2, спр. 48, арк. 3.

42. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 74, арк. 1.

43. Там же, спр. 124, арк. 87.

44. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 165; ООА, ф. 42, оп. 35, спр. 2087, арк. 3, 5, 9, 12-17, 67-74, 90-96; спр. 1642, арк. 35.
45. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 271; Державний вістник. - 1918. - № 32. - 8 серпня.
46. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 58.
47. Там же, арк. 123; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 4, спр. 6, арк. 4.
48. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 602, арк. 4а.
49. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 119; 313, спр. 2, арк. 102; ООА, ф. 42, оп. 35, спр. 2087, арк. 1.
50. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 313, спр. 1, арк. 57; оп. 168, спр. 168, арк. 81, 89.
51. Там же, оп. 168, спр. 8, арк. 57.
52. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 45, арк. 37, 40.
53. Там же, спр. 442, арк. 87.
54. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 169, арк. 1, 2.
55. Там же, спр. 2, арк. 31, 32.
56. Там же, спр. 170, арк. 11, 22.
57. Там же, спр. 172, арк. 43.
58. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 442, арк. 17-18.
59. Там же, арк. 28-28 звор.
60. Там же, спр. 452, арк. 103 звор.
61. Там же, арк. 28-28 звор.
62. Державний вістник. - 1918. - № 74. - 24 листопада.
63. ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 34 звор.
64. Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 164 звор.
65. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 45 звор.
66. Державний вістник. - 1918. - № 45. - 7 вересня.
67. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 457, арк. 95-95 звор.

68. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 17; Одеськие новости. - 1918. - 8 жовтня.

69. Державний вістник. - 1918. - № 33. - 10 серпня.

70. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 6; Доклад № 32/100 про допомогу на впорядження бурс при українських гімназіях //Доклади Київської Губернської Народної Управи Губернській Народній Раді сесії 1918 р. По відділу Народної Освіти. - К., 1918. - С. 49-51.

71. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 28, 36, 43, 51; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 15. - 30 квітня.

72. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. - Едмонтон, 1985. - С. 26; Ващенко Г. Проект освіти в самостійній Україні. - Мюнхен, 1957. - С. 17.

73. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 641, арк. 12 звор. - 13.

74. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 5. - травень.

75. Там же. - № 15=16. - вересень.

76. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 75, арк. 94 звор.

77. Там же, спр. 29, арк. 33.

78. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 651, арк. 139.

79. Там же, арк. 15.

80. Там же, арк. 14; спр. 647, арк. 17.

81. Там же, спр. 648, арк. 89; Відродження. - 1918. - Ч.3. - 29 (16) березня.

82. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 650, арк. 1; ООА, ф. 42, оп. 35, спр. 1690, арк. 84.

83. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С. 155.

84. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 54, арк. 13.

85. Там же, спр. 644, арк. 43 - 53.

86. Там же, спр. 641, арк. 1, 2 звор.

87. Там же, арк. 3-4 звор., 8 звор.
88. Там же, Ю арк. 12.
89. Державний вістник. - 1918. - № 6. - 26 травня.
90. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 641, арк. 47.
91. Там же, арк. 10 звор.
92. Там же, арк. 30; спр. 710, арк. 5; спр. 664, арк. 10.
93. Державний вістник. - 1918. - № 38. - 22 серпня.
94. Там же. - № 37. - 20 серпня.
95. Складено та підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 162, арк. 2, 4, 5, 21, 27, 33, 47, 63; спр. 163, арк. 9, 24 звор., 45, 114, 138, 154 звор.; спр. 164, арк. 3, 34, 45, 51; спр. 165, арк. 6, 10, 21, 26, 30, 39, 53; спр. 166, арк. 1, 17, 26-26 звор., 37, 43 звор., 46-46 звор., 53, 62, 67, 67б; спр. 167, арк. 2-2 звор., 10, 20, 28, 34, 39-39 звор., 47, 51; спр. 158, арк. 1, 6, 12, 14, 20-20 звор.; спр. 169, арк. 3, 16-16 звор., 26, 35-35 звор., 54, 63, 68-68 звор., 83 звор., 85 звор., 91, 98, 108, 109, 114, 115-116 звор.
96. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 32.
97. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 54, арк. 41; спр. 649, арк. 9.
98. Там же, спр. 14, арк. 1-5 звор.
99. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 313, спр. 2, арк. 31.
100. Державний вістник. - 1918. - № 32. - 8 серпня.
101. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 981, арк. 108.
102. Там же, арк. 113; спр. 984, арк. 214-215; спр. 645, арк. 2-3.
103. Там же, спр. 171, арк. 12.
104. Там же, арк. 13 звор.; спр. 984, арк. 169; ф. 2582, оп. 1, спр. 42, арк. 1; Державний вістник. - 1918. - № 10. - 5 червня; - № 26. - 22 липня.
105. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 90; спр. 28, арк. 11.
106. Там же, арк. 91; спр. 31, арк. 45.
107. Там же, спр. 981, арк. 134.

108. Там же. Спр.367, арк. 125, 127; Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С. 158.

109. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 47; спр. 37, арк. 66-66 звор.; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 1. - 18 січня, - № 6. - 11 лютого, - № 9. - 20 лютого, - № 11. - 27 лютого, - № 12. - 2 березня.

110. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 130, арк. 22, 31.

111. Там же, спр. 141, арк. 34, 38, 138-138 звор.

112. Там же, спр. 153, арк. 3; спр. 154, арк. 2, 6; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 12. - 2 березня.

113. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 55; спр. 153, арк. 1-2, 7, 9, 10; спр. 154, арк. 66.

114. Там же, спр. 155, арк. 36.

115. ЦДА, м. Київ, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 204.

116. Державний вістник. - 1918. - № 21. - 11 липня.

117. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992. - С. 33.

118. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1025, арк. 24.

119. Там же, спр. 1038, арк. 2; Вайнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. - Детройт, 1950. - С. 12.

120. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1025, арк. 19-19 звор.

121. Там же, арк. 20-20 звор.; спр. 1010, арк. 12.

122. Там же, спр. 1025, арк. 26.

123. Там же, спр. 1038, арк. 1.

124. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 89, арк. 12.

125. Відродження. - 1918. - № 21. - 20 квітня.

126. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 455, арк. 1-2, 7, 34; ф. 2582, оп. 1, спр. 90, арк. 4; спр. 91, арк. 29; спр. 92, арк.34.

127. Там же, спр. 149, арк. 2.
128. Там же, спр. 454, арк. 1.
129. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 89, арк. 1.
130. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. - Катеринослав, Ляйпциг, 1923. - С. 10.
131. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 89, арк. 2-4, 5-7 звор.
132. Там же, арк. 9.
133. Складено та підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 57 звор. - 61, 67 звор. - 68 звор., 77-79 звор.; спр. 49, арк. 6-7 звор.; спр. 160, арк. 1-2; спр. 415, арк. 1-18; спр. 416, арк. 117-117 звор., 119-121, 149-150; спр. 454, арк. 8 звор.; спр. 1110, арк. 73-75; оп. 2, спр. 52, арк. 32-32 звор.; ф. 2582, оп. 1, спр. 4, арк. 14 звор.
134. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 157, арк. 131; спр. 1038, арк. 25 звор.; спр. 1122, арк. 23.
135. Там же, спр. 1128, арк. 78; спр. 1121, арк. 34, 42.
136. Там же, спр. 455, арк. 50а.
137. Там же, спр. 454, арк. 2.
138. Там же, оп. 2, спр. 52, арк. 30; оп. 1, спр. 467, арк. 13.
139. Там же, оп. 1, спр. 1035, арк. 213.
140. Там же, спр. 1038, арк. 28.
141. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 14, арк. 42, 46.
142. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1038., арк. 28 звор.
143. Там же, спр. 59, арк. 124-124 звор.; спр. 63, арк. 5-5 звор., 7а; Державний вістник. - 1918. - № 46. 11 - вересня, - № 47. 14 - вересня, - № 48. 17 - вересня, - № 49. 20 - вересня.
144. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 59, арк. 124.
145. Там же, спр. 1124, арк. 17.
146. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 14, арк. 5; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 26. - 25 липня.

147. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1026, арк. 6; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 21. - 8 липня.

148. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 59, арк. 145, 151-152; спр. 54, арк. 30.

149. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 89, арк. 1.

150. Там же, спр. 4, арк. 15 звор.

151. Там же, спр. 14, арк. 33, 35.

152. Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 8. - 18 лютого.

153. Там же. - № 6. - 11 лютого.

154. Там же. - № 12. - 2 березня.

вищої освіти в діяльності українських національно-демократичних урядів

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X - початок XX ст.). - К., 1991. - С. 325.
2. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х ч. - К., 1967. - Ч. 1. - С. 13.
3. Магочій П.Р. Національні культури і університетські катедри. Інаугураційна лекція 22-го жовтня 1980 р. - Торонто, 1980. - С. 8.
4. Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. - Чернівці, 1995. - С. 54.
5. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы// Украинская жизнь. - 0 1912. - № 4. - С. 37-38; Водотика С. Створення осередку українознавства в Одесі//Вістник АН України. - 1993. - № 2. - С. 45.
6. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992. - С. 196.
7. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 2. - березень.
8. Там же. - № 5. - травень.
9. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 43.
10. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки//Літературно-науковий вісник. - 1918. - Т. 70. - С. 128.
11. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К.; 1994. - С. 41.
12. ЦДІА, м. Київ, ф. 111, оп. 3, спр. 3997, арк. 7, 8.
13. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К., 1993. - С. 411.
14. Винниченко В. Відродження нації. - У 3-х частинах. - К., 1990. - Ч. I. - С. 326.
15. Киевский университет об украинском вопросе// Киевская мысль. - 1917. - № 182. - 27 липня.

16. Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 316.
17. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 15, арк. 73.
18. Відродження. - 1918. - № 7. - 4 квітня.
19. Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 317.
20. Там же. - С. 318.
21. Рідне слово. - 1917. - № 2. - 8 квітня; Вістник Товариства "Просвіта" у Катеринославі. - 1917. - № 6. - 23 квітня.
22. Вільна громада. - 1918. - 23 січня.
23. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 4; Державний вістник. - 1918. - № 55. - 5 жовтня.
24. Грушевський М. Спомини//Київ. - 1989. - № 9. - С. 121.
25. Одесские новости. - 1918. - 11 жовтня, - 31 жовтня.
26. Історія Одеського університету за 100 років. - К., 1968. - С. 86.
27. Державний вістник. - 1918. - № 51. - 17 вересня.
28. Там же. - № 55. - 5 жовтня.
29. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 379, арк. 23.
30. Там же, арк. 2; Відродження. - 1918. - 19 квітня.
31. Державний вістник. - 1918. - № 31. - 6 серпня.
32. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 4.
33. Державний вістник. - 1918. - № 66. - 2 листопада.
34. Там же. - № 65. - 31 жовтня.
35. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 282, арк. 7 звор.
36. Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 173, арк. 4; спр. 179, арк. 21, 25, 33.
37. Там же, арк. 15.
38. Підраховано автором по: ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 177, арк. 4, 15-19.
39. Там же, арк. 1, 20, 24.
40. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 86, спр. 3, арк. 226; Державний вістник. - 1918. - № 54. - 3 жовтня; № 77. - 29 листопада; № 66. - 2 листопада.

41. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 183, арк. 8; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X - поч. XX ст.). - К., 1991. - С. 333.
42. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки та мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992. - С. 29-30.
43. Там же. - С. 30-31.
44. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 333, арк. 5, 49.
45. Державний вістник. - 1918. - № 51. - 17 вересня.
46. Харьковский политехнический институт. История развития. 1885-1985. - Харьков, 1985. - С. 38, 39.
47. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 283, арк. 3 звор.
48. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1992. - С. 40.
49. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 375, арк. 4.
50. Там же, арк. 14.
51. Там же, арк. 8.
52. Историко-филологическое отделение Высших женских курсов в Киеве. Обзорение преподавания на весеннее полугодие 1918. - Киев, 1918. - 16 с.
53. Підрахунки автора. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 363, арк. 1 звор.
54. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Харьковском женском медицинском институте Харьковского медицинского общества, - Харьков, 1917. - С. 3-9; Проект сметы женского медицинского института Харьковского медицинского общества на 1918-19 академический год. - Харьков, 1918. - С. 8-12.
55. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 363, арк. 101.
56. Там же, арк. 133.
57. Там же, спр. 373, арк. 16.

58. Там же, арк. 30, 31.
59. Тригубенко В.В. Педагогічний музей України вчора і сьогодні//Початкова школа. - 1995. - № 1. - С. 42; Улюкаєва І. Початок відродження: Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів в роки УНР (1917-1919 рр.)//Дошкільне виховання. - 1994. - № 1. - С. 12.
60. Робітнича газета. - 1917. - № 17. - 21 квітня.
61. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 374, арк. 31.
62. Там же, арк. 37.
63. Там же, спр. 365, арк. 14-14 звор.
64. Там же, арк. 33.
65. Там же, арк. 7, спр. 374, арк. 30.
66. Там же, спр. 376, арк. 5.
67. Там же, арк. 17.
68. Там же, арк. 7-7 звор.
69. Державний вістник. - 1918. - № 54. - 3 жовтня.
70. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 348, арк. 1, 2; оп. 2, спр. 50, арк. 2.
71. Там же, оп. 1, спр. 358, арк. 8, 10.
72. Устав Одесского высшего международного института. - Одесса, 1918. - С. 6-7.
73. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 184, арк. 8-10.
74. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 49, арк. 18 звор.; спр. 180, арк. 2, 3; Відродження. - 1917. - 27 квітня; Народне життя. - 1918. - № 88. - 13 червня.
75. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.)//Український історичний журнал. - 1993. - № 7/8. - С. 30.
76. Державний архів м.Києва (далі - ДАМК), ф.936, оп. 1, спр. 11, арк. 11; Проекти, програми навчання, повідомлення, листування та інші матеріали про відкриття Українського народного університету//Відділ рукописів ЦНБ АН України. - Ф. X, спр. 21255, арк. 3.

77. ДАМК, ф. 936, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 4; Проект Народного Українського Університету -/ Унівехситетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 11-12.
78. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 40.
79. Дорошенко Д. Мої спомини про недане - минуле (1914-1918). - У 4-х частинах. - Львів, 1924. - Ч. Ш. - С. 86.
80. ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 14, арк. 14; Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні// Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - жовтень. - С. 109.
81. Українознавство і загальні дисципліни// Університетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 2-3.
82. Відродження. - 1918. - 24 квітня.
83. ДАМК, ф. 936, оп. 1, спр. 1, арк. 51; оп. 2, спр. 26, арк. 48; Перший місяць//Університетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 1.
84. Статут Студентської громади Українського народного університету//Відділ рукописів ЦНБ АН України. - Ф. X, спр. 21376, арк. 1.
85. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 330, арк. 2, 8.
86. Доклад 42/100 про заснування стипендій при Київському Українському Народному університеті//Доклади Київської Губернської Народної Управи Губерніяльній Народній Раді сесії 1918 р. По відділу Народної Освіти. - К., 1918. - С. 60-61.
87. Відродження. - 1918. - № 5. - 2 квітня.
88. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.)//Український історичний журнал. - 1993. - № 7/8. - С. 32.
89. Державний вістник. - 1918. - № 41. - 29 вересня.
90. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 65.
91. Там же, спр. 55, арк. 55; Державний вістник. - 1918. - № 57. - 11 жовтня.
92. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 200.

93. Там же, спр. 333, арк. 58-58 звор.; ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 23, арк. 14.
94. Відродження. - 1918. - № 54. - 8 жовтня.
95. Державний вістник. - 1918. - № 51. - 24 вересня.
96. Відродження. - 1918. - № 28. - 15 квітня.
97. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки// Літературно-науковий вістник. - 1918. - Т. 70. - С. 129.
98. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 330, арк. 9; ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 17, арк. 6.
99. Там же, арк. 27.
100. Там же, арк. 21.
101. Українська республіка. - 1917. - № 1. - 15-30 жовтня; Воля. - 1918. - 31 грудня.
102. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 330, арк. 50-52.
103. Там же, спр. 336, арк. 97.
104. Там же, спр. 326, арк. 133.
105. Киевская мысль. - 1918. - 7 ноября.
106. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 181, арк. 15, 24, 49.
107. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 1а; Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі. - Варшава, 1935. - С. 5, 17.
108. Відродження. - 1918. - № 13. - 11 квітня.
109. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле (1914-1918). - У 4-х частинах. - Львів, 1924. - Ч. IV. - С. 10.
110. Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі. - Варшава, 1935. - С. 4.
111. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 10, 19.
112. Там же, арк. 14, 22, 24.
113. Державний вістник. - 1918. - № 41. - 29 серпня.

114. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 27-28.
115. ЦДІА, м. Київ, ф. 707, оп. 168, спр. 8, арк. 15.
116. Відродження. - 1918. - № 28. - 28 квітня.
117. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 38; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле. - У 4-х частинах. - Львів, 1924. - Ч. IV. - С. 12.
118. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 72-72 звор., 74; ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 6.
119. Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 21. - 8 липня.
120. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 93, арк. 1 звор.
121. Там же, оп. 1, спр. 187, арк. 43; Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919. - № 18. - 4 травня.
122. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 101; Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. - Вінніпег, 1918. - С. 51, 52.
123. Гарба В. На золотій ниві Поділля. (Подільська духовна семінарія на службі нації (1797-1919). Історична монографія та спогади сучасників. - Кліфтон, Н.Джерзі, 1970. - С. 144, 145.
124. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 66.
125. Життя Поділля. - 1918. - № 7. - 24 грудня, - № 8. - 25 грудня.
126. Відродження. - 1917. - № 27. - 27 квітня.
127. Вільний голос. - 1918. - № 1. - 10 квітня, - № 25. - 15 травня.
128. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 333, арк. 6.
129. Там же, арк. 11; Наріжний С. Полтавський університет. - Париж, 1936. - С. 3.
130. Хроніка. Інституції та товариства. Головне Управління Мистецтв та Національної культури//Наше минуле. - 1918. - № 2. - С. 189.
131. Наріжний С. Полтавський університет. - Париж, 1936. - С. 4.

132. ЦДІА, м. Київ, ф. 1111, оп. 1, спр. 418, арк. 22.
133. Там же, арк. 29.
134. Наріжний С. Полтавський університет. - Париж, 1936. - С. 6.
135. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 173, арк. 20; Щербаківський В.М. Український університет у Полтаві// Київська старовина. - 1994. - № 4. - С. 9-14.
136. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 388, арк. 38.
137. Там же, арк. 4-4 звор., 44.
138. Там же, спр. 332, арк. 3-4.
139. Там же, спр. 645, арк. 2-3.
140. Онопрієнко І. Українські університети у 1917-1919 рр.//Вісник Академії Наук України. - 1992. - № 2. - С. 81.
141. Сушицький Ф. Про вищі українські школи у Києві // Вільна українська школа. - 1917. - № 3-4. - С. 192.
142. ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 5 звор., 7 звор.
143. Вісник Генерального Секретаріату України. - 1917. - № 6. - 21 грудня.
144. Там же. - № 8. - 31 грудня.
145. Хроніка. Інституція та товариства в Україні. Академія мистецтв//Наше минуле. - 1919. - № 1-2. - С. 176.
146. Онопрієнко І. Українські університети у 1917-1919 рр. // Вісник Академії Наук України. - 1992. - № 2. - С. 81.
147. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 342, арк. 4, 7-9 звор.
148. Там же, арк. 6.
149. Полонська Н. Революція 1917: Спогади//Український історик. - 1989. - № 1-3. - С. 112.
150. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 337, арк. 16.
151. Киевский юридический институт. Потребность в нем, его задачи, организация и обозрение преподавания. - Киев, 1918. - С.6, 8.

152. Там же. - С. 19.

153. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 337, арк. 6, 13.

154. Там же, спр. 344, арк. 1, 1 звор.

155. Там же, спр. 349, арк. 1, 3.

156. Там же, спр. 359, арк. 6.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ**ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ****1. Неопубліковані архівні матеріали**

1.1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: ф. 1063 (Генерального Секретарства Української Центральної Ради): оп. 1, спр. 1, 6.

ф. 1115 (Української Центральної Ради): оп. 1, спр. 6, 12, 13, 29, 34, 54, 56, 75.

ф. 2201 (Міністерства освіти Української держави): оп. 1, спр. 1, 2, 4, 7, 10, 12, 14, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 48, 49, 50, 54, 55, 57, 59, 63, 124, 144, 149, 150, 151, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 222, 282, 283, 326, 330, 332, 333, 334, 336, 337, 342, 344, 348, 349, 353, 358, 359, 363, 365, 367, 373, 374, 375, 376, 379, 388, 403, 411, 415, 416, 442, 445, 452, 454, 455, 457, 467, 602, 604, 614, 641, 644, 645, 647, 648, 649, 650, 651, 664, 676, 681, 683, 710, 712, 733, 745, 756, 768, 769, 775, 776, 823, 981, 984, 990, 1010, 1025, 1026, 1030, 1031, 1035, 1038, 1060, 1110, 1111, 1113, 1121, 1122, 1124, 1128, 1130, 1132, 1133.

оп. 2, спр. 48, 50, 52.

оп. 3, спр. 31.

ф. 2582 (Міністерство освіти Української Народної Республіки): оп. 1, спр. 3, 4, 10, 11, 12, 14, 15, 37, 43, 49, 59, 74, 89, 90, 91, 92, 93, 118, 119, 120, 124, 126, 127, 128, 130, 141, 153, 154, 155, 169, 172, 173, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 209.

оп. 2, спр. 93.

оп. 4, спр. 6.

1.2. Центральний державний історичний архів, м. Київ:

ф. 707 (Попечителя Київської шкільної округи): оп. 3, спр. 3992, 3997; оп. 168, спр. 8, 168; оп. 86, спр. 3; оп. 311, спр. 1, 7; оп. 299, спр. 269, 269и; оп. 313, спр. 1, 2.

1.3. Державний архів міста Києва: ф. 936 (Київського українського державного університету): оп. 1, спр. 1, 6, 11; оп. 2, спр. 14, 17, 23, 26.

1.4. Одеський обласний архів:

ф. 42 (Попечителя Одеської шкільної округи): оп. 35, спр. 1637, 1642, 1690, 2007, 2042, 2070, 2083, 2087.

1.5. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського: ф.Х, спр. 21255, 21376.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.1. Всеобщее обучение. Сб. законов и правительственных распоряжений. В. 1. 1907-1913и, - СПб., 1914. - 159 с.

2.2. Державна національна програма "Освіта"//Початкова школа. - 1993. - № 4. - С. 3-8.

2.3. Доклади Київської Губернської Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 р. По відділу народної освіти. - К.: Друкарня Київської Губернської Народної управи, 1918. - 78 с.

2.4. Доклади Подільської Губернської народної управи губерніальної народної ради 1-го чергового народного зібрання. По народній освіті. Сесія 12-26 квітня 1918 р. - Кам'янець на Поділлі, Дністер, 1918. - 119с.

2.5. Другий Всеукраїнський Учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. - К.: Вид-во Укр. Т-ва Шкільної Освіти, 1917. - 40 с.

2.6. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества. Проект сметы женского медицинского общества на 1918-19 ак.год. - Х.: Типография М.Х. Сергеева, 1918. - 19 с.

2.7. Закон УРСР. Про освіту//Голос України. - 1991. - 26 червня.

2.8. Зразковий план занять по рідній мові в Трудовій школі//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С.56-58.

- 2.9. Зразкові програми трудової школи. Трудові процеси в школі 1-го і 2-го ступня//Вільна українська школа. - 10919-20. - № 4-5. - С. 165-166.
- 2.10. Историко-филологическое отделение высших женских курсов в Киеве. Обзорение преподавания на весеннее полугодие 1918 г. - К.: Б.в., 1918. - 16 с.
- 2.11. Киевский юридический институт. Потребность в нем, его задачи, организация и обзорение преподавания. - К.: Т-во "Печатня С.П.Яковлева", 1918. - 22 с.
- 2.12. Концепція безперервної системи національного виховання. Проект//Освіта. - 1994. - № 33. - 11 травня. - С. 11-12.
- 2.13. Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр. Зб.док. В 2-х томах. Т. 1. - К.: Наукова думка, 1959. - 884 с.
- 2.14. Культурне будівництво в УРСР. 1917-1927. Зб.док. і мат. - К.: Наукова думка, 1979. - 666 с.
- 2.15. Культурне будівництво Української соціалістичної республіки (статистичний довідник). - К.: Радянська школа, 1940. - 203 с.
- 2.16. Культурная жизнь в СССР. 1917-1927. Хроніка. - М.: Наука, 1975. - 768 с.
- 2.17. Материалы по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях. - К.: Изд. Киев. уч.окр., 1918. - 66 с.
- 2.18. "Населению Малороссии". Відозва генерал-лейтенанта Денікіна//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 89-91.
- 2.19. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Харьковском Женском Медицинском институте Харьковского Медицинского Общества на 1916-1917 академический год. - Х.: Типогр. М.Х.Сергеева, 1917. - 38 с.

2.20. "Основные Положения", принятые особым Совещанием по вопросу об украинских школах (Приказ № 22)// Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 89.

2.21. Про заходи щодо державної підтримки освіти в Україні. Постанова від 9 червня 1994 р.//Урядовий кур'єр. - 1994. - 11 червня. - С.2.

2.22. Про основні напрямки реформування вищої освіти в Україні. Указ Президента України Л.Кучми//Урядовий кур'єр. - 1995. - 21 вересня. - С. 6.

2.23. Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні. Постанова від 17 лютого 1995 р.// Педагогічна газета. - 1995. - № 3(9). - С. 1.

2.24. Проект Єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. - Кам'янець--Подільський: Дністер, 1919. - 172 с.

2.25. Проект Народного Українського Університету// Університетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 11-12.

2.26. Проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах, ухвалений шкільною радою//Вільна українська школа. - 1918. - № 8-9. - С. 259-261.

2.27. Распоряжения Временного Правительства//Известия по народному образованию. - 1917. - Май. - Часть LIII. - С. 4.

2.28. Распоряжения Временного Правительства//Известия по народному образованию. - 1917. - Октябрь. - Часть LV. - С. 3.

2.29. Устав Киевского юридического института. - К.: Прогресс, 1918. - 15 с.

2.30. Устав Одесского высшего международного института. - Одесса: Типогр. А.А. Гринер, 1918. - 15 с.

2.31. Хроніка//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 113-115.

2.32. Хроніка. Інституції та товариства в Україні. Академія мистецтв//Наше минуле. - 1919. - № 1-2. - С. 176.

- 2.33. Хроніка. Інституції та товариства. Головне Управління мистецтв та Національної культури//Наше минуле. - 1918. - № 2. - С. 187-189.
- 2.34. Чотири Універсали. - Львів: Атлас, 1990. - 16 с.
- 2.35. Шкільна хроніка//Світло. - 1912. - № 5. - С.58-63.
- 2.36. Шкільна хроніка//Вільна українська школа. 1919-1920. - № 4-5. - С. 176-180.

3. Періодичні видання

- 3.1. Відродження (Київ).
- 3.2. Вільна громада (Харків).
- 3.3. Вільний голос (Полтава).
- 3.4. Вісті з Української Центральної Ради (Київ).
- 3.5.Вістник Волинського губерніального комісара Директорії Української Народної Республіки (Житомир).
- 3.6. Вістни Генерального Секретаріату Української Народної Республіки (Київ).
- 3.7. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Київ, Кам'янець-Подільський).
- 3.8. Вістник педагогічно-професійного з'їзду (Київ).
- 3.9. Вістник Ради народних Міністрів Української Народної Республіки (Київ).
- 3.10. Вістник Товариства "Просвіта" у Катеринославі (Катеринослав).
- 3.11. Вістник Української Народної Республіки (Київ).
- 3.12. Волинська народна газета (Житомир).
- 3.13. Воля (Ольгополь на Поділлі).
- 3.14. Державний вістник (Київ).
- 3.15. Життя Поділля (Кам'янець-Подільський).
- 3.16. Известия союза труженников народной школы Волыни (Житомир).
- 3.17. Киевская мысль (Київ).

- 3.18. Народне життя (Катеринослав).
- 3.19. Нова Рада (Київ).
- 3.20. Одесские новости (Одеса).
- 3.21. Рідне слово (Харків)
- 3.22. Робітнича газета (Київ).
- 3.23. Русский голос (Київ).
- 3.24. Самостійник (Київ).
- 3.25. Українська республіка (Київ).
- 3.26. Українське слово (Одеса).
- 3.27. Університетські вісті (Київ).
- 3.28. Черниговская земская газета (Чернігів).
- 3.29. Южный край (Харків).

4. Мемуарна література

- 4.1. Андрієвський В. З минулого. Т. II, ч. 1. - Бердін: Українське слово, 1923.- 307 с.; Т. II, ч. 2. - Берлін: Українське слово, 1923. - 307 с.
- 4.2. Василенко М. Моє життя//Український історик. - 1988. - № 1-4. - С. 129-138; 1989. - № 1-3. - С. 114-120; № 4. - С. 90-95; 1990. - № 1-4. С. 286-197.
- 4.3. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. - Детройт: Б.в., 1950. - 30 с.
- 4.4. Гарба В. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації (1797-1919). Історична монографія та спогади сучасників. - Кліфтон, Н.Джерзі, 1970. - 168 с.
- 4.5. Грушевський М.С. Спомини//Київ. - 1989. - № 8. - С. 102-154; № 9. - С. 108-149; № 10. - С. 122-138; № 11. - С. 113-155.
- 4.6. Доленга С. Скоропадщина.- Варшава: Б.в.,1934.-175 с.
- 4.7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1, 2. - Львів: Червона калина, 1923. - 228 с.; Ч. 3, 4. - Львів: Червона калина, 1924. - 101 с.

4.8. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 4-х част. Ч. 3. - Варшава: З друкарні Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1934. - 392 с.

4.9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. 1. - Прага: Пробоєм, 1942. - 212 с.

4.10. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. - Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій, 1985. - 416 с.

4.11. Мандрика М.І. Дещо за роки 1917 та 1918 (з моїх неопублікованих споминів)//Український історик. - 1977. - № 1-2. - С. 85-95; № 3-4. - С. 75-88.

4.12. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. - Львів: Б.в., 1938. - 116 с.

4.13. Назарук О. Рік на вільній Україні. Спомини з української революції. - Відень: Б.в., 1920. - 344 с.

4.14. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. - Вінніпег: Волинь, 1968. - 96 с.

4.15. Омелянович-Павленко М. На Україні. 1917-1918. - Прага: Stilus, 1935. - 120 с.

4.16. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). У 3-х част. - Львів: Червона калина. Ч. I. - 1927. - 180 с.; Ч. II. - 1928. - 184 с.; Ч. III. - 1930. - 164 с.

4.17. Полонська Н. Революція 1917: Спогади// Український історик. - 1988. - № 1-4. - С. 119-128; 1989. - № 1-3. - С. 106-113.

4.18. Русова С. Мої спомини. - Львів:Хортиця,1937. - 384с.

4.19. Скоропадський П.П. Спомини. - К.: Україна, 1992. - 112 с.

4.20. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. - Торонто, Б.в., 1971. - 366с.

5. Монографії та статті

- 5.1. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы // Украинская жизнь. - 1912. - № 4. - С. 37-38.
- 5.2. Балабольченко А.А. Приречений на забуття//Рідна школа. - 1994. - № 9. - С. 6-16.
- 5.3. Балицька О. Просвітницька діяльність української інтелігенції (березень 1917 - квітень 1918 рр.) // Українська культура. - 1995. - № 2. - С. 30-32.
- 5.4. Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. - Л.:Искусство, 1985. - 165 с.
- 5.5. Бір Д.З. Аперцепція й рідна мова в школі//Світло. - 1912. - № 8. - С. 13-19.
- 5.6. Боднар А. Розвиток школи на Україні за роки Радянської влади//Жовтень і українська культура. Зб. мат. з міжнародного симпозіуму. - Пряшів, 1969. - С. 323-341.
- 5.7. Бойко Е. Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное//Украина в 1917-1921 гг.: некоторые проблемы истории. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 217-248.
- 5.8. Брик О. Тернистий шлях українського уряду (1918-1921). - Вінніпег, 1969. - 152 с.
- 5.9. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - Мюнхен: Накладом Центрального комітету СУМ, 1957. - 48 с.
- 5.10. Вержбицький А. Школа і культура (Замітки сільського вчителя). - Катеринослав: , 1911. - 47 с.
- 5.11. Винар Л.Р. Силуети епох. Д.Вишневецький, М.Грушевський: історичні розвідки. - Дрогобич: Відродження, 1992. - 183 с.
- 5.12. Винниченко В. Відродження нації. - У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 року. - К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. - Ч. I. - 348 с.; Ч. II. - 328 с.; Ч. III. - 542с.

- 5.13. Виселениць Г. У школі наша будуччина. - Вінниця: Б.в., 1919. - 16 с.
- 5.14. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х частинах. - К. Вид-во Київ. ун-ту, 1967. - Ч. I. - 395 с.; Ч. II. - К., 1968. - 539 с.
- 5.15. Вовк Л. Духовне відродження нації (з історії проблеми)//Рідна школа. - 1995. - № 2-3. - С. 16-19; № 6. - С. 14-15.
- 5.16. Водотика С. Створення осередку українознавства в Одесі//Вістник АН України. - 1993. - № 2. - С. 45-47.
- 5.17. Волох С. По дорозі до рідної школи. - К.: Вік, 1912. - 36 с.
- 5.18. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л. Микола Прокопович Василенко. - К.: Наукова думка, 1990. - 187 с.
- 5.19. Галушицький М. Народна освіта й виховання народу. Методи й цілі. - Львів: Просвіта, 1920. - 34 с.
- 5.20. Гамрецький Ю. Интеллигенция и революция на Украине // Интеллигенция и революция: XX век. - М.: Наука, 1985. - С. 183-192.
- 5.21. Гринченко П. На безпросветном пути. Об украинской школе. - К.: Вік, 1912. - 96 с.
- 5.22. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. - 278 с.
- 5.23. Грушевський М.С. Новые лозунги//Украинская жизнь. - 1914. - № 1 . - С. 5-10.
- 5.24. Грушевський М.С. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. - К.: Друкарня П.Барського, 1907. - 23с.
- 5.25. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. - К.: Веселка, 1991. - 46 с.
- 5.26. Грушевський М.С. Справа українських катедр і наші наукові потреби//Літературно-науковий вістник. - 1907. - Т. 37. - січень-березень. - С. 213-219.

5.27. Грушевский М.С. Украинство в России, его запросы и нужды: (Глава из "Очерка истории украинского народа"). - СПб.: Типогр. Т-ва "Общественная польза", 1906. - 18 с.

5.28. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки// Літературно-науковий вістник. - 1918. - Т. 70. - С. 126-133.

5.29. Джерджула Ю., Панькова Є. Жодної вільної хвилини //Київська старовина. - 1994. - № 1. - С. 60-69.

5.30. Домбровський А. За освіту вчителів//Проект єдиної школи в Україні. - Львів: Друкарня Наукового Т-ва ім. Шевченка, 1935. - С. 27-31.

5.31. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. - Кам'янець-Подільський, 1919. - 50 с.

5.32. Дорошкевич О. З життя вчительських спілок. Учитель і школа//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 72-84.

5.33. Дорошкевич О. Огляд життя середніх шкіл//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 98-108.

5.34. Дорошкевич О. Яка повинна бути школа для українських дітей? (з приводу російських педагогічних з'їздів) //Нова рада. - 1918. - № 99. - 13 червня. - С. 3-4.

5.35. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії української революції. - Т. II, кн. 4. - Київ-Львів: Б.в., 1923. - 364 с.

5.36. Єфремов С. З хвиль кипучих//Літературно-науковий вістник. - 1919. - Т. 75. - С. 140-150.

5.37. Євселовський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. - К.: Всеукраїнське товариство "Просвіта" імені Тараса Шевченка, 1993. - 128 с.

5.38. Жертви червоного терору//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 63-71.

- 5.39. Жученко М. Українське життя у Києві на світанку воли//Літературно-науковий вістник. - 1917. - Т. 67. - С. 150-154.
- 5.40. Заруба В.М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. - К.: Либідь, 1993. - 144 с.
- 5.41. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). - К.: Вид-во Ак. Наук УРСР, 1961. - 424 с.
- 5.42. Знов про старі позиції//Вільна українська школа. - 1919-20. - № 1-3. - С. 3-5.
- 5.43. Івашина Г.З. Перші кроки створення вищої педагогічної школи в Українській РСР//Вища і середня педагогічна освіта. - К.: Вища школа, 1976. - Вип. 9. - С.76-80.
- 5.44. Історія Київського університету. 1834-1959. - К.: Вид-во Київського університету, 1959. - 629 с.
- 5.45. Історія Одеського університету за 100 років. - К.: Вид-во Київського університету, 1968. - 423 с.
- 5.46. Історія України. Україна в ХІХ ст. та в роки першої світової війни. - К.: НМК ВО, 1992. - 70 с.
- 5.47. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10-ти кн. - Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). - К.: Наукова думка, 1977. - 592 с.
- 5.48. Калиниченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)//Український історичний журнал. - 1994. - №1. - С. 72-81.
- 5.49. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч. І. - К.: Либідь, 1994. - 336 с.
- 5.50. Кістерська Л.Д., Янковський О.К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917-1924 рр.)// Вістник АН України. - 1991. - № 10. - С. 71-79.

- 5.51. Коваль П. Гетьман Павло і його візія України//Ідеї і люди 1917-1923. - Нью-Йорк: Булава, 1968. - С. 239-250.
- 5.52. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920) // Український історичний журнал. - 1993. - №7, 8. - С. 30-36.
- 5.53. Коновець О. Просвітницький рух в Україні. - К.: Либідь, 1992. - 221 с.
- 5.54. Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. - К.: Україна, 1992. - 204 с.
- 5.55. Крилов І. Система освіти в Україні. (1917-1930). - Мюнхен: Б.в., 1956. - 96 с.
- 5.56. Кузеля З. З культурного життя України. - Зальцвельд: Видавниче Т-во ім.П.Куліша, 1918. - 86 с.
- 5.57. Кузеля З. Рік 1918 на Україні. - Зальцвельд: Друкарня Союзу визволення України, 1918. - 39 с.
- 5.58. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція. 1917-1991//Сучасність. - 1992. - № 1. - С. 59-72.
- 5.59. Культурне відродження в Україні. - Львів: Астерик, 1993. - 122 с.
- 5.60. Кульчицький В.С. та ін. З історії української державності. - Львів: Світ, 1992. - 88 с.
- 5.61. Кульчицький В.С. Як вирішувалося "українське питання". Чи була радянська Україна в 1917-1922 роках незалежною?//Політика і час. - 1994. - № 9. - С. 57-64; № 10. - С. 69-75; С. 12. - С. 64-70.
- 5.62. Лебединцев К. Математика в трудовій школі// Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 17-24.
- 5.63. Левицький К. Великий зрив: (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). - Львів: Наукове Т-во ім.Шевченка, 1931. - 149с.
- 5.64. Літопис українського життя//Літературно-науковий вістник. - 1919. - Т. 75. - С. 151-168.

5.65. Лончина П.І. Українська культура. Короткий огляд. - Нью-Йорк: Вид-во Шкільної Ради, 1983. - 64 с.

5.66. Лотоцкий А. Народное образование на Украинском юге // Летопись. - 1916. - октябрь. - С. 252-268.

5.67. Луцький О. Що нам робити? (Кілька слів про громадське і національно-державне виховання сільської молоді) // Наш шлях до освіти. - Львів: Просвіта, 1992. - С. 125-128.

5.68. Магочій П.Р. Національні культури і університетські катедри. Інвуграційна лекція 22-го жовтня 1918 р. - Торонто: Катедра Українознавчих студій, Торонтський університет, 1980. - 23 с.

5.69. Малиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917-1918 рр.). Про що історія мовчить. - Торонто: Гомін України, 1970. - 568 с.

5.70. Майборода В.К., Майборода С.В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. - 1992. - №11-12. - С. 6-16.

5.71. Мірчук П. Українська державність. 1917-1920. - Філадельфія: Б.в., 1967. - 400 с.

5.72. Мигуша Л. На Волині. Перші хвили української державності. - Камінець: Стрілець, 1919. - 50 с.

5.73. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. - К.: Український письменник, 1993. - 413 с.

5.74. Наріжний С. Полтавський Університет. - Париж: Б.в., 1936. - 13 с.

5.75. Нарис історії "Просвіти". - Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. - 232 с.

5.76. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). - К.: Рад.школа, 1967. - 483 с.

5.77. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: шлях культурно-національного розвою Холмщини й Підляшшя в ХІХ і ХХ ст. - Прага: Пробоєм, 1941. - 117 с.

5.78. Онопрієнко В.І. Українські університети у 1917-1919 рр.// Вісник АН України. - 1992. - № 2. - С. 77-87.

5.79. Осташо Т.С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской Власти//Украина в 1917-1921 гг.: Некоторые проблемы истории. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 249-276.

5.80. П.Х. Едина школа//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 65-68.

5.81. Перший місяць//Університетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 1.

5.82. Петлюра С.В. Статті. (Упорядник та автор передмови О.О.Климчук). - К.: Дніпро, 1993. - 341 с.

5.83. Петлюра С. Російські культурно-просвітні інституції на Україні (1917 р.)//Самостійна Україна. - 1994. - 8-14 травня.

5.84. Петрусь В. Трудовий принцип і познання (До питання про трудову школу)//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 5-11.

5.85. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. - К.: , 1992. - 136 с.

5.86. Порш М. Про автономію України. Ч. 2. - К.: Відродження, 1913. - 40 с.

5.87. Порш М.П. Струве в українській справі// Літературно-науковий вісник. - 1912. - Т.58. - кн.V. - С. 324-348.

5.89. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К.: Друкарь, 1920. - 128 с.

5.90. Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі. - Варшава: Друкарня Синодальна, 1935. - 60 с.

5.91. Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні//Світло. - 1914. - № 7. - С. 34-42.

5.92 Прокопович В. Народная школа и родной язык на Украине//Украинская жизнь. - 1914. - № 3. - С. 20-28.

- 5.93. Р.М.//Нова школа. Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини. - 1918. - № 1. - С.69-70.
- 5.94. Розвик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура //Український історичний журнал. - 1993. - № 2, 3. - С. 17-26.
- 5.95. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. - К.: Радянська школа, 1957. - 267 с.
- 5.96. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X - початок XX ст.). - К.: Радянська школа, 1991. - 381 с.
- 5.97. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. - Катеринослав, Ляйпціг: Укр. Вид-во в Катеринославі, 1923. - 53с.
- 5.98.Сафонов Т. Образотворчі мистецтва та їх роль в єдиній трудовій школі//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 24-29.
- 5.99. Семчишин М. Тисяча років Української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К.: АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993. -550 с.
- 5.100. Сергійчук В. З'їзди українців Криму: [Гортаючи документи, 1917 р.]//Молодь України. - 1992. - 21 липня.
- 5.101. Сірополко С. Друга частина Проєкту єдиної школи в Україні (середня школа)//Проєкт єдиної школи в Україні. - Львів: Друкарня Наукового Т-ва ім.Шевченка, 1938. - С. 21-26.
- 5.102. Сірополко С. Завдання нової школи. - Нова Ушиця на Поділлію: Видавничий відділ Подільської губернської Народної Управи, 1919. - 20 с.
- 5.103. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів: Вид-во С-ки "Діло", 1937. - 174 с.
- 5.104. Сірополко С. Народна освіта в Українських землях і в колоніях//Українська культура. Лекції за ред. Д.Антоновича. - К.: Либідь, 1993. - С. 72-91.
- 5.105. Сірополко С. Перший Генеральний Секретар і Міністр народної освіти І.М.Стешенко. (З нагоди 10-ліття з дня його смерті). - Б.м.в., 1928. - 9 с.

5.106. Січинський В. Крим. Історичний нарис. - Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1954. - 31 с.

5.107. Слободич О. Велика Україна в огнях. Нарис української революції. 1917-1920. Ч. IV. Часи Директорії УНР. - Львів: Самоосвіта, 1935. - 40 с.

5.108. Сокульський Д. Проєкт єдиної школи в Україні (основна школа)//Проєкт єдиної школи в Україні. - Львів: Друкарня Науового Т-ва ім.Шевченка, 1938. - С. 5-19.

5.109. С.Р. Становище початкової освіти в Київському земстві//Світло. - 1912. - № 5. - С. 56-58.

5.110. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - У 7-ми томах. - Скрантон: Укр.наук.-істор.б-ка. - Т.1, 1962. - 272 с.; - Т. 2, 1963. - 248 с.; - Т. 3, 1963. - 276 с.; - Т. 4, 1964. - 352 с.; - Т. 5, 1964. - 248 с.; - Т. 6. - 247 с.; - Т. 7. - 432 с.

5.111. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 108-109.

5.112. Тригубенко В.В. Педагогічний музей України вчора і сьогодні//Початкова школа. - 1995. - № 2. - С. 38-43.

5.113. Українознавство і загальні дисципліни// Університетські вісті. - 1917. - № 1. - С. 2-3.

5.114. Улюкаєва І. Початок відродження: Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів в роки УНР (1917-1919)//Дошкільне виховання. - 1994. - № 1. - С. 12-13.

5.115. Феденко П. Український громадський рух у ХХ столітті. Курс лекцій. - Прага: Подебради, 1934. - 171 с.

5.116. Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках//Педагогіка і психологія. - 1995. - № 2. - С. 156-163.

5.117. Фомин А.И. Культурное строительство в первые годы Советской власти (1917-1920 гг.). - Х.: Вища школа, 1987. - 151 с.

- 5.118. Харьковский государственный университет. 1905-1980. Исторический очерк. - Х.: Вища школа, 1980. - 160 с.
- 5.119. Харьковский политехнический институт. История развития. 1885-1985. - Х.: Вища школа, 1985. - 223 с.
- 5.120. Холодний П. Едина школа//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 65-68.
- 5.121. Хорунжий Ю. Міністр із Київських атен// Самостійна Україна. - 1993. - 24 червня.
- 5.122. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. У 4-х томах. - Т. 1. - Відень: , 1921. - 152 с.; Т. 2. - Прага: , 1921. - 204 с.; - Т. 3. - Прага: , 1921. - 160 с.; - Т. 4. - Прага: , 1922. - 192 с.
- 5.123. Цабей С. Українська школа і російський "інтернаціонал"//Нова рада. - 1983. - № 93. - 6 червня. - С.3-4.
- 5.124. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці. - К.: Українська школа, 1918. - 72 с.
- 5.125. Чепіга Я. Соціалізація народної освіти//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 74-83.
- 5.126. Чепіга Я. Шкільна хроніка//Вільна українська школа. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 84-87.
- 5.127. Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 68-74.
- 5.128. Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії. - Чернівці: Рута, 1995. - 208 с.
- 5.129. Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції. 1917-1920 рр. Ч. 1. Доба Української Центральної Ради. - Яворів: Самоосвіта, 1932. - 40с.
- 5.130. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К.: Україна, 1994. - 45 с.

5.131. Шепотьев В. Всеукраинский делегатский съезд родительских организаций средней школы 508 июня в Киеве//Вільна українська школа. - 1918-1919. - № 1. - С.35-39.

5.132. Шляхтиченко М. До історії Директорії УНР// Український історик. - 1965. - № 1-2. - С. 56-61; № 3-4. - С. 53-59.

5.133. Щербаківський В.М. Український університет у Полтаві//Київська старовина. - 1994. - № 4. - С. 9-14.

5.134. Ющишин І. Про низчу школу на Україні//Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 94-98.

6. Автореферати дисертацій

6.1. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. - квітень 1918 р.). 07.00.02. - Вітчизняна історія. Автореф. дисерт. ... канд. істор. наук. - К., 1993. - 23 с.

6.2. Собчинська М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917-1920 рр.). 13.00.01. - Теорія та історія педагогіки. Автореф. дисерт. ... канд. пед. наук. - К., 1995. - 24 с.